

BENKOVAČKI KRAJ U PRAPOVIJESTI

ŠIME BATOVIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UKD/UDC: 903(497.18)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1990-04-02
Received

U ovom radu pruža se sažeti pregled prapovijesti na prostoru benkovačke općine usred sjeverne Dalmacije, koja obuhvaća površinu od 650 km² sa 49 sela. Nakon uvoda i osnovnih zemljopisnih podataka, te povijesti istraživanja, razmatraju se pojedina razdoblja i faze, a posebno se iznose podaci o gradinama i grobnim humcima, pa prilaže važnija stručna literatura. Taj je prostor još slabo istražen, ali je skupljena znatna količina građe, pa je moguće dobiti okvirnu sliku razvoja kulture, osobito u mlade kameno doba. Šire su istraženi neolitičko naselje u Smilčiću i liburnsko gradinsko naselje *Asseria* (danas Gradina u Lisičiću), a manja istraživanja izvedena su u Benkovcu, Bukoviću, Dobropoljcima, Raševiću, Nadinu, Donjim Biljanima, Polači i Tinju. Po razdobljima dosad je ukupno poznato: 6 nalazišta iz starijega, 1 iz srednjega i 19 iz mladega kamenog doba, 17 iz bakrenoga, 36 iz brončanoga i 36 iz željeznoga doba, pa 49 gradina, oko 550 humaka, 8 groblja na ravnom zemljištu i 2 ostave. Kroz cijelu prapovijest ovaj kraj se kulturno razvija u okviru sjeverne Dalmacije.

Najviše građe iz starijega kamenog doba skupljeno je u Islamu Grčkom (oko 1500 predmeta). Ona većinom potječe iz njegovga srednjega (faza *mousterien*) i kasnoga dijela (faze *aurignacien*, *gravettien*, *epigravettien*). Građa je gotovo istih svojstava kao na širem prostoru oko Jadrana, osobito na istočnom jadranskom primorju. Ostaci srednjega kamenog doba još su oskudni i izdvojeni samo u Islamu Grčkom. Podudaraju se također s kulturama oko Jadrana, ali sadrže i određena mjesna svojstva.

Mlade kameno doba, najbolje zastupljeno u Smilčiću, dijeli se u tri razvojne faze i više stupnjeva: u ranoj ili smilčićkoj fazi obilježeno *impresso* (žigosanim) ukrašavanjem lončarskih proizvoda, zbog poluselilačkoga načina života vezanoga uz more; u srednjoj ili danilskoj fazi lončarstvo je veoma bogato ukrašeno geometrijskim uzorcima, zbog prevladavanja zemljodjelstva i stočarstva; u kasnoj ili hvarskoj fazi ovdje se u prethodnim predajama razvija posebna sjevernodalmatinska inačica te kulture, obilježena plastičnim i drugim ukrašavanjem lončarstva koje postupno osiromašuje i nestaje kao i tadašnja naselja.

Bakrenog doba zasad se dijeli u dvije faze: ranu, obilježenu nakovanskom kulturom, otkrivenom u čistom obliku najbolje u Bukoviću, s najizrazitijim ukrasom posuda brazdama i rebrima; pa kasnu fazu, s pojavom prvih gradinskih naselja na uzvisinama, obilježena kasnovučedolskim, stepskim i utjecajima iz kulture zvonolikih pehara, ali ima i mjesne posebnosti (lončarstvo ukrašeno otiskom konopca, kolutićem, trokuta, duborezom i bradavičastim izbočenjima), što ukazuje na snažan udio indoeuropskih seoba s istoka.

Među gradinama 4 su iz bakrenoga doba, 14 iz brončanoga i 21 iz željeznoga doba. One su opća vrsta naselja od kasnoga bakrenog do kraja željeznoga doba. Nalaze se na visini od oko 30 do 400 m nad morem. Različite su površine, od oko 30 x 50 do 800 x 150 m. Brojne su od njih prenijele prvotne nazive, kao *Nedinum*

- Nadin, *Corinium* - Karin i dr. Redovito su utvrđene suhozidnim bedemima. Suhozidne su bile i kuće. Neke su korištene za zbjeg ili u obrani.

I ovdje su **g r o b n i h u m c i**, pored groblja na ravnom zemljištu, osnovni oblik sahranjivanja od bakrenoga do kraja željeznoga doba. Poznati su u 21 selu i na oko 40 položaja. Građeni su od kamenja i zemlje. Istraženo je samo 10. Imaju promjer oko 3 do 30 m i visinu 0,30 do 6 m. Svaki sadrži 1-3 groba s pokojnicima u zgrčenom položaju.

Nazire se podjela **b r o n č a n o g a d o b a** na tri faze: ranu fazu obilježenu cetinskom kulturom; u srednjoj fazi izrazite su posude s jezičastim ili sjekirastim produžecima ručica, prstenastotrokutastim ručicama i dr. Najbolje je poznata kasna faza s raznim brončanim proizvodima, osobito nakitom (lučne i zmijolike spone, privjesci, ogrlice i dr.) i oružjem (mačevi), koji su pod utjecajem balkanskog zaleda i panonskoga prostora kulture groblja sa žarama, ali se očituju i mjesna protoliburnska svojstva, osobito u sponama.

Iz **ž e l j e z n o g a d o b a** poznato je donekle svih pet razvojnih faza liburnske kulture koja se razvijala od 9. do kraja 1. st. n.e. To doba i ovdje obilježavaju raznolike veze Liburna s jadranskim obalama, osobito sa srednjom (*Picenum*) i južnom Italijom (*Daunia*) još od 7. st., te s Grčkom: uvozom slikanoga posuda geometrijske vrste, s crvenim likovima, Gnathia, helenističke vrste s reljefnim ukrasom i dr.

Najbolje je poznata zadnja ili V. faza (4-1. st.), osobito u Nadinu, Asseriji i na Čosinoj gradini u Gornjoj Jagodnji, kada prevladavaju helenistički utjecaji, pa nestajanje ili preradba domaće kulture, s nizom novih oblika, pojava raznih novaca i druge promjene.

Uvod

U ovom radu prikazat ćemo sažeto prapovijesne ostatke uglavnom na prostoru općine Benkovac i na osnovi toga, koliko je to moguće, pružiti pregled toga prostora u prapovijesti. Usput ćemo dotaknuti i neke šire probleme i pitanja, kako bi se bolje razumio razvoj života i kulture ovoga kraja. Prostor benkovačke općine obuhvaća srednji dio sjeverne Dalmacije, između Vranskog jezera i Karinskog mora, ili zapadni dio Bukovice i jugoistočni dio Ravnih kotara, između Islama Grčkog, Biljana, Nadina i Tinja na sjeverozapadu, zatim Jagodnje, Ceranja, Radošinovaca i Banjevaca na jugozapadu, pa Velima, Ostrovice i Parčića na jugoistoku, te Bruške i Donjeg Karina na sjeveroistoku. Na cijelom tom prostoru smješteno je ukupno 49 sela ili mjesnih zajednica.

Prapovijesni ostaci na ovom prostoru spominju se još od 17. st. Međutim, njihovo šire i stalnije istraživanje započinje krajem 19. st., kao i na cijelom prostoru sjeverne Dalmacije. Ipak je i to područje još slabo i samo ponešto istraženo. Istražen je vrlo mali broj nalazišta, a i među njima samo dva u širem obimu. Nisu potpunije ni popisani ni stručno pregledani arheološki nalazi i nalazišta, pa još nije izradena ni poznata pouzdanija arheološka karta toga prostora. Osim toga, o tom prostoru još je malo pisano i obrađena je mala količina građe, pa nedostaje cjelovitiji pregled prapovijesti toga kraja. Ipak je dosad s toga prostora skupljena

dosta obilna prapovijesna građa koja omogućuje znatan uvid u razvoj života i kulture od starijega kamenog doba do rimske vladavine. Zato ćemo pokušati zaokruženo ukazati bar na osnovne podatke i svojstva razvoja ovoga kraja. S obzirom na to da ovdje nije moguće potpunije obraditi ukupnu poznatu građu, ni dati cjelovitu sliku i slijed kulture i života, većina građe i nalazišta samo se dotiču i spominju. Nadamo se da će i ovo biti korisno i poslužiti kao temelj i putokaz daljnjim istraživanjima i spoznajama.

Radi sustavnijeg izlaganja i razumijevanja građu smo, nakon osnovnih napomena o zemljopisnim svojstvima i poglavlja o povijesti istraživanja, podijelili na uže cjeline po razdobljima i fazama razvoja, koliko je to moguće, osim što smo posebno razmotrili gradinska naselja i grobne humke, jer oni traju kroz više faza i razvojnih doba.

Zemljopisna svojstva

Benkovačka općina, rečeno je, obuhvaća srednji dio sjeverne Dalmacije. To je zapadni dio bukovičke visoravni i najveći dio plodnih Ravnih kotara. Omeđena je zaderskom, biogradskom, šibenskom, kninskom i obrovačkom općinom. To nije zemljopisno jednolično ni potpuno povezano područje, iako je Benkovac kao sjedište općine smješten približno po sredini, odnosno, granice općine nisu strogo određene zemljopisnim činiteljima, već dijelom povijesno-narodnosnim odrednicama. Prostor općine je trokutasta oblika, dužine oko 40 km u pravcu Islam Grčki - Otrovica i širine oko 6 do 30 km u pravcu Banjevci - Parčić, ili ukupne površine oko 650 km², pa obuhvaća veliko područje. Vrh toga trokuta, ili prostor sela Smilčić, Kašić, Donje Biljane i Islam Grčki na sjeverozapadu, poput klina uvlači se u prostor zaderske općine, ili su pojedina sela, osobito Tinj, Kama i Donja Jagodnja zemljopisno potpuno usmjerena prema Biogradu.

Cijeli prostor, i po sastavu i reljefu, dijeli se na dva glavna dijela: jugoistočnu i sjeveroistočnu višu bukovičku visoravan, sastavljenu većinom od vapnenaca, s manjim udolinama u kojima su mala krška polja s crvenicom, s vrlo oskudnim izvorima vode, pa jugozapadni i sjeverozapadni niži dio većinom Ravnih kotara s izmjenom uzdužnih vapnenastih grebena - kosa i udolina, usporednih s obalom, u kojima su prostrana i plodna polja s izdašnim izvorima vode. Prostor je većinom oko 50 do 200 m nad morem, a samo pojedini vrhunci i grebeni su između 200 i 300 m visine, dok su rijetke uzvisine između 300 i 400 m nad morem. Veću visinu ima samo nekoliko vrhunaca na sjeveroistočnom rubu benkovačkoga prostora, kao brdo Bijeline u Bjelini vis. 493 m, Visibabe između Rodaljica i Bruške s 544 m, ili najviši Kunovac, između Bruške i Gornjeg Karina sa 640 m, što je i najviši vrh (iza Jurišinke sjeverno od Gornjeg Karina sa 674 m) na ovom prostoru, a nalaze se na najvišoj kosi, koja Bukovicu razdvaja na dva dijela: istočni prema Zrmanji i zapadni prema Ravnim kotarima. Pored

toga, na bukovičkom dijelu ističe se nekoliko unutrašnjih brda, kao Otavac između Brguda i Popovića sa 415 m, brdo Mijanca između Brguda i Kožlovca 413 m Debelo brdo istočno od Gornjih Biljana 341 m, pa brdo iznad Ostrovice sa 406 m. Na ostalom prostoru izuzetne su visine između 250 i 300 m, većinom su ispod toga. Na sjeverozapadnom i jugozapadnom dijelu u okviru Ravnih kotara najviše su uzvisine do jugoistočnog ruba benkovačkog prostora, kao brežuljak *Velika gradina* u Stankovcima 326 m i Gradina u Vukšiću 283 m, pa uz jugozapadni rub kosa iznad Vranskog polja i jezera s vrhovima Veliki bak istočno od Vrane 217 m i Petrim u Donjoj Jagodnji 253 m. Na sjeverozapadnom dijelu najviša je Gradina u Nadinu 266 m, Benkovac 179 m, Gradina u Tinju 119 m i kosa s Islamom Grčkim 166 m. Na dijelu Ravnih kotara polja su većinom na visini oko 50 do 100 ili do 150 m, kose ili grebeni oko 100 do 200 m nad morem, a rijetko iznad toga. Polja su dijelom od naslaga plodne crnice, osobito udolina s Vranskim poljem, ili od gnjilovača, a dijelom od diluvijalnih naplavina, te ponegdje od lesnih naslaga. Na tom dijelu Benkovcu pripadaju tri glavne uzdužne kose - grebena i četiri udoline s poljima. Zato je to oduvijek najplodnije i najveće poljodjelsko područje u Dalmaciji.

Prema tome, uvjeti života u prapovijesti ovdje su bili vrlo pogodni. U tom smislu do danas se razlikuju tri zone: 1) bukovička, pogodna uglavnom za uzgoj sitne stoke i lov; 2) prijelazna zona s naseljima uz jugozapadni rub bukovičke visoravni, uzduž današnjih naselja Gornje Biljane - Benkovac - Ostrovice, koja je koristila dijelove krške zaravni za uzgoj stoke i rubna polja za zemljoradnju; 3) sjeverozapadni i jugozapadni dio s izmjenom kosa i udolina - polja gdje postoje uvjeti za uzgoj stoke i zemljoradnju.

Osebujan razvoj života i kulture na ovom prostoru omogućavao je i lak promet i razmjena dobara zbog niskog i pogodnog reljefa. Niski reljef i mala visinaka razlika na najvećem dijelu, pa uzdužni položaj kosa - grebena omogućavali su nesmetano uzdužno i poprečno kretanje ljudi i dobara. Zato je ovaj prostor bio uvijek povezan s obalom i morem, s cijelom sjev. Dalmacijom, pa i s ostalom obalom, ali i s udaljenim krajevima, što osobito posvjedočuju nalazi morskih puževa i školjaka, pa uvozne robe i tragovi razmjene dobara u naseljima kroz cijelu prapovijest i na cijelom ovom prostoru.

Tok istraživanja

Benkovački kraj, iako vrlo bogat i stalno veoma gusto naseljen, zbog odličnih uvjeta života, njegova najstarija povijest još je jako slabo istražena i poznata. Mali je dio toga kraja sustavno i stručno pregledan i pobilježeni ostaci iz prapovijesti. Izvedeno je samo nekoliko, većinom pokusnih, iskopavanja. Isto tako obrađeno je malo građe i osvijetljena su samo

pojedina pitanja i nalazišta. Ipak su pojedina pitanja i razdoblja ovdje bolje poznata nego na ostalom prostoru sjev. Dalmacije, pa i na širim prostorima.

Tok istraživanja može se podijeliti na četiri glavna razdoblja: 1. do 19. st. 2. u vrijeme austro-ugarske državne zajednice, 3. između dva svjetska rata, 4. od prošloga rata do danas.

Prapovijesne tragove s ovoga prostora prvi spominju Ivan Lučić (Lucius) 1666. g. u djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae* (O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske), govoreći o pojedinim gradovima Liburnije, pa Alberto Fortis 1774. g. u svom djelu *Viaggio in Dalmazia* (Put po Dalmaciji), gdje nagada da se liburnski grad *Arausa* ili *Arauzona*, koji spominje Antoninov itinerar, nalazio blizu Morpolače, a ne na položaju današnje Ostrovice kod Bribira, kako neki misle, ili po drugima da je tu bio grad *Stupi*. Pored toga, Fortis po prvi put donosi opis i tloris Asserije, poznatog liburnskog grada istočno od Benkovca (danas Gradina u Lisičiću).¹ To su jedini poznati pisci koji do 19. st. dotiču ovo područje.

O položaju i nazivima liburnskih gradova ovoga prostora stručnije i suvremenije počeo je pisati naš najstariji arheolog, Matija Petar Katančić, prof. arheologije u Budimu, 1824-25. g., obrađujući Peutingerovu kartu rimskih cesta. Izravno se počinje pisati o kulturno-povijesnim spomenicima 1833. g. o Asseriji u zadarskom listu *Gazzetta di Zara*.^{1a} Međutim, trajnije, šire i stručnije počinje se pisati tek od druge polovice 19. st. Prvi je to započeo Šime Ljubić, kao ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu, kasnije Narodnoga muzeja u Zagrebu, 1859. g. u časopisu *Archiv...* Bečke akademije,² u kojemu, uz ostalo, daje opis Nadina i Asserije i predlaže njeno iskopavanje.² U tiskanim djelima arheološki, pa i prapovijesni ostaci češće se spominju i počinju istraživati tek krajem 19. st., uglavnom kao i na širim područjima naše zemlje, od 1878. nadalje. To je u skladu s početkom šireg djelovanja pojedinih stručnjaka i s početkom tiskanja prvih stručnih časopisa kod nas, osobito časopisa *Bullettino di archeologia e storia dalmata* (kasnije *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* u Splitu, koji upravo te 1878. g. počinje izlaziti. Tada je Mihovil Glavinić, ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu, kasnije u Zadru, započeo pisati o ostacima i granicama poznatih liburnskih općinskih središta *Alveria* na položaju Dobropoljaca i *Asseria*, u časopisu *Mittheilungen Središnjeg povjerenstva za zaštitu i istraživanje kulturnih spomenika* u Beču, što nastavlja 1879. u *Bullettinu*.³ Tada se

¹ A. Fortis, 1774, str. 33-34, 36, 41; J. Lučić, 1666, str. 29 i d. 1a
M. P. Katančić, 1824-25; *Cenni Storici...*, 1933, str. 44.

² Š. Ljubić 1859, str. 237,254.

³ M. Glavinić 1878; 1879, str. 68.

spominju i prvi prapovijesni nalazi, kao rimski republikanski novci iz Smilčića, ili iz Polače.⁴ U isto vrijeme su Frane Bulić i Josip Alačević, ostala dvojica najpoznatijih stručnjaka u Dalmaciji, započeli obilaziti ovo područje i o njemu pisati god. 1879. u II. sv. splitskoga *Bullettina*. Alačević je opisao ruševine niza starih gradina u Korlatu, Brgudu, Bjelini, Lisičiću, Lepurima, Nadinu, Jagodnji, Šopotu, Raševiću, Stankovcima, Banjevcima, Radošinovcu i dr.⁵ Bulić posebno opisuje ostatke Asserije i Blandone (vjer. na položaju gradine Trojan u zaseoku Stabanj Donje Jagodnje). Iste godine tiskao je u Zadru svoje veliko djelo o crkvenoj povijesti na zadarskom području Karlo Bianchi (*Zara cristiana*), u kojem donosi, uz ostalo, i mnogo podataka o prapovijesnim ostacima u pojedinim mjestima na benkovačkom području.⁶

Kasnije, sve do kraja I. svjetskog rata, piše niz pisaca, kao: L. Jelić (1898, 1900, 1913), F. Bulić (1897, 1910), Š. Ljubić (1881, 1887), T. Mommsen (1873, 1875, 1902), V. Klaić (1881), G. Urlić- Ivanović (1881), S. Zlatović (1895), U. G. Vram (1900), A. Colnago - J. Keil - M. Abramić (1905, 1909, 1915), J. Bersa (1899, 1912-13), M. Liebl - W. Wilberg (1908), M. Abramić (1912-13), V. Brunelli (1913), G. Novak (1915-18) i dr.⁷

Dijelom oni donose i razmatraju imena i položaj pojedinih mjesta, pa topografske podatke, kao Jelić, Zlatović, Urlić, Klaić, Colnago i Keil.⁸ Novak je u svojoj knjizi *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije* po prvi put skupio većinu zemljopisnih naziva i imena mjesta s ovoga prostora, sačuvane u grčko-rimskim izvorima.⁹ Brunelli je u svojoj Povijesti Zadra (*«Storia della città di Zara»*) 1913. u okviru cijele sjev. Dalmacije po prvi put zaokruženo i sažeto prikazao dotad poznate podatke o prapovijesti ovoga područja, što je i jedini takav pregled sve do 1981. kad je prapovijest ovoga kraja sažeto u pregledu dao M. Suić u svojoj knjizi *Zadar u starom vijeku*.¹⁰ Colnago i Keil ukazuju i na prometnice i granice općinskih zajednica, te obrađuju arheološku građu.¹¹ Ljubić, Mommsen i dr. su raspravljali o položaju pojedinih liburnskih mjesta.¹² Ljubić, Bulić,

⁴ Darovi muzeju u Splitu, Bull. di arch. e storia dalmata I, Split 1878, str. 126; II, 1879, suppl. 1, str. 21.

⁵ F. Bulić 1879; J. Alačević 1879; 1880, str. 89.

⁶ C. Bianchi 1879; F. Bulić 1897; 1910.

⁷ Usp. priloženu bibliografiju.

⁸ V. Klaić 1881; G. Urlić Ivanović 1881; S. Zlatović 1895; L. Jelić 1898; 1898a; 1900; 1913; A. Colnago - J. Keil 1905; A. Colnago 1928; str. 129-130.

⁹ G. Novak 1918.

¹⁰ V. Brunelli 1913; M. Suić 1981.

¹¹ A. Colnago - J. Keil 1905.

¹² Š. Ljubić 1859; 1881; T. Mommsen 1873; 1875; T. Mommsen - O. Hirschfeld - A. Domaszewski 1902; i dr.

Bersa, Liebl i Wilberg su izvještavali o rezultatima iskopavanja Asserije koja se vode nakon 1885. g.¹³ Vram je dao prve antropološke analize liburnskih pokojnika iz Asserije.¹⁴

Najstarija poznata stručna iskopavanja u ovom kraju izvedena su na gradini *Asseria* 1835.g., što su ujedno i prva istraživanja toga značajnog naselja i najranija suvremena istraživanja u cijeloj sjevernoj Dalmaciji. Tadašnjim pokusnim istraživanjem otkriveni su dijelovi bedema i ulaza, izrađen vrlo točan tloris i presjek gradine, pa nacrtan dio plašta bedema. U Beču je zaključeno da su rezultati slabi i da ih ne treba nastaviti.¹⁵ zato je *Asseria* ponovno zapuštena, pa su pokusna istraživanja toga naselja nastavljena pod vodstvom Stjepana Botterija tek 1878.g., a šira istraživanja započeo je M. Glavinić 1885, zatim 1887. i 1888, pa 1891, i otada su povremeno vođena sve do poč. prvoga svjetskog rata, osobito nakon osnutka Austrijskoga arheološkog zavoda u Beču 1898, koji je vodio i financirao ta, kao i druga važnija istraživanja u sjev. Dalmaciji. Tako su veća istraživanja izvedena od 1898. do 1903. pod vodstvom H. Liebla, W. Wilberga, P. Sticottija i Č. Ivekovića, pa od 1910. do 1914. pod vodstvom M. Abramića, J. Berse i Č. Ivekovića. Istraživanja je dijelom vodio i L. Marun, ravnatelj Muzeja hrvatskih starina u Kninu, 1897, posebno starohrv. groblja oko crkve Sv. Duha posred Gradine. Tada su otkriveni znatni dijelovi grada, osobito iz rimskoga doba, kao forum, dijelovi građevina oko njega, kupatilo, dijelovi bedema i glavni ulaz u grad sa slavolukom u čast cara Trajana, pa dijelovi groblja, te skupljena obimna grada, s mnogo sitnih predmeta, natpisa, obrađenih dijelova građevina i raznih drugih spomenika. O tim iskapanjima objelodanjeni su samo kraći izvještaji,¹⁶ a nisu obrađeni ukupni rezultati, pa nije potanje poznato što je sve otkriveno. Osobito su slabo poznati ostaci iz prapovijesti. Zna se samo da je otkriven veći broj liburnskih grobova (T. XXVII), dijelovi bedema i manja količina razne građe iz željeznoga doba, ali je to samo manjim dijelom obrađeno.¹⁷ Značajno je što je to jedno od nekoliko najvećih i najvažnijih arheoloških istraživanja izvedenih do I. svjetskoga rata u sjev. Dalmaciji. U benkovačkom kraju to su ujedno i jedina iskopavanja izvedena do propasti austro-ugarske države. Najžalosnije je da istraživanje Asserije kasnije sve do danas nije nastavljeno, niti je osigurana zaštita ostataka toga grada.

¹³ Š. Ljubić 1887, str. 96; F. Bulić 1897; J. Bersa 1899, str. 316-319; M. Liebl - W. Weinberg 1908.

¹⁴ U. G. Vram 1900; 1900a.

¹⁵ Š. Batović 1982, str. 16 (prema spisima i nacrtima u Hist. arhivu u Zadru).

¹⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 13; Š. Batović 1982, str. 16 i d.

¹⁷ E. Galli 1940; Š. Batović 1958; 1959; 1960; 1974; 1981; I. Marović 1970.

Među slučajnim nalazima iz tog razdoblja ističe se veća skupina liburnskih predmeta otkrivena u grobovima u Polači 1910.g.¹⁸

Prema tome, u drugoj fazi istraživanja postignuti su značajni rezultati u osvjetljavanju prapovijesti. Skupljena je obilna topografska i toponimijska građa, a u Asseriji i vrlo značajna arheološka građa, izvedena su prva šira istraživanja, ustanovljene granice pojedinih liburnskih općinskih zajednica i njihova središta, kao Asserije, Nadina, Karina, pa napisani prvi pregledi prapovijesnih ostataka.

Između dva rata, u t r e ć o j f a z i, zbog talijanskog zaposjedanja Zadra i odvajanja njegova Arheološkog muzeja od prirodnog zaleđa i područja djelovanja, pa zbog prestanka djelovanja Arheološkoga zavoda u Beču, raspadom austro-ugarske države, a nebrige nove Države Srba, Hrvata i Slovenaca za razvoj arheologije, rad na istraživanju arheoloških ostataka uglavnom je potpuno zamro. Kroz cijelo to vrijeme na benkovačkom području nisu izvedena nikakva istraživanja prapovijesnih nalazišta. Jedino je jedan oficir sa skupinom vojnika jugoslavenske vojske, god. 1923, potaknut interesom za arheologiju, presjekao jedan veliki zemljani humak kod Smilčića, zvan Zemunjača, i u njegovu središtu otkrio grob s ostacima iz kasnoga brončanog doba.¹⁹ (sl. 27, br. 1).

U to vrijeme vrlo malo se i pisalo o ovom prostoru. Dotiče ga samo nekoliko istaknutijih pisaca, kao: F. Bulić, M. Abramić, G. Novak, A. Colnago, koji donekle nastavljaju ranije djelovanje, ali bez novih terenskih istraživanja.²⁰ Pojedina pitanja i nalaze nanovo spominju ili obrađuju W. Buttler, E. Galli, H. Krahe, A. Benvenuti, pa ponešto i usputno i neki drugi.²¹ Bulić je jedino u svojoj opširnoj povijesti arheologije u Dalmaciji (1924-25) spomenuo i rad na ovom prostoru.²² Abramić se jedva dotakao ovoga područja, iako je tada bio ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu, nadležnoga za cijelu Dalmaciju, samo u dva kraća članka, u natuknici o Asseriji u *Hrv. enciklopediji* 1941. i pišući u spomen Ć. Ivekovića o njegovu radu, ističe njegovo učešće u istraživanju Asserije.²³ Colnago je u jednom radu 1928. nastavio s opisom gradina i arheoloških ostataka, osobito u Karinu, Kruševu i Popovićima, osobito gradine Miodrag (liburnski *Corinium*)

¹⁸ Š. B a t o v i ć 1981, str. 102, br. 111, 112, T. 5, br. 2.

¹⁹ Š. B a t o v i ć 1980, str. 27,39-40; 1983; str. 277, 308, 316-317.

²⁰ F. B u l i ć 1925; G. N o v a k 1927; 1932; 1942; 1944, str. 28; A. C o l n a g o 1928, str. 129-130.

²¹ H. K r a h e 1925; W. B u t t l e r 1933; E. G a l l i 1940.

²² F. B u l i ć 1925.

²³ M. A b r a m i ć 1941; 1933.

i međašnjih natpisa koji su utvrđivali granice između liburnskih općina Coriniuma (Karina), Ansiuma (vjer. Cvijina gradina) u Kruševu i Nedinuma (Nadina).²⁴ Novak je u nekoliko radova (1927, 1932, 1940, 1942, 1944) spomenuo veze Grka i ovog prostora, posebno nagađajući da su Grci iz kolonije *Pharos* (danas Stari Grad) na Hvaru, nakon pobjede nad Liburnima 385-4. g. pr. n.e. podigli svoja uporišta na liburnskom području, kao u Asseriji, što je kasnije opovrgao (1961. i dr.) i, opravdano, zaključio da su Grci samo utjecali na gradnju bedema i uvoz pojedinih proizvoda na ovo područje.²⁵ Krahe je u svom zborniku ilirskih zemljopisnih imena i imena mjesta (1925) naveo i imena s ovoga prostora s izvorima koji ih spominju, kao *Asseria*, *Blandona*, *Alveria*, *Corinium*, *Nedinum* i dr., što je kasnije osuvremenio i dopunio A. Mayer (1957-59).²⁶ Novu gradu obrađuju njemački arheolog W. Buttler (1933) u okviru skupine predmeta iz kasnoga brončanog doba skupljene u Muzeju hrvatskih starina u Kninu, među njima i nekoliko predmeta iz grobova nadenih u Bjelini (sl. 28), pa talijanski arheolog E. Galli, ravnatelj Arheološkog muzeja u Zadru, koji je u jednom radu (1940) obradio dio najznačajnijih liburnskih grobnih nalaza iz Asserije.²⁷ To su i dva najinteresantnija rada iz prapovijesti u ovom razdoblju. Benvenuti i neki drugi pisci samo spominju pojedine poznate podatke.

U ovo vrijeme veća količina slučajno otkrivene arheološke građe dospjela je u Arheološki muzej u Splitu i Muzej hrvatskih starina u Kninu, jer su njihovi upravitelji, L. Marun i M. Abramić, povremeno obilazili ovo područje i skupljali nalaze.

Tako u ovom razdoblju izvjestan napredak označuju pisanje dotadašnje povijesti arheologije, zatim zbornik ilirskih naziva, a osobito obrada dijela arheološke građe iz kasnoga brončanog i s kraja željeznoga doba, što su i prvi radovi u kojima se određuju svojstva pojedinih prapovijesnih razdoblja ovoga kraja.

Mnogo je više učinjeno i postignuti su dosta značajniji rezultati n a k o n p r o š l o g a r a t a, kad je raznoliku djelatnost ponovo razvio Arheološki muzej u Zadru, što znatno dopunjuje novoosnovani Filozofski fakultet u Zadru, osobito u obradi arheološke građe i problema. Rad se uglavnom odvijao u tri smjera: obilaskom i skupljanjem podataka o nalazima i ostacima na terenu, istraživanjima, obradom i proučavanjem građe, pojedinih pojava i razdoblja. Nažalost, zbog slabih mogućnosti i

²⁴ A. C o l n a g o 1928, str. 129-130.

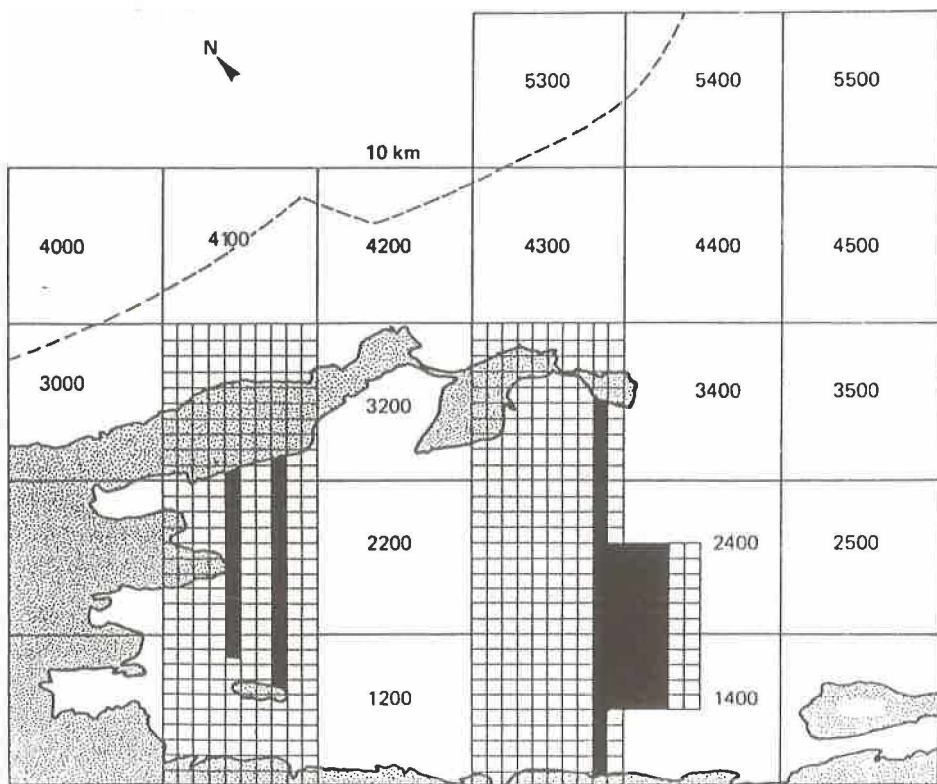
²⁵ G. N o v a k 1927, str. 34; 1932, str. 37; 1940, str. 45-46; 1942, str. 465; 1944, str. 28; 1961, str. 200-203, 217-219.

²⁶ H. K r a h e 1925; A. Mayer 1957; 1959, s. v.

²⁷ W. B u t t l e r 1933; E. G a l l i 1940.

trajnoga siromaštva nije se radilo sustavno, smišljeno i neprekidno, pa su i rezultati oskudni i redovito djelomični. Ja sam povremeno obilazio ovo područje i skupljao podatke o njegovoj prapovijesti od 1953.g., istražujući prapovijest sjev. Dalmacije, kao voditelj prapovijesnoga odjela Arh. muzeja u Zadru i kao nastavnik Fil. fakulteta. Time smo obišli znatne dijelove gotovo svih mjesta benkovačke općine, ali nije ni približno potanje i potpunije pregledano cijelo to područje. Ipak je tako ustanovljeno više stotina položaja i velika količina raznih spomenika uglavnom iz cijele prapovijesti.

Osim toga, zbog nedostatka domaćih sredstava, ugovorili smo suradnju sa Sveučilištem u New Castlu upon Tyne u Velikoj Britaniji, u višegodišnjem istraživanju sjev. Dalmacije, što s engleske strane predvodi J. Chapman. Ta suradnja u koju su s naše strane uključeni stručnjaci Filozofskoga

Sl. 1. Karta sjeverne Dalmacije s rekognosciranim područjem od 1983. do 1986. g. (crna površina).

fakulteta i Arheološkoga muzeja u Zadru pod vodstvom potpisanoga, obuhvaća sustavno rekognosciranje (obilazak, popis i dokumentiranje) dijelova ovoga područja, pokusna iskopavanja i istraživanje uvjeta razvoja života i kulture kroz sva arheološka razdoblja, osobito u prapovijesti, pa zato geološka, pedološka, sedimentološka, etnografska i druga ispitivanja, razvoj biljnoga i životinjskog svijeta, klime i dr., zatim geodetska snimanja pojedinih spomeničkih cjelina i razne analize. U okviru toga rada na benkovačkom području preko ljeta se dijelom izvode istraživanja od 1983. do 1986. g. Kroz to vrijeme pregledani su dijelovi sela: Gornje i Donje Biljane, Nadin, Lišane Tinjske, Tinj, Polača, Raštević, Korlat, Kula Atlagića, Zapužane, Gornja i Donja Jagodnja i Kakma u ukupnoj površini od oko 100 km² (sl. 1).²⁸ To su zasad i jedini uglavnom cjelovito pregledani dijelovi ovoga područja, jer se obilaze s određenom većom skupinom stručnjaka po točno označenoj četvornoj mreži, veličine 1 km² svaki četverokut i u razmaku od 25 i 50 m, pa se gotovo svi spomenici i ostaci mogu zapaziti. Na taj način je na pregledanom prostoru otkriveno više stotina raznih arheoloških položaja od kojih je dosad bio poznat mali broj, a skupljena je i obilna građa od više tisuća predmeta. Tako je, na primjer, na tom prostoru otkriveno samo grobnih humaka oko 390, zatim 16 gradinskih naselja, i dr., a većina tih nalazišta je iz brončanoga doba koje je dosad bilo gotovo nepoznato. Pored toga u okviru ovoga istraživanja izvedeno je iskopavanje 5 nalazišta, zatim izvršeno niz drugih ispitivanja, osobito životinjskih kostiju i biljnih ostataka s pojedinih nalazišta, itd.²⁹

Antropološku analizu dijela otkrivenih ljudskih kostiju iz Dobropoljaca i Nadina izvršila je Gloria Edynak, američki antropolog, 1971. g.

Još od vremena školovanja, zadnjih desetak godina, zanimajući se za arheološke spomenike, dijelove ovoga prostora obilazio je dobrovoljno Benkovčanin M. Savić, svršeni povjesničar umjetnosti, sada uposlen u Zavičajnoj zbirci u Benkovcu, i skupio vrijednu zbirku građe iz raznih razdoblja, što je koristan putokaz za šira istraživanja.

U poslijeratnom razdoblju izvedena su iskopavanja na ukupno petnaestak prapovijesnih položaja ovoga područja, i to u mjestima Smilčić, Donje Biljane, Dobropoljci, Nadin, Benkovac, Buković, Polača, Tinj i Raštević. Vodio ih je Š. Batović od 1957. g., a od 1984. do 1986. u Tinju, Bukoviću, Rašteviću, Nadinu i Polači zajedno s J. Chapmanom u okviru

²⁸ Š. Batović 1984a; 1984b; 1989, str. 34-41, sl. 21-25;

Š. Batović - J. Chapman 1985a; 1986a; 1986d; 1987a; 1987b;

²⁹ Š. Batović 1984; 1984a; 1984b; Š. Batović - J. Chapman 1985a; 1986; 1986a; 1986b; 1986c; 1986d; 1987; 1987a; 1987c.

međusobne suradnje. Međutim, obimnije i sustavnije istraženo je jedino naselje iz mlađega kamenog doba u Smilčiću, od god. 1957. do 1962.³⁰ Donekle širih svojstava su i iskopavanja grobnih humaka i gradine Jaruv iz brončanoga i željeznoga doba u Dobropoljcima gdje je u ljeto 1960. pored gradine, istraženo 7 humaka na četiri položaja (T.XXII-XXIV), iako su i to kao i ostala istraživanja pokusnih svojstava.³¹ Ostala istraživanja imala su pružiti samo osnovne podatke o nalazištima i pojedinim razdobljima. Dva liburnska groba helenističke vrste istražena su u Nadinu i zbog zaštitnih mjera jer su upravo bili znatnije oštećeni (sl. 31-34, T.XXVI). U Donjim Biljanima g. 1959. istražen je jedan cijeli liburnski humak zvan Pečurište u zaseoku Veljane i 1958. dio drugog humka u zaseoku Trljuge, na položaju Kosa ispod Stubla.³² God. 1984. istražene su dvije sonde na položaju naselja ranoga neolitika u Tinju,³³ a g. 1985. istraženo je 8 sondi na ostacima naselja bakrenoga doba u Bukoviću³⁴ i jedna sonda na gradini Čauševica iz brončanoga doba u Rašteviću,³⁵ pa 1986. iskopano je 6 sondi na Gradini (liburnski *Nedinum*) u Nadinu (sl. 29, T.XIV, 1) i 4 sonde na gradini Zidić u Polaći.^{35a} Pored toga, iznimno i samovoljno je svršeni arheolog Borut Križ iz Slovenije, tijekom odsluženja vojnog roka, na prostoru vojarne u Benkovcu g. 1983. istražio jednu sondu na položaju naselja ranoga neolitika, a M. Savić iste godine jednu sondu na spomenutom naselju bakrenoga doba u Bukoviću. To su i sva istraživanja na benkovačkom prostoru.

U poslijeratnom razdoblju popriličan je broj pisaca pisao ili raspravljao o ovom području, ili doticao pojedina pitanja. Tridesetak od njih napisali su stotinjak značajnijih članaka i rasprava, među kojima su: Š. Batović, A. Benac, I. Marović, B. Čović, G. Novak, B. Ilakovac, Ž. Raknić, M. Suić, J. Medini, A. Mayer, D. Rendić-Miočević, A. Stipčević, R. Drechsler-Bižić, D. i M. Garašanin, S. Čače, B. Jovanović, J. Korošec, V. Milojčić, B. Gušić, Ž. Mikić, T. Bregant, J. Belošević, H. Müller-Karpe, S. Tinè, A. Manfredini i J. Chapman. Pojedini su pisci obrađivali građu ili pojedina pitanja i probleme, ili su se neki doticali i osvrtni na pojedine pojave, ili ih razmatrali

³⁰ Š. Batović 1963; 1966; 1967; 1968; 1970; 1979; 1980a, i dr.

³¹ Š. Batović 1960a.

³² Š. Batović 1959a; 1974.

³³ Š. Batović 1984; 1989, str. 7-11, sl. 2-4; Š. Batović - J. Chapman 1988, str. 5.

³⁴ Š. Batović - J. Chapman 1986; 1986c; 1988, str. 5 i d.; Š. Batović 1989, str. 11-14, sl. 56.

³⁵ Š. Batović - J. Chapman 1986a; 1988, str. 3; Š. Batović 1989, str. 14, sl. 7; Š. Batović - J. Chapman - R. S. Shiel 1987, str. 129-132, sl. 6.

^{35a} Š. Batović - J. Chapman 1987; 1987a, str. 41; 1987c, str. 72-74; 1988, str. 3 i d.; Š. Batović 1989, str. 14, 16, sl. 8,9.

u okviru širih prostora i problema. Većinom je pisao Batović, osobito u vezi s naseljem mladega kamenog doba u Smilčiću i liburnskim ostacima željeznoga doba, objelodanjujući niz izvještaja o istraživanjima, pregleda, pa i više zaokruženih i cjelovitih radova, prvenstveno o nalazištu u Smilčiću, kao obradu cijele rane faze toga naselja (1966.), pregled cijeloga mladeg kamenog doba (1979), pregled kasnog brončanog doba (1983) i cijeloga željeznog doba (1982), bogatu liburnsku ostavu iz Gornje Jagodnje i u vezi s njom cijelu zadnju fazu liburnske kulture (1974), a zatim pregled prapovijesti pojedinih naselja, kao Islama Grčkog (1985 i 1987) i dr. Građu su obrađivali i drugi pisci, kao Marović, Čače, Čović, Belošević, Drechsler-Bižić, D. Garašanin, Ilakovac, Raknić, Medini. Veći broj pisaca dodirivao je probleme mladega kamenog doba, osobito Benac, Korošec, Miložić, Müller-Karpe, Bregant, Manfredini, Tinè. Nekoliko pisaca obrađuje prapovijesne prežitke i predaje u rimsko doba, osobito Mayer, Suić, Medini, Raknić, Rendić-Miočević, Čače, Gabričević. Itd.

Na taj su način na ovom prostoru pojedine prapovijesne faze više ili manje osvijetljene, ili ih je moguće osvijetliti, pa se donekle nazire, iako manjkav, pregled i osnovna svojstva prapovijesti na ovom tlu, osobito mlade kameno doba, bakreno i željezno doba. Ali ne samo to, već su pojedina razdoblja i faze ovdje danas mnogo bolje poznati nego na ostalom prostoru sjev. Dalmacije, u prvom redu mlade kameno i donekle starije kameno i bakreno doba. I pojedine probleme brončanoga i željeznog doba moguće je ovdje bolje upoznati nego na širem prostoru. Po građi iz starijega kamenog doba ovo područje također ide u red bogatijih nalazišta u sjev. Dalmaciji. Prema tome, povrh velikih teškoća i vrlo slabih mogućnosti u radu, prikupljena je obimna i tolika građa da je moguće bar zacrtati razvoj gotovo cijele prapovijesti ovoga kraja.

Prema pojedinim razdobljima prapovijesti istraženost benkovačkoga područja danas izgleda ovako: iz starijega kamenog doba poznato je 6 nalazišta, iz srednjega kamenog doba 1, iz mladega kamenog doba 19 nalazišta, pored pojedinačnih nalaza, iz bakrenoga doba 17, iz brončanoga doba oko 36 i iz željeznoga doba oko 36 položaja. Neki od tih položaja, osobito grobnih humaka, čine cijele šire predjele. Pored toga, prema pojedinim vrstama nalazišta poznato je, na primjer, gradinskih naselja ukupno 49, grobnih humaka četrdesetak širih predjela s više stotina brojčano, ili približno oko 550 dosad uočenih humaka, zatim 8 groblja na ravnome zemljištu i 2 ostave. Svakako je to samo dio prvotnih i zbiljskih ostataka iz prapovijesti, što jasno pokazuje spomenuti sustavni pregled dijela ovog prostora, osobito u odnosu na grobne humke i ostatke iz brončanoga doba, koji se većinom uočavaju pomnijim i cjelovitijim pregledom zemljišta.

PREGLED POJEDINIH RAZDOBLJA PRAPOVIJESTI

Starije kameno doba ili paleolitik (karta 1)

Starije kameno doba na benkovačkom području, kao i u cijeloj sjev. Dalmaciji poznato je samo po pojedinim površinskim nalazima i nalazištima, jer ni jedno nalazište s tadašnjim ostacima nije još istraženo. Zato je to doba slabo poznato. Ipak se nešto može reći. Na ovom prostoru poznato je dosad ukupno 6 nalazišta: 4 nalazišta u Islamu Grčkom, od kojih se jedno proteže na područje Kašića, pa po 1 u Benkovcu i Polači. Najveća količina građe skupljena je na položaju Vreline - Cicilne bujaduše u Islamu i Kašiću, a zatim manja količina na položaju Bašćica u Islamu, a u ostalim nalazištima samo pojedinačni predmeti.

1. I s l a m G r č k i: a) Položaj B a š ć i c a. Od tridesetak kremenih predmeta skupljenih na tom položaju, u polju pokraj istoimenog potoka, jugozapadno od sela, većina vrstom kremenca rožnjaka i oblikovno pripada srednjem dijelu starijega kamenog doba ili fazi mousteriena (sl. 2, br. 7,8). Predmete čine jezgre, odbici i strugala. Dio čine noževi i strelica izrazitih kasnijih oblika mlađega kamenog doba. Na tom položaju nisu zapaženi ostaci naselja ni kulturne naslage, pa su to vjer. pojedinačni ostaci povremenog navraćanja ljudi prilikom korištenja vode.³⁶

b) G r a d u š a - L o k v e. Na tom položaju, južno od sela, obradom zemlje pred dvadesetak godina otkriveni su ostaci naselja iz mlađega kamenog doba. Među gradom našao se i jedan trokutasti izduženi kremenči šiljak - strugalo koji se, iznimno, oblikom i obradom vezuje uz starije kameno doba. Vjerojatno je nađen na nekom starijem nalazištu i korišten u vrijeme života toga naselja.³⁷ Takva oruđa su česta u paleolitičko doba. Najbliže sličnosti nalaze se u fazi mousteriena na našem primorju, kao u nalazištima u Velom Ratu na Dugom otoku, pa od Slivnice i Radovina do Ljupča u sjev. Dalmaciji, ili u slojevima XXII-XXXI pećine Crvena stijena u sjeverozap. Crnoj Gori.³⁸ Zato najvjerojatnije i to strugalo potječe iz srednjega paleolitika.

³⁶ Š. B a t o v i ć 1985, str. 286; 1987, str. 17-18, T. XXVII, XXVIII.

³⁷ Š. B a t o v i ć 1985, str. 186; 1987, str. 16,18, T. XXXII, 1.

³⁸ Š. B a t o v i ć 1965, sl. 1, br. 2,3; M. M a l e z 1976, T. I, 1,6;

1979, T. XXI, 2; Đ. B a s l e r 1975, T. XXII, 6, XXIX, 1; 1979, T. XXXIV, 1, XLVIII, 7,9; 1983, sl. 2, br. 7,9, sl. 3, br. 2, sl. 7, br. 2.

c) P u d a r i c e. Na tom položaju u istočnom dijelu sela nalazi se veći broj liburnskih grobnih humaka i starohrvatsko groblje s raznim ostacima, pa i s kremenim predmetima iz više razdoblja. Među njima je nađeno i jedno listoliko kremeno oruđe paleolitičkih svojstava vrste uskih rezala.³⁹ Takva oruđa najčešća su u 1. fazi kasnoga paleolitika ili u fazi aurignacijska, kao u pojedinim nalazištima u sjevernoj Dalmaciji (Radovin - Jovići), pa od Slovenije do sjeverne Bosne. I to oruđe je najvjerojatnije nađeno naknadno na nekom ranijem nalazištu, pa je u srednjem vijeku dospjelo u jedan od starohrv. grobova s kresivom.⁴⁰

d) V r e l i n e - C i c i l i n e b u j a d u š e. To je širi predio polja južno od Islama, odnosno na međi s Kašićem. Na površini oko 300 x 800 m tu su nađeni obilni ostaci iz više razdoblja od starijega kamenog do ranoga brončanog doba, pa ostaci iz rimskoga doba i dva starohrvatska groblja. Među oko 1500 skupljenih kamenih predmeta, većina je od kremenja i iz starijega kamenog doba. Osobito su izrazita oruđa iz srednjega i kasnoga paleolitika.⁴¹

Iz srednjega paleolitika su razna strugala, rezala, jezgre i odbici, osobito od rožnjaka koji se na prostoru sjev. Dalmacije koristio uglavnom samo u toj fazi. Neka su strugala približno geometrijskih oblika, kao kružna, polukružna, trokutasta i listolika oblika, pa primjerci s jednim ravnim okresanim rubom (sl. 2, br. 1-6).⁴² To su uobičajene alatke srednjega paleolitika, raširene tada osobito na širem prostoru oko Jadrana, od sjev. Dalmacije do Crvene stijene u Crnoj Gori, pa do pećine Veternice, Krapine i Vindije u sjevernoj Hrvatskoj, ili u pojedinim nalazištima u Italiji.⁴³

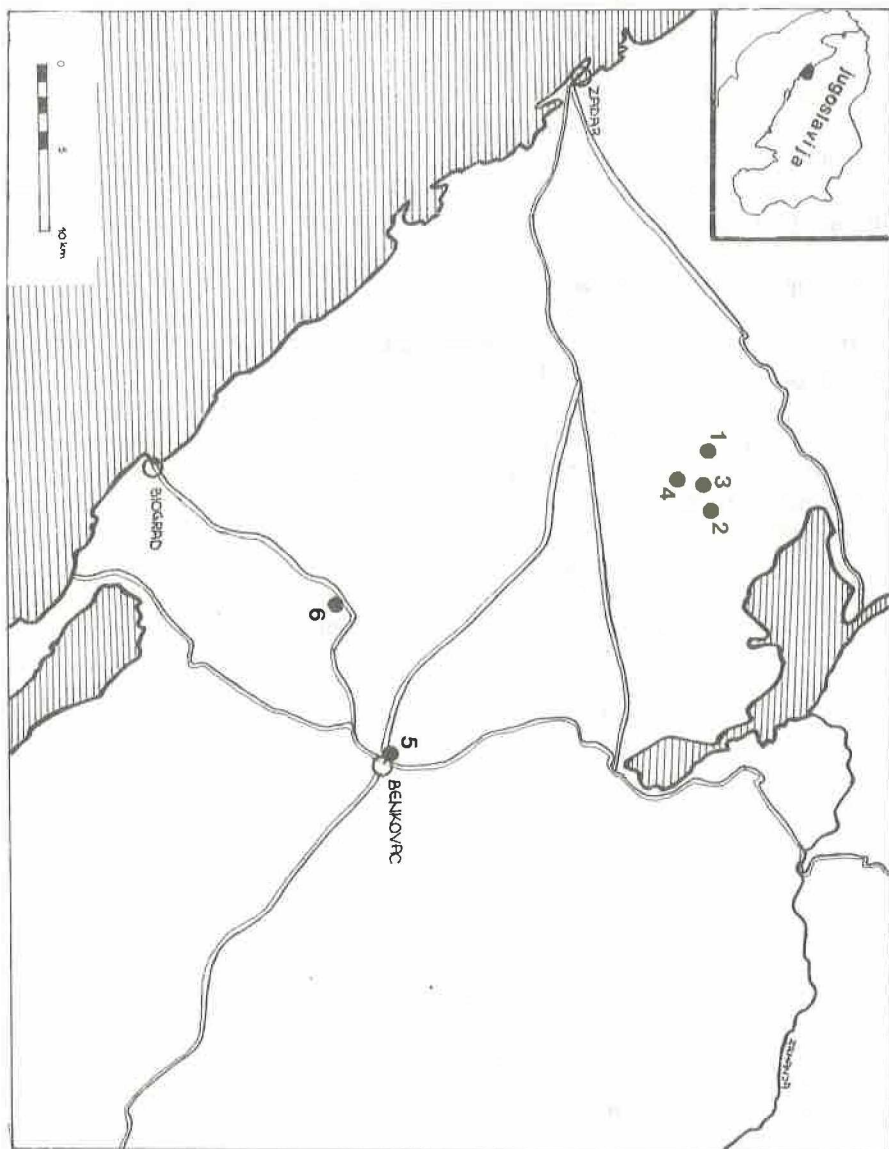
³⁹ Š. B a t o v i ć 1985, str. 287; 1987, str. 14, 18, T. XXIX, 1.

⁴⁰ M. M a l e z 1976, str. 11, T. III, 1,6; Đ. B a s l e r 1975, T. XXII, 6, XXIX, 1; 1979, T. XXXVIII, 13, XL, 13, XLI, 1,2, XLII, 31; 1983, sl. 2, br. 7, sl. 3, br. 2, sl. 7, br. 2; M. B r o d a r - F. O s o l e 1979, str. 172, T. XI, 5.

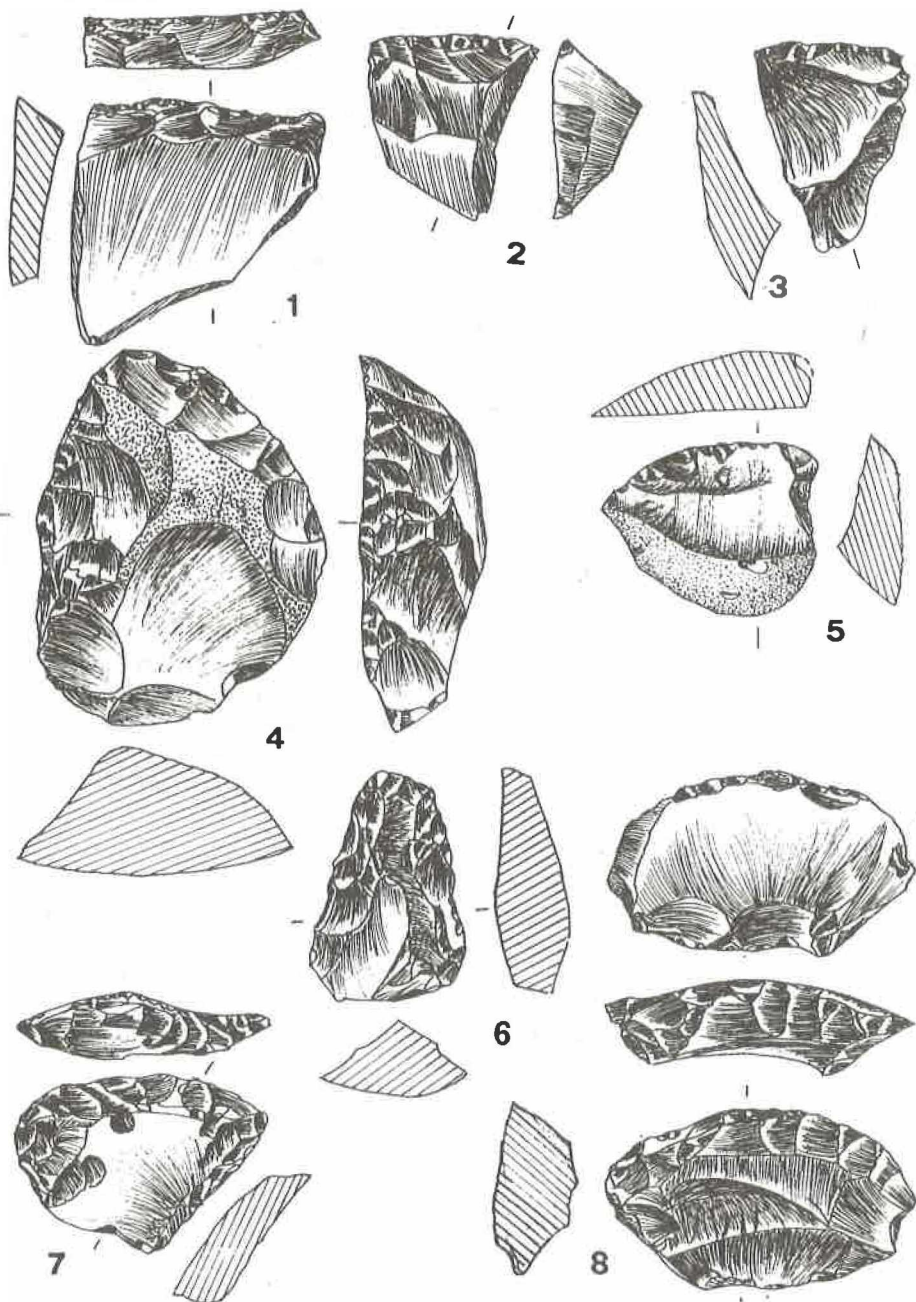
⁴¹ Š. B a t o v i ć 1975, str. 287-289; 1987, str. 14-16, 18-23, T. I-IV.

⁴² Š. B a t o v i ć 1975, str. 288; 1987, str. 20-21, T. I-IV.

⁴³ M. M a l e z 1976, T. I, 6; 1979, T. XVIII, 1,2, XIX, 5, XXI, 6,9, XXVIII, 6,7, XXX, 6,9, XXXII, 6, XXXVIII, 6,7; Đ. B a s l e r 1975, T. XIV, 7, XV, 7, XVII, 8, XVIII, 5, XX, 7,9, XXII, 1-6, XXV, 6,7,9-11, XXVI, 1, XXVIII, 5, XXX, 3; 1979, T. XLVIII, 5,7,9,13; 1983, sl. 2, br. 7,9,13, sl.5, br. 1,3, sl. 7, br. 3; A. M. R a d m i l l i 1974, sl. 36, br. 9, T. III, 9.

Karta 1

Sl. 2. Islam Grčki: kreneni predmeti srednjega paleolitika (1-6. s položaja Vreline - Cicilne bujaduše, 7,8. s položaja Bašćica),

Dio građe potječe iz kasnoga paleolitičkog doba. Neki oblici koristili su se kroz cijelo to razdoblje, a neki samo u pojedinim njegovim fazama: aurignacien, gravettien, epigravittien ili epipalcolitik (sl.3). Prema sličnim proizvodima u izdvojenim naslagama na susjednim područjima, od Trsta do Crvene stijene, pa do sjeverne Bosne, sjeverne Hrvatske i Slovenije, ili u Italiji, iz faze aurignaciena vjerojatno potječu pojedina noktasta strugala, zatim listolika, polukružna, kružna, trapezasta, uska, srpasta i zaobljena šrugala, pa uska oruđa s koso okresanim vrhom (sl. 3, br. 1,2).⁴⁴ Neka oruđa vezuju se s fazom gravettiena, kao listolika strugala elipsoidnog oblika, zaobljena strugala sa zakošenim vrhom, (sl. 3, br. 3) kakva se nalaze u Crvenoj stijeni i u pećini Badanj u Hercegovini, pa jedna vrsta listolikih na vrhu zašiljenih strugala.⁴⁵ Većina tih oruđa traju i kasnije sve do mladega kamenog doba, a pojedini oblici i do ranoga brončanoga doba, pa ih bez stratigrafskih podataka nije moguće vezati uz pojedine faze.

Ni na tom položaju nisu zapažene kulturne naslage ni drugi sadržaji naselja. Ipak se može nagađati da su se tu ljudi bar povremeno zadržavali, prvenstveno zbog obilja sirove građe i otpadaka, dok su drugi ostaci kroz prošlost nestali ogoljavanjem tla.

2. B e n k o v a c. Među ostacima naselja ranoga neolitika nađeno je i 1 kremeno trokutasto-listoliko strugalo koje po obliku i načinu obrade može potjecati iz srednjega paleolitika, jer su tada uobičajena slična oruđa. Vjerojatno je i to oruđe nađeno na nekom ranijem nalazištu i naknadno uporabljeno.

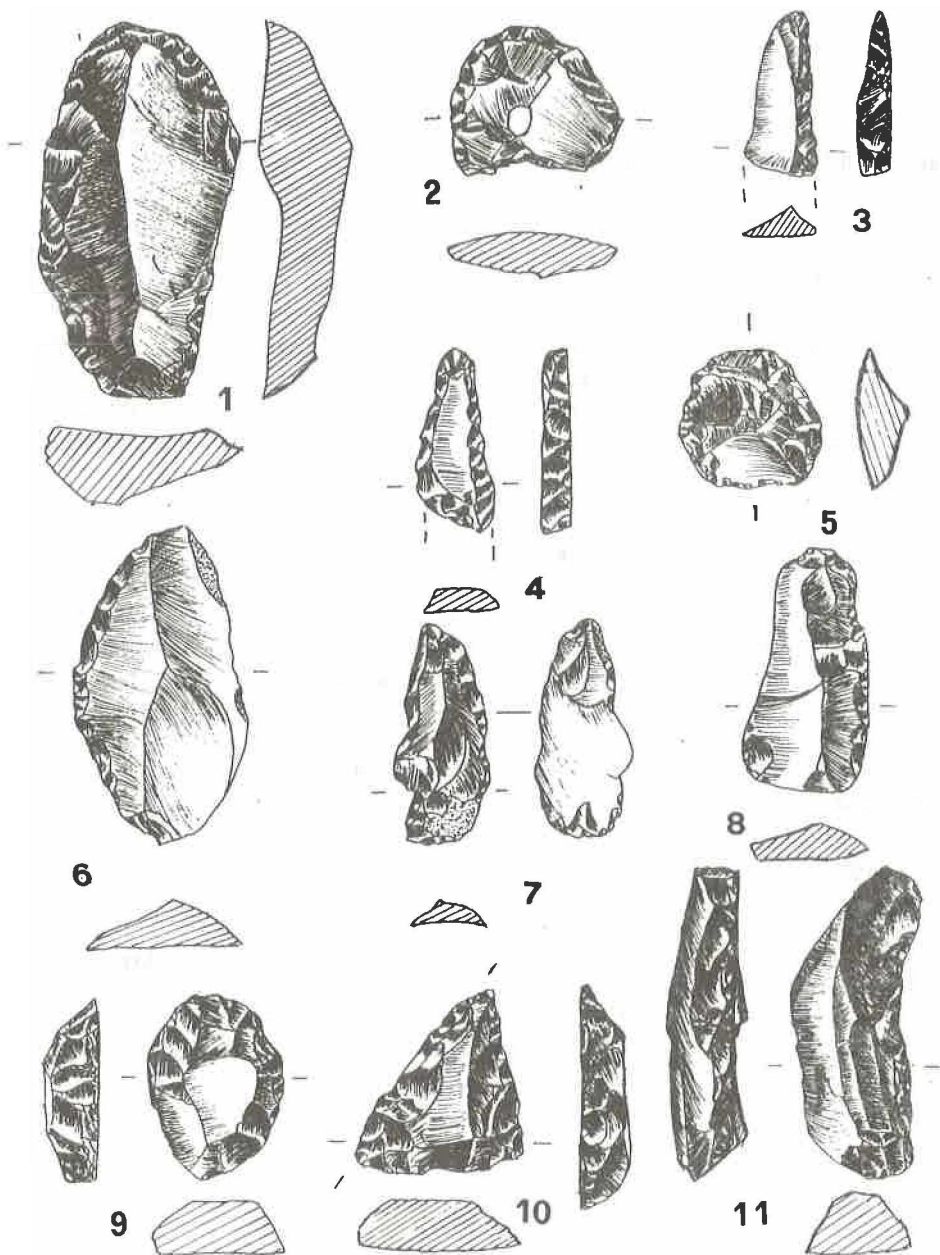
3. P o l a č a. Jedno slično malo trokutasto strugalo grubo obradeno kresanjem, otkriveno na padinama gradine na brežuljku Štrkovača u Polači, ima predajna svojstva faze mousteriena srednjega paleolitika, što upućuje na njegovo datiranje u završni dio te faze ili na početak kasnoga paleolitika, ili u fazu aurignaciena. S te gradine potječe i jedno lepezasto strugalo i jedno listoliko strugalo sa strmo okresanim rubom, vjerojatno iz kasnoga paleolitika jer se takva oruđa nalaze u fazi aurignaciena i gravettiena od Slovenije do Bosne i jugoistočne Italije.^{45a}

⁴⁴ Š. B a t o v i ć 1985, str. 288-289; 1987, str. 21-23, T. V- VII;

usp. A. B e n a c - M. B r o d a r 1958, T. XIV,3, XXIII,24, XXVIII, 18; Đ. B a s l e r 1975, T. III, 10, VIII, 1-3 i dr.; 1983, sl. 6, br. 11 i dr.; M. M a l e z 1979, T. XX, 14 i dr.

⁴⁵ Š. B a t o v i ć 1985, str. 289; 1962; Đ. B a s l e r 1979, T. XLV, 18,19, L, 29; 1983, sl. 10, br. 6,17, sl. 13, br. 11.

^{45a} M. B r o d a r - F. O s o l e 1979, str. 171. T. X, 5; M. M a l e z 1979, T. XXVI, 12; Đ. B a s l e r 1979, T. XLIV, 6; A. P a l m a d i C e s n o l a 1979, sl. 36, br. 8,10.

Sl. 3. Islam Grčki, položaj Vreline - Cicilne bujaduše: kreneni predmeti iz kasnoga paleolitika (1,2. faza aurignacien, 3. gravettien, 4-10. epigravettien),

U literaturi se spominje kao paleolitičko nalazište i Ostrovica,⁴⁶ ali takva građa nije poznata, pa se ne može provjeriti. Isto tako, u literaturi se spominju ostaci iz starijega kamenog doba u Stankovcima,⁴⁷ što se također ne može provjeriti ni dokazati jer nije poznata dokumentacija ni takva građa. Zato se zasad Ostrovica i Stankovci ne mogu ubrojiti među paleolitička nalazišta.

Prema tome, na ovom tlu, kao ni u cijeloj sjevernoj Dalmaciji, zasad nisu poznati ostaci iz ranoga paleolitika, već iz njegovga srednjega i kasnoga dijela, pred oko 100.000 do 10.000 godina. I ti ostaci čine samo oskudne dijelove tadašnje kulture, pa se ona, kao i potanja slika života mogu samo površno i djelomice upoznati. S obzirom da ti ostaci imaju uglavnom ista svojstva kao na širem prostoru oko Jadrana, osobito na zapadnom balkanskom prostoru, a najbliža na cijelom istočnom jadranskom primorju, može se zaključiti da su i ovdje ljudi tada živjeli pokretnim načinom života od lova, ribolova i skupljanja hrane, u pećinama ili u privremenim skloništima i kolibama od drva, blizu izvora vode i uz ležišta kremenca.

Srednje kameno doba ili mezolitik (karta 1)

Ostaci srednjega kamenog doba mogu se donekle izdvojiti samo među građom s položaja Vrelina - Cicilne bujaduše na međi Islama Grčkog i Kašića, jer se mnogi isti oblici kremenih predmeta s toga položaja nalaze u istodobnim izdvojenim naslagama na okolnim područjima. Osim toga, pojedine su alatke dosta izrazite u to doba, osim što se niz oblika koristio kroz duže vrijeme, pa i od kasnoga paleolitika do bakrenoga ili ranoga brončanog doba. Tako iz ovog razdoblja vjerojatno potječu: polukružna, trapezasta, trokutasta, noktasta, srpasta, pravokutna, zaobljena i uska strugala, svrdla, noževi s koso okresanim vrhom i neka druga oruđa (sl. 4). Zbog njihova dužeg trajanja teško ih je ipak sasvim sigurno povezati s ovim razdobljem.⁴⁸

Neki oblici i uže se vezuju s mezolitikom, kao jedno strugalo poput prelomljene strelice s trnom koje se, nasadeno na držak, moglo koristiti kao dljeto, ili obratno kao svrdlo (sl. 4, br. 6), a takva oruđa poznata su kod nas jedino iz V sloja u Crvenoj stijeni s početka mezolitika.⁴⁹ Međutim, slična oruđa u Italiji potječu iz bakrenoga i ranoga brončanog doba, u kulturnim skupinama Polada i Remedello.⁵⁰ Jedna inačica trapezastih oruđa

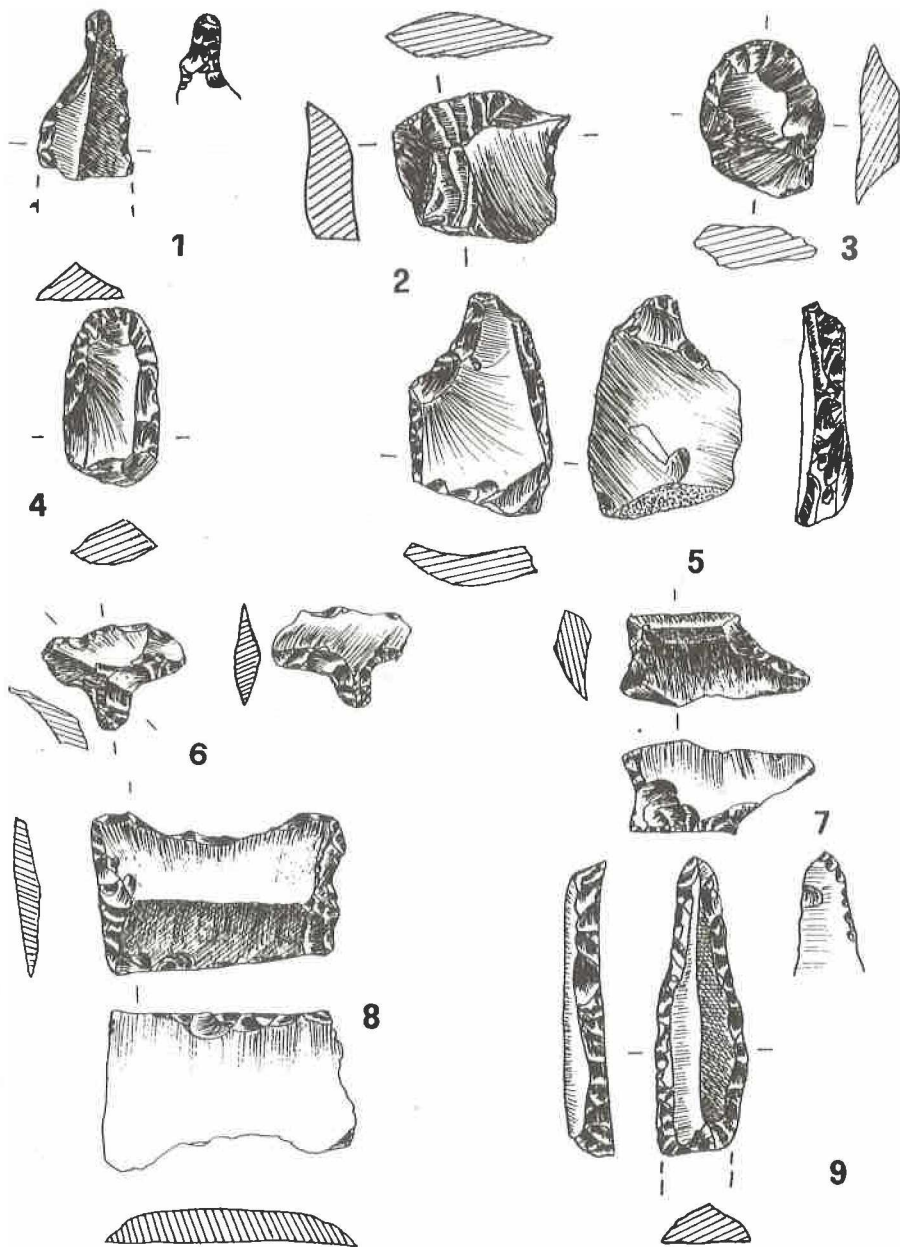
⁴⁶ A. de Benvenuti 1933, str. 29.

⁴⁷ I. Vivotić 1984, str. 4.

⁴⁸ Š. Batović 1985, str. 289-290; 1987, str. 23-24, T.VIII.

⁴⁹ Š. Batović 1985, str. 290; Đ. Basler 1975, T. VII, 11; 1983, sl. 14, br. 11.

⁵⁰ Š. Batović 1985, str. 290; D. Lollini 1965, T. CXXV, 2, i dr. B. E. Barich 1971, str. 77 i d., sl. 5, br. 10.

Sl. 4. Islam Grčki, položaj Vreline - Cicilne bujaduše: kremeni predmeti iz srednjega kamenog doba (mezolitika),

s jako zašiljenim jednim kutom i s malo konkavno uvučenim jednim poprečnim rubom (sl. 4, br. 7), kao i izduženi šiljci - strugala ili svrdla s nesimetrično zašiljenim vrhom (sl. 4, br. 1), izrazita su oruđa u doba mezolitika. Takva trapezasta oruđa osobito su česta u mezolitiku oko sjevernoga Jadrana, ali se mjestimično nalaze i među neolitičkim ostacima.⁵¹ U mezolitiku se nalaze i duga uska pravokutna strugala (sl. 4, br. 8), kao u srednjoj Italiji, gdje su se slični oblici češće koristili kasnije, u rano brončano doba kao ulošci za srpove.⁵² Međutim, uporaba takvih inačica nakon srednjega kamenog doba kod nas nije dosad dokazana.

Po tome je vrlo vjerojatno da dio građe iz Islama - Kašića potječe iz srednjega kamenog doba, pogotovo što se pojedini oblici nastavljaju iz ranijih razdoblja, a neki nisu poznati, ili nisu izraziti u kasnijim razdobljima.

Moguće je da su i pojedine alatke iz drugih nalazišta iz ovoga razdoblja, ali s obzirom da su to osamljeni i površinski nalazi i da su u uporabi bili duže vremena, teško je to dokazati, kao i na ostalom prostoru sjev. Dalmacije.

Prema tako oskudnim nalazima i građi zasad je ovdje teško razmatrati pojedina osnovna pitanja ovoga doba, bilo njegov razvoj, podjelu, svojstva, posebnosti, udio u postanku neolitika i dr. Zapažaju se samo neke pojedinačne pojave, kao najbliže sličnosti oko Jadrana, osobito oko njegova sjevernog dijela i u Istri. Po tome se zasad može nagadati da se mezolitik u sjev. Dalmaciji razvijao u uskim vezama i slično kao oko sjev. Jadrana, a dijelom se dodirivao s jugoistočnim jadranskim primorjem. Vjerojatno se slično i razvijao kroz tri faze, samo se one ovdje, zbog nedostatka stratigrafskih podataka, još ne mogu izdvojiti ni dokumentirati. Zato se spomenuti predmeti ne mogu uže ni datirati. Poznato je da je kultura srednjega kamenog doba na istočnom jadranskom primorju nastavila izravan razvoj u mlade kameno doba, odnosno da su žitelji iz mezolitika na ovom primorju nastavili život u neolitičko doba i da je mezolitička kultura bila osnova u razvoju novoga doba, osobito u načinu života pomoću lova, ribolova i skupljanja hrane, pa u kremenom oruđu. Nema sumnje da je tako bilo i u sjev. Dalmaciji. Zasad se ovdje zapažaju pojedina kremena oruđa naslijeđena iz mezolitika u neolitiku. Ima i pojedinih razlika, samo još nije potpunije jasno koliko su one plod dužeg razvoja, a koliko posljedica razlika u načinu života. Svakako je očito da su način života i kremene

⁵¹ Š. B a t o v i ć 1985, str. 290; M. B r o d a r - F. O s o l e 1979, T. XV, 5,6,10,11; G. C r e m o n e s i 1984, sl. 4, br. 23, sl. 5, br. 33-35, sl. 6, br. 1-7, i dr.; A. M. R a d m i l l i 1974, sl. 60, br. 26,27.

⁵² Š. B a t o v i ć 1985, str. 290; A. M. R a d m i l l i 1960, sl. 5, br. 2; usp. P a l a f i t t e 1983, sl. 24, br. 7,8, sl. 48, br. 1, i dr.

alatke na početku mlađega kamenog doba na našoj obali, što je, kako ćemo dalje vidjeti, u to doba mnogo bolje poznato, uglavnom isti, kao ranije u mezolitiku.⁵³

Mlađe kameno doba ili neolitik (karta 2)

To je doba donekle najbolje istraženo i poznato razdoblje prapovijesti ovoga kraja, pa i u cijeloj sjev. Dalmaciji. Zato se većinom po nalazištima i gradi s ovoga prostora, osobito iz Smilčića, i određuju svojstva i razvoj tadašnje kulture, dobrim dijelom na cijelom istočnom jadranskom primorju. To je razumljivo s obzirom da je u neolitičkom naselju u Smilčiću otkrivena dosad najobilnija i najinteresantnija građa na našem primorju.⁵⁴

Na benkovačkom prostoru poznato je ukupno 14 neolitičkih naselja: po jedno u Smilčiću, Islamu Grčkom, Tinju, Lišanima Tinjskim, Polači, Donjoj Jagodnji, Lisičiću, Lepurima, Raševiću i Kuli Atlagića, pa po dva u Benkovcu i Stankovcima-Velimu.⁵⁵ Vjerojatno je bila naseljena i jedna pećina u Dobropoljcima, jer je u njoj nađena slučajno jedna kamena sjekira. Pored toga, poznat je mnogo veći broj nalazišta neolitičkih ostataka, ali većinom po površinskim, pojedinačnim i slučajnim nalazima, pa bez istraživanja nije poznato koliko svi oni predstavljaju izravne ostatke naselja, a koliko izdvojene predmete. Neki od njih mogu označavati položaj tadašnjih naselja, kao veća skupina kamenih predmeta iz Ostrovice, a možda i alatke neolitičkih svojstava s položaja Vreline - Cicilne bujaduše u Islamu - Kašiću.⁵⁶ Obratno, za niz predmeta moguće je reći da su izdvojeni pojedinačni nalazi, kao više predmeta s raznih položaja iz Smilčića, zatim Nadina, Islama, i dr. Niz nalaza je naknadno uporabljen i nađen na kasnijim nalazištima, npr. u Nadinu, Lišanima Tinjskim, Islamu itd. Neke izdvojene kamene predmete teško je pouzdano datirati u ovo doba jer su isti oblici trajali duže vrijeme, osobito pojedina kremenja strugala, noževi i dr. Zato se samo približno može ustanoviti broj poznatih neolitičkih nalazišta u ovom kraju. Može se donekle nagađati da danas ima oko 50 takvih položaja.

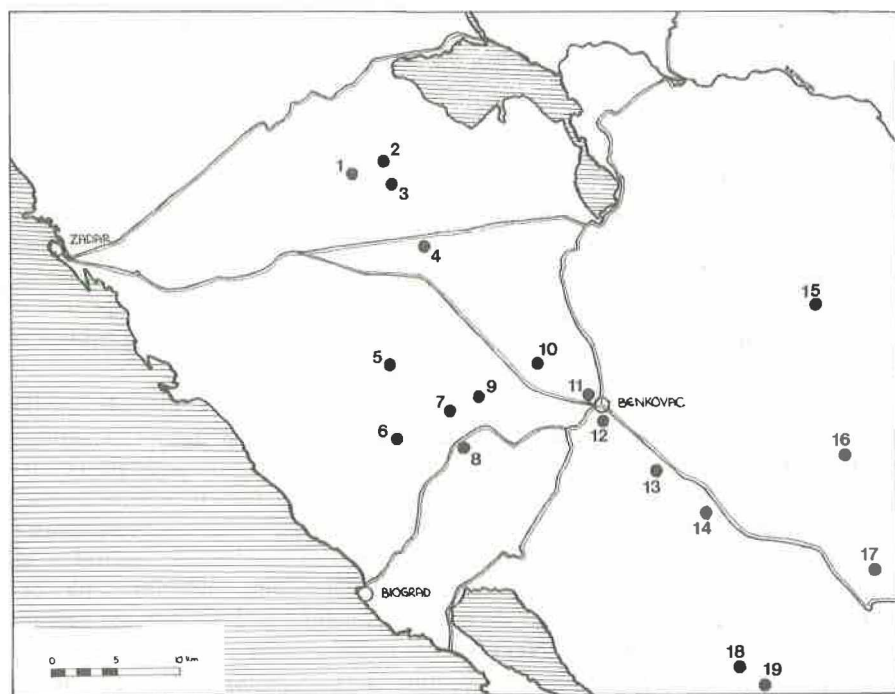
Kako je spomenuto, iskopavana su dosad samo četiri naselja: u Smilčiću, Tinju i dva u Benkovcu. Šire je istraženo samo naselje na položaju Barica u Smilčiću, na površini od 1148 m². U ostala tri naselja izvedena

⁵³ Usp. Š. B a t o v i ć 1978.

⁵⁴ Usp. važnije radove o naselju u Smilčiću: Š. B a t o v i ć 1963; 1966; 1967; 1968; 1969; 1970; 1978; 1979; 1980a; 1984c.

⁵⁵ Usp. Š. B a t o v i ć, sp. dj. u bilj. 54; 1984; 1985; 1987; 1989; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1985a; 1987b; 1988; J. B e l o š e v i ć 1985, str. 76.

⁵⁶ Š. B a t o v i ć 1955, str. 388 i d., 395; 1985.

Karta 2

su pokusna istraživanja, i to na položaju Podlivade u Tinju na površini od 50 m²,⁵⁷ na položaju Brdine (vojarna) u Benkovcu 8 m² ina položaju Barice u Benkovcu na površini od 4 m². U Smilčiću su ustanovljene kulturne naslage uglavnom iz cijeloga neolitika, ili tri njegove razvojne faze, ukupne debljine do 3,50 m, a u Tinju i Benkovcu smo naslage i ostaci iz ranoga neolitika, debljine do 0,90 m.

Ostala su nalazišta otkrivena površinskim zapažanjima i skupljanjem građe po površini. Od njih se samo za naselje u Kuli Atlagića i na položaju Barice u Benkovcu može reći da vjerojatno sadrže sve tri neolitičke faze. naselja u Stankovcima - Velimu, Lišanima Tinjskim, Tinju, Polači i na položaju Brdine u Benkovcu sadrže samo ostatke ranoga neolitika, a naselja na položaju Graduša - Lokve u Islamu Grčkom, na položaju Pod Jarugom u Lisičiću, na položaju Brig u Lepurima i naselje u Rašteviću čuvaju ostatke iz srednjega i kasnoga neolitika. Prema tome, ukupno je poznato

⁵⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 55.

9 naselja iz ranoga, 8 iz srednjega i 9 naselja iz kasnoga neolitika. Iz preostalih nalazišta poznati su uglavnom samo kameni predmeti, a po njima je teško pouzdano ustanoviti koje su faze zastupljene, osim ponekad i donekle, kad je skupljena veća količina građe, osobito strelica i sjekira koje većinom obilježavaju srednji i kasni neolitik, kao iz Ostrovice.⁵⁸ Naime lončarski proizvodi od zemlje sadrže najpouzdanija kulturna i vremenska svojstva za određivanje pojedinih faza razvoja, a oni se otkrivaju stručnim iskopavanjem ili slučajno dubljom i svježom obradom zemljišta, a takvih je dosad poznat mali broj.

Interesantno je spomenuti da su sva poznata neolitička naselja i nalazišta u ovom kraju smještena na otvorenom prostoru, što nije čudno, jer je ovo područje velikim dijelom plodno, nisko i zaravnjeno, a pećina pogodnih za stanovanje nema mnogo i nisu istražene. Zasad ima osnove nagađati da je bila nastanjena samo jedna pećina u Dobropoljcima. Bez sumnje će se i ovdje naći veći broj pećina naseljenih u prapovijesti, kao i na ostalom primorju. Zato ni jedno od poznatih naselja na otvorenom prostoru nema ostataka prethodnog razvoja jer su osnovana na novim položajima, vezani uz izvore vode i, u prvom redu, uz obradivu zemlju, zbog izmijenjenog načina života i proizvodnje dobara. Upravo zato su sva naselja i smještena uz rubove polja, podno brežuljaka ili kosa, ili u poljima, na malo uzdignutom zemljištu radi zaštite od poplava. Osnivanje većega broja naselja na otvorenom prostoru vezano je uz širenje zemljoradnje u to vrijeme i stalno naseljavanje na jednom mjestu, obično na glinenom ili pjeskuljastom tlu, osim naselja u Polači koje je iznimno na prijelazu iz krša u polje. Iako je još poznat mali broj naselja, može se prema primjerima opravdano naslutiti da je ovo područje tada bilo gusto naseljeno, jer se zapaža međusobna udaljenost naselja oko 3 do 5 km. Naselja se često teško otkrivaju jer su iznad njihovih ostataka deblje naslage naplavljene s okolnih kosa ili padina, kao, napr., u Kuli Atlagića gdje su iznad naslaga neolitičkog naselja dva kasnija sloja naplavina debljine 120 cm. Zbog svog smještaja u dolinama i poljima naselja na otvorenom nalaze se ovdje na niskim položajima, obično na oko 50 do 200 m nad morem, a naselja bliža moru još su niža.

Izravni ostaci naselja slabo su poznati, nešto bolje jedino u Smilčiću, ponešto u Tinju, a u ostalim naseljima vrlo malo. Razlikuju se dvije vrste naselja: jednofazna i višefazna, odnosno neka su naselja trajala samo kroz jedan razvojni i vremenski stupanj ili fazu, a neka kroz više faza ili kroz cijelo mlađe kameno doba, što je i opća pojava. Tako su naselja u Tinju i na položaju Brdine (vojarna) u Benkovcu, a, čini se, i u

---

⁵⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 56.

Polači, Stankovcima, pa vjerojatno i u Lišanima Tinjskim trajala samo kroz rani neolitik, i to uglavnom tijekom njegova drugog stupnja. Naselja u Islamu, Lisičiću, Lepurima i Rašteviću, prema dosadašnjim nalazima, osnovana su u srednjem neolitiku i trajala su do kraja neolitika, a smo naselja u Smilčiću, Kuli Atlagića i na položaju Barice u Benkovcu trajala su uglavnom kroz cijeli neolitik. Međutim, u Smilčiću nisu jasno zastupljeni pojedini stupnjevi, kao početni i treći stupanj ranoga neolitika. Zasad nisu poznati sigurni razlozi takva različitog naseljavanja i njihove promjene, ni koliko je tome uzrok naseljavanje zbog prenapučenosti i iscrpljenosti zemlje, ili društveni odnosi, vjerski nazori ili prirodne nepogode.

Naselja su često bila na istom položaju kroz duže vrijeme i kroz više razvojnih faza, odnosno obično su u svakoj fazi, zbog izmjene načina života i kulturnih navika, osnovana nova naselja na istim položajima, jedno iznad drugoga, ili su se ponešto pomicala jedno pokraj drugoga, ili tijekom razvoja povećavala. Zato se redovito zapaža da su naselja od početka do kraja neolitika bivala sve veća, zapremala sve veću površinu. Tako je cijelo naselje u Smilčiću kroz sve tri faze imalo površinu oko 5-6 hektara, a samo naselje iz ranoga neolitika bilo je oko 1,5-2 hektara površine.

U Tinju oranjem se izbacuju ostaci naselja na površini oko 300x120 m, ili na oko 3,5 ha, na položaju Graduša - Lokve u Islamu na površini oko 150x200 m, ili 3 ha, a na položaju Brig u Lepurima na površini oko 250x120 m. To su, čini se, uobičajene veličine neolitičkih naselja u sjev. Dalmaciji.

Naselje u Smilčiću bilo je kružnoga tlorisa, odnosno zauzimalo je polukružnu terasu oko izvora potoka, najprije u promjeru oko 100 m, a kasnije znatno šire. Prema dosadašnjim istraživanjima, na širim prostorima oko Jadrana najčešća su upravo slična kružna naselja. Ipak ima dokaza da sva naselja nisu bila jednolična, već su se donekle prilagođavala položaju i razlikovala u pojedinostima. Naselje u Tinju vjerojatno je bilo više izduženo. Naselje u Smilčiću bilo je zaštićeno opkopom, vjerojatno od poplava, pa i radi obrane od životinja i sl. Otkrivena su tri takva rova, širine 4-5,5 m i dubine 1,30-2,50 m. Kolibe su bile nadzemne, kružnog tlorisa, promjera 3-10 m, građene od drveta ispletenog šibljem i oblijepljene zemljom. U Tinju su, pored ulomaka lijepa od takvih kuća, otkrivene kamene naslage, ali nije jasno je li to od urušenih temelja kuća, a gornjih dijelova od drva, kakve u se ponegdje gradile, kao u Pokrovniku kod Drniša, ili u pojedinim naseljima u Italiji, ili je od nasipavanja poplavljenih dijelova. U Tinju su nađene i pojedine jame za bacanje otpadaka promjera 65 do 110 cm i dubine 35 do 90 cm, kakve su uobičajena pojava u neolitiku, ali u Smilčiću nisu otkrivene. U Islamu su također zapaženi ostaci kućnoga lijepa i opkopi. Na ovom prostoru nisu dosad ustanovljene ukopane kuće - zemunice, jer su naselja napropusnom tlu, ni pravokutne nadzemne kolibe,

kakve se nalaze na okolnim područjima, pa zemunice i u obližnjem Krkoviću, zatim južnije u Danilu i dr. Po tome se već sad zapažaju izvjesne razlike među pojedinim naseljima, kao mjestimična pojava opkopa, jama za otpatke, ponešto različiti oblici naselja, razne vrste koliba, i neke druge, što je dijelom ovisilo o položaju, a dijelom o sastavu prvotnog tla na položaju naselja, jer su se kolibe i jame ukopavale samo u nepropusno tlo, redovito u glinu, a ne u pjeskulju i slična tla.⁵⁹

P o s m r t n i o s t a c i šire su poznati jedino iz Smilčića, a tragovi i iz Tinja.⁶⁰ U naslagama naselja iz ranoga neolitika u Smilčiću otkrivena su dva cijela kostura u zgrčenom položaju ležeći na boku, jedan dječji od 7-8 g. i drugi muškog spola oko 18 g. starosti, pa dijelovi triju lubanja od 25-30 g. starosti. U naslagama srednjega neolitika nađena du također dva kostura od 18-30 g. starosti i muškog spola, pa 8 lubanja odraslih i muških osoba. Uz cijele kosture bili su priloženi posebni predmeti, kao kremene strelice i strugala, narukvice od školjke *Spondylus*, noževi od opsidijana i dr., što je vjerojatno bila popudbina, kao osobni i posebni društveni znaci pokojnika. Iz kasne faze u Smilčiću poznat je samo dio lubanje jedne odrasle osobe. U Tinju je otkriven samo dio jedne donje čeljusti.

Po tome se ovdje zapažaju dvije vrste posmrtnih ostataka: cijeli kosturi odraslih i djece, pa izdvojene lubanje. Svakako su to pojedinačni i obredni ukopi, a ne dijelovi pravih izdvojenih groblja, jer se pokojnici do bakrenoga doba nisu sahranjivali u zajednička groblja, već su se većinom izlagali ili na druge načine prepuštali propadanju, a poštivali i sahranjivali u određenim obredima samo pojedini pokojnici ili dijelovi pokojnika u naseljima. Otkriveni ostaci ukazuju na dvije vrste obreda: 1) obredna sahranjivanja pojedinih cijelih pokojnika, vjerojatno u vezi s osnivanjem naselja ili kuće, ili sahranjivanje najuglednijih članova roda i slično, pa 2) ostatke obrednih poštivanja ljudske ljubanje, što su veoma rašireni oblici vjerovanja u dalekoj prošlosti. Pri tome su također postojale određene razlike u pojedinim predjelima, fazama, vrstama nalazišta i naselja, ali još nema dovoljno podataka za provjeru koliko je to prava i potpunija prvotna slika i koliko su te razlike ovisile o različitim vjerovanjima, odnosno o različitim oblicima gospodarstva i uvjetima života. Ipak se kroz cijeli neolitik opaža neprekidan i gotovo isti odnos prema pokojnicima, a ostaci pripadju istoj ljudskoj vrsti, što svjedoči o življenju istih žitelja u neolitiku ovoga kraja, kao i na cijelom našem primorju. Prema tome, u to vrijeme ovdje nije bilo većih seoba ni naglih doseljavanja novoga pučanstva, što posvjedočuje i kulturni razvoj.

⁵⁹ Usp. Š. B a t o v i ć 1979; 1984.

⁶⁰ Š. B a t o v i ć 1966, str. 68 i d.; 1967; 1979, str. 495 i d.; 1984.

Dalje ćemo sažeto prikazati osnovna svojstva pojedinih razvojnih faza posebno, osobito pokretnih ostataka kulture.

Kako je poznato, na cijelom našem primorju mlade kameno doba razvijalo se uglavnom jednolično i izdvojeno kroz tri glavne faze i više stupnjeva, što odgovara trima kulturnim skupinama: smilčićkoj u ranoj fazi, danilskoj u srednjoj i hvarskoj u kasnoj fazi, jer je kultura ovoga područja imala dijelom posebna svojstva i razvijala se na poseban način, dosta različito od susjednih područja. Benkovački prostor, kao i cijela sjeverna Dalmacija, bili su uključeni i dio toga razvoja. Ipak se ovdje zapažaju neke mjesne osobitosti razvoja i kulture, osobito u kasnom neolitiku, zbog zemljopisnih različitosti.

R a n i n e o l i t i k ili smilčićka faza i kulturna skupina, nazvana po najbogatijem i najznačajnijem naselju u Smilčiću, poznata je rekli smo, dosad u 9 nalazišta: Smilčić, Tinj, Lišane Tinske, Polača, Kula Atlagića, Benkovac (Barice i Brdine - vojarna) i Stankovci - Velim (kod bunara Širitovac i Velištak).⁶¹ Od tri razvojna stupnja rane faze ili smilčićke skupine dosad je ovdje poznat, uglavnom u svim nalazištima, samo drugi stupanj. Zasad nije bilo moguće izdvojiti prvi ni treći stupanj, koji su poznati u drugim krajevima, kao u Crvenoj stijeni u Crnoj Gori i dr. Jedino nisu sasvim jasna svojstva kulture u Lišanima jer su nađeni vrlo oskudni ostaci i svojstva kulture, pa postoji mogućnost da je to nalazište iz prvog stupnja. Zasad je teško razjasniti nedostatak ta dva stupnja u sjevernoj Dalmaciji. Nema nikakvoga dokaza da je ovaj prostor tad opustio i da nije bio naseljen. Najprije je moguće da je u početnom stupnju tome uzrok nerazvijena zemljoradnja, pa zato tada naselja nisu bila na istim položajima, već većinom u pećinama i na različitim položajima na otvorenom prostoru, jer nisu bila vezana uz obradive površine, kao kasnije, poput ranijih naseobina iz mezolitika i paleolitika, a takvi položaji i pećine ovdje nisu istraženi.

Mnogo je teže razjasniti nedostatak naselja i ostataka trećeg - završnog stupnja ranoga neolitika, jer u to vrijeme nisu odlučivali ti isti razlozi, a druge zasad ne znamo. Može li se pomišljati da neka naselja i predjeli nisu prošli takav razvoj kroz tri, već samo kroz dva stupnja, zasad je nejasno. Na to donekle ipak upućuju neka novija zapažanja i nalazi, u prvom redu izvjesne razlike među ostacima kulture tadašnjih naselja u Smilčiću i onih u Tinju i Polači. Tako su, na primjer, u Tinju i Polači nađene kamene sjekire (T. I, 11-13) kakvih nema u Smilčiću, Ninu, kao

B a t o v i ć 1966; 1979; 1984; 1989; Š. B a t o v i ć - J. C h a p -
7b; J. B e l o š e v i ć 1985, str. 76, T. XXI, 1,2.

ni u ostalim nalazištima na primorju, osim u Pokrovniku kod Drniša i Veloj špilji kod Vele Luke na Korčuli,⁶² a iste vrste sjekira na tom prostoru javljaju se tek od srednjega neolitika. Pored toga, u toj fazi jedino u Tinju nađeni su i kameni čekići i dljmeta, a oni su na našoj obali također uobičajeni u kasnijim fazama. U Tinju se pojavljuju i brojne druge nove pojave, kakve nisu poznate u ostalim nalazištima ranoga neolitika sjev. Dalmacije, kao kameni privjesci, probušeni pužići, posude s cjevastim vratom (sl. 5, br. 1), sedlaste ušice posuda, ukrašavanje posuda piastičnim obručima ili rebrima, nizom bradavičastih izbočenja i neki drugi. I to su nove pojave, uglavnom poznate iz kasnijih faza. Jedino takve posude s cjevastim vratom obilježavaju završni dio rane faze u pokrajini Pulji u jugoist. Italiji, s kojom je naše primorje osobito u ranom neolitiku imalo mnogostruke veze i gotovo ista svojstva razvoja.⁶³ Osim toga, na površini naselja ove faze u Polači nađena je jedna posuda s 4 noge i sa zakošenim recipijentom što je osobito obilježje srednjega neolitika damilske kulture (T. IV; 1-3), a to je jedini predmet svojstava srednjeg neolitika među većom količinom skupljene izrazite građe ranoga neolitika s toga nalazišta. Upravo ta posuda ima vrlo nerazvijena oblikovna i tehnološka svojstva i nema ukrasa, potpuno kao jedna takva posuda iz najnižih naslaga srednjega neolitika u Smilčiću,⁶⁴ što su izuzeci među velikom količinom takvih posuda iz Smilčića. S obzirom da je to jedini primjer takve osobite vrste posuda među dosad poznatom gradom ranoga neolitika na našem primorju, pa prema tome i najranija njegova pojava, zasad je teško dokazati njen postanak u to vrijeme, ali je sasvim moguće, što je, uvjetno, i prvi dokaz da su te posude nastale i počele se proizvoditi još u ranom neolitiku na ovom tlu, a to smo dosad samo nagađali.

U Tinju postoje i neke druge razlike u odnosu na naselje u Smilčiću. Tako su u Tinju vrlo rijetke posude premazane bojom, dosta je rijedak ukras na posudama poledinom školjke *cardium* (čančice), kao i uzorkom dvostrukih otisaka rubom školjaka. To su u općem razvoju ranija svojstva kulture na tom prostoru, ali mogu biti i završna svojstva ranoga neolitika, što još nije dovoljno poznato.⁶⁵

Sve to upućuje na zaključak da se u Tinju i Polači nalaze nešto kasnije - mlade pojave ranoga neolitika nego u Smilčiću, odnosno da su

⁶² Š. B a t o v i ć 1984; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1985a, T. V, j,k.; 1987b, sl. 9; Z. B r u s i ć 1980a, str. 20.

⁶³ Usp. Š. B a t o v i ć 1984; 1984c; A. M. R a d m i l l i 1974, sl. 70, br. 6; S. T i n ě 1983, T. 126, br. 2.

⁶⁴ Usp. Š. B a t o v i ć 1979, str. 541 i d., T. LXXXV, 1; Š. B a t o v i ć - C h a p m a n 1986a; 1987b, sl. 9.

⁶⁵ Š. B a t o v i ć 1984.

ta naselja trajala nešto duže nego niz dosad poznatih naselja drugoga stupnja iste faze. Prema tome je moguće da su ta naselja trajala do kraja ranoga neolitika, što se još ne može pouzdano dokazati, jer su poznate samo pojedinačne, a ne i cjelovitije i izrazitije promjene, kao u nekim drugim nalazištima i krajevima. U Tinju nije bilo moguće stratigrafski jasno izdvojiti dva različita stupnja razvoja. Čini se da takvu mogućnost života pojedinih naselja drugoga stupnja i njihova trajanja do kraja ranoga neolitika, s neznatnim izmjenama kulture na ovom prostoru, zasad ipak treba dopustiti, dok se ti problemi šire ne osvijetle.

Dosad poznata naselja ranoga neolitika na ovom prostoru, kao i na cijelom našem primorju, imaju većinom ista svojstva kulture koju u prvom redu obilježava ukrašavanje zemljanih posuda otiscima rubom školjaka i ubodima, pa je zato nazvana kultura s *impresso* posudama (keramikom), zbog još veoma izrazito poluselilačkog načina života vezanog uz more, ribarstvo, skupljanje školjaka i morskih puževa kao osnovnog izvora prehrane, pored lova koji se nastavlja, iako se već od II. stupnja postupno razvijaju stočarstvo i zemljoradnja. U II. stupnju koji je ovdje jedino moguće potanje razmatrati, obrada zemljanih posuda, kao i kultura u cijelosti, upravo zbog tih novih oblika gospodarstva, znatno su uznapredovali u odnosu na prethodni I. stupanj.

Skupljena građa većinom sadrži kamene predmete i zemljane posude, pa manju količinu proizvoda od kosti, školjaka i puževa, a u naseljima se nalazi i mnogo obrađenih životinjskih kostiju, školjaka i puževa, pa raznih drugih ostataka življenja.⁶⁶

P r o i z v o d i o d k a m e n a mnogo su raznovrsniji nego ranije. I sad prevladavaju alatke od kremenca, u prvom redu noževi, zatim razna strugala, osobito trapezasta, pravokutna i dr., zatim šiljci-svrđla, dijelovi srpova, pa jezgre, odbici i valuci. Od drugih vrsti kamena nalaze se žrnjevi, brusovi, kugle, gladilice, u Tinju i Polači pored toga jezičaste i kalupaste sjekire, a u samom Tinju i dlijeta, čekići i privjesci.⁶⁷ (T. I).

K o š t a n e i z r a đ e v i n e, poznate dosad iz Smilčića i Tinja, dosta su rijetke. Zastupljeni su: šiljci, strugači-dlijeta, šila, gladilice, igle za šivanje i obrađeni dijelovi rogova ili cijevi, možda ručice za nasađivanje noževa i slično.⁶⁸

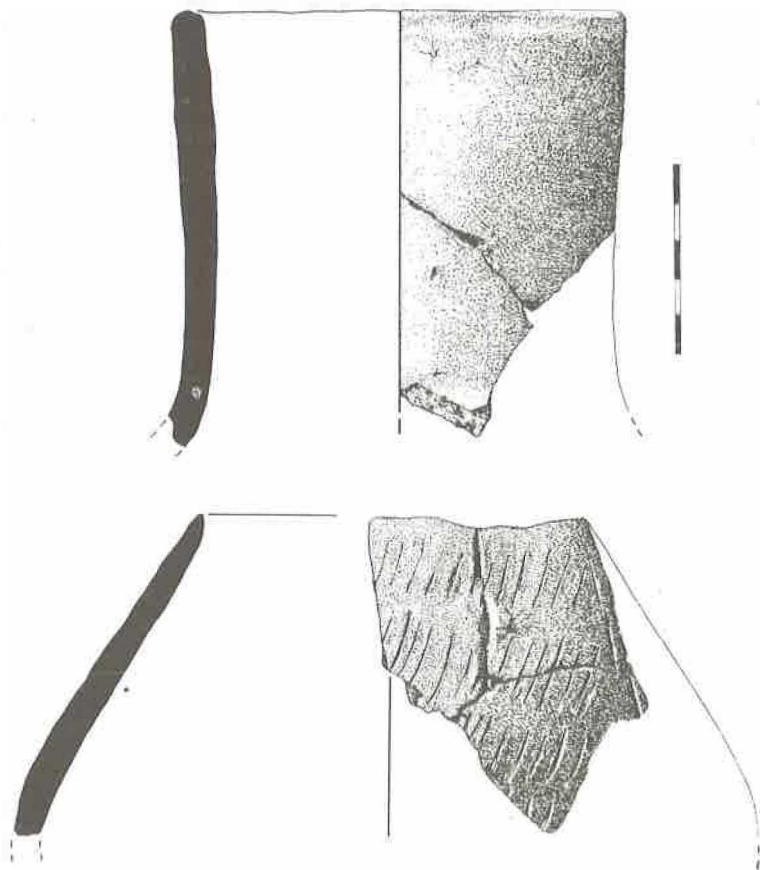
⁶⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 61.

⁶⁷ Š. B a t o v i ć 1966, str. 50-51, T. XXII-XXIII; 1979, str. 502, T. LXXXVII, 7-12; 1984; Š. B a t o v i ć - C h a p m a n 1985a, T. V, a-g,j,k; 1987b, sl. 9.

⁶⁸ Š. B a t o v i ć 1966, str. 51-53, T. XXIV-XXV; 1979, str. 502-503, T. LXXXVII, 1-5.

Izrađevine od školjaka poznate su također iz ta dva naselja, i to probušene školjke vrste čančica (*Cardium*) i ladinka (*Venus SA*), a iz Tinja i probušeni mali morski pužići ( ), kao nakit, privjesci ili ogrlice.⁶⁹

Lončarski proizvodi (keramika) sadrže isključivo posude. Prevladava grubo rađeno posuđe, a u manjoj količini se nalaze

Sl. 5. Tinj, položaj Podlivade: zemljane posude ranoga neolitika,

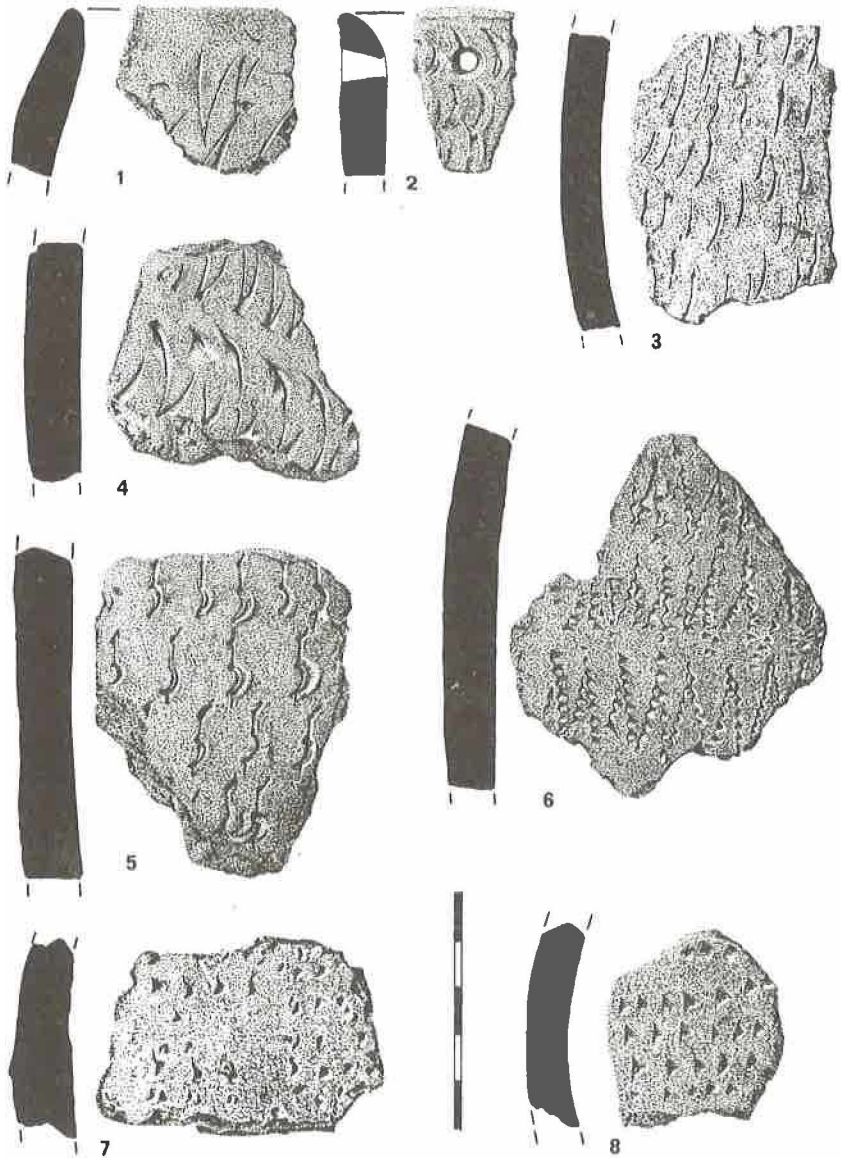
⁶⁹ Š. B a t o v i ć 1966, str. 53, T. XXIV, 11-13, XXV, 11-13; 1979, str. 503, T. LXXVII, 6.

posude bolje izrade. Osnovna su svojstva posuda gruba izrada, malobrojni i jednostavni oblici, raznolik način ukrašavanja i ukrasni uzorci, pa velika količina ukrašenih posuda (oko 30%).⁷⁰

Grube posude izrađene su od loše zemlje miješane s velikom količinom krupnih kamenčića, redovito običnog vapnenca, a rijetko s usitnjenim kristalnim vapnencem, slabo pečene. Osnovni su oblici loptaste i jajolike posude, pa velike stožaste ili poluloptaste zdjele, s ravnim dnom, katkad s prstenastim ručicama ili ušicama i s rupicama za vješanje. U Tinju su nađene i pojedine posude s cjevastim vratom (sl. 5, br. 1) i sedlaste ušice. Izuzetak je vjerojatno iz ove faze i spomenuta jedna posuda na četiri noge iz Polače. Ukrašene su utisnutim (*impresso*) uzorcima, većinom žigovima rubom narebrenih školjaka, najčešće školjkom *cardium*, i raznim glatkim školjkama i puževima, pa ubodima raznim predmetima i ponekad otiskom nokta ili štipanjem (sl. 5, 6, T.II). Školjkama su izvedene tri vrste uzoraka: jednostruki otisci poredani u nizove, dvostruki otisci povezani na jednom kraju i na oba kraja povezani otisci u cik-cak nizove. Ukrašena je obično cijela površina posude, najčešće ukras složen u vodoravne nizove i pojase. Ubodima su ponekad izvedeni pojedini geometrijski uzorci, kao trokuti, cik-cak nizovi ili snopovi. Vrlo je rijetko ukras izveden urezivanjem, u obliku crtica, cik-cak crta, ili trokuta ispunjenih ubodima. U Tinju se pojedinačno nalazi i ukras plastičnih rebara i niza bradavičastih izbočenja.

Posude bolje izrade dijele se na dvije vrste: premazane bojom (monokromija) i glačane površine, pa ukrašene udublivanjem, raznovrsnijih, ali manjih oblika, od kojih su nove pojave poluloptaste i dvožaste zdjele, kalotaste plitice ili tanjuri, ponekad s prstenastom nogom. Takve posude, pored premaza, rijetko su ukrašene *impresso*, urezanim, ili drhtavim (*a tremolo*) uzorcima (T. II, 7) i ponekad crvenom inkrustacijom, a često udubljenim ukrasom izvedenim povlačenjem poledinom rebrastih (najčešće *cardium*) školjaka i uzorcima pravocrtnih geometrijskih svojstava: ravne ili cik-cak crte i pojasi, trokuti i rombovi (T.II,8,9). Takve finije posude česte su u Smilčiću, a rijetke u Tinju i Polači.

⁷⁰ Š. B a t o v i ć 1966, str. 53 i d., T. XXVI-LXXX; 1979, str. 503 i d., T. LXXVIII-LXXX; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1985a, T. VI.

Sl. 6. Tinj, položaj Podlivade: zemljane posude ranog neolitika,

G o s p o d a r s t v o ove faze prilično je poznato jedino u Smilčiću i Tinju. U njima su nađeni ostaci lova, ribolova, stočarstva, zemljoradnje i skupljanja hrane. Školjke i puževi nalaze se u velikim količinama, osobito dagnje (*Mytilus*), a ostale su rjeđe, kao čančice (*Cardium*), ladinka (*Venus*), konjsko kopito (*Spondylus*), volak (*Murex*), ogrce, oštrice (*Ostrea*), prilipci, losture, štrumbe (*Cerithium*) i dr., zatim nekoliko vrsti kopnenih puževa (*Helix*, *Valvata*). Najčešće su kosti ovaca ili koza, rjeđe kosti goveda, a rijetke kosti psa, svinje, ptica, jelena i nekih drugih. Tako je u Tinju, od ukupno 15.365 skupljenih kostiju, ustanovljeno analizom da ovcu ili kozi (*Ovis aries* - *Capra hircus*) pripada 2984 kostiju, ili 94%, govedu (*Bos taurus*) 130 ili 2,8%, svinji (*Sus scrofa dom.*), 40 ili 1,3%, psu (*Canis fam.*) 3, zatim zecu (*Lepus europ.*) 13, jelenu (*Cervus elaphus*) 9, srni (*Capreolus*) 8, jazavcu (*Meles taxus*) 1 i pticama (*Aves*) 34 kosti.⁷¹ Prema tome, kao i prema sličnom odnosu u Smilčiću, uzgajane su ovce ili koze, a manje govedo, svinje i pas, a lovili su jelena, srnu, jazavca, zeca i ptice, pa već tada lov, s ukupno 2% udjela među svim kostima, nije imao većega značenja u prehrani na ovom prostoru, kao što je to u nekim drugim krajevima, pa ponegdje i prevladavao, osobito u brdovitim predjelima u pozadini, gdje stočarstvo i zemljoradnja nisu bili razvijeni kroz cijeli rani neolitik, pa i mnogo kasnije. Ovdje su očiti i ostaci zemljoradnje, kao: žrvnjevi, pravokutna i trapezasta strugala, vjerojatno ulošci srpova u drvenim okvirima, tragovi slame, zrnja žitarica i drugih biljaka. Analizom cvjetnog praha i plodova iz naselja u Tinju tako su ustanovljene 14 vrsti biljaka.⁷²

Tada se jasno zapažaju i tragovi razmjene s udaljenim krajevima, u kojoj je vjerojatno sudjelovao i ovaj kraj, osobito u izvozu zemljanih posuda i školjaka *Spondylus* do srednje Bosne krajem ove faze, gdje se nalaze u naselju u Obrima, pa u uvozu kamenih sjekira, dljeteta, batova i dr.,⁷³ jer tih vrsti kamena nema u ovim krajevima.

Postojale su manje razlike u gospodarstvu pojedinih naselja, što se zasad očituje u Smilčiću i Tinju. Još su veće razlike između njih i drugih predjela, jer su u pojedinim krajevima, ovisno o podneblju i položaju, prevladavale pojedine grane gospodarstva. Uzduž naše obale jasno se razlikuju tri uža gospodarska pojasa: jedan na otocima, drugi uz obalu i treći podalje od obale. Upravo užu obalni pojas u koji se svrstava i benkovački kraj, zbog široke plodne nizine Ravnih kotara i niske sjev.

⁷¹ Š. B a t o v i ć 1979, str. 510; analizu kostiju iz Tinja izvršio je Ch. Schwartz, ali još nije objelodanjena: usp. Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986b, str. 19.

⁷² Analizu su izvršili stručnjaci u Engleskoj i uskoro će se objelodaniti: usp. Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986b, str. 19.

⁷³ Š. B a t o v i ć 1979, str. 511-513; A. B e n a c 1973, str. 44, 49 i d., T. XII, 13, XV,2,4, XX,1,3 i dr.

Dalmacije, ima najraznovrsnije i sve grane gospodarstva, ali prevladava stočarstvo i zemljoradnja, za razliku od ostala dva pojasa koji su siromašniji.

Svojstva ranoga neolitika ovoga kraja mogu se razjasniti općenito njegovim postankom i razvojem. Izrastao je iz i na osnovama prethodnoga srednjega kamenog doba poprimajući postupno stočarstvo i zemljoradnju, pa izradu zemljanih posuda.⁷⁴ Međutim, time su se postupno, usporedo s promjenama uvjeta i načina života, mijenjala svojstva kulture, pa su nestajale ranije predaje baštinjene iz srednjega kamenog doba, a nastajale nove pojave koje će prerasti u srednju neolitičku fazu, tj. postupno su nestajale pojedine alatke, a nastajale nove, obogaćivalo se lončarstvo, osobito se razvijao ukrasni sustav, nestajao *ipresso* ukras, a nastajali razni drugi načini ukrašavanja i apstrakcija - geometrizacija uzoraka, što će prerasti i obilježavati srednji neolitik. Tako se srednji neolitik većinom razvijao iz ranoga, usporedo s prevladavanjem zemljoradnje i stočarstva, pa s promjenama uvjeta i shvaćanja života, koje su oni izazvali, jer je naslijeđen velik broj temeljnih pojava kulture, kao: razni kremen predmeti, žrvnjevi, sjekire, čekići, koštana oruđa, način izrade posuda, osnovni oblici, pa i posude na 4 noge, razne tehnike ukrašavanja, geometrijski uzorci, osobito trokuti, cik-cak crte i dr., osim općih svojstava. Znatne razlike u kulturi obiju faza nastale su daljnjim razvojem srednjega neolitika, usavršavanjem i prevladavanjem pojedinih novih svojstava i pojava, osobito urezivanja i udubljivanja ukrasa i njegovih geometrijskih svojstava.

S r e d n j a n e o l i t i č k a f a z a ili danilska kulturna skupina poznata je zasad samo na 8 nalazišta, daleko najbolje i najbogatije u Smilčiću, a samo malom količinom građe na položaju Graduša - Lokve u Islamu Grčkom, na položaju Barice u Benkovcu, u Kuli Atlagića, Lisičiću, Lepurima, Ostrovici i Raševiću, jer je istraženo samo naselje u Smilčiću i neznatno naselje u Benkovcu.⁷⁵ U Smilčiću su obilno zastupljena sva tri razvojna stupnja te kulture i faze, dosad svakako najbolje i najjasnije od svih nalazišta na našem primorju gdje je ta skupina bila rasprostranjena. U Benkovcu stratigrafija nije pouzdano poznata. U ostalih 6 nalazišta građa je izbačena obradom zemljišta, pa je oskudna i sadrži samo pojedine pojave. Zato je bez istraživanja teško ustanoviti jesu li na tim nalazištima zastupljena sva tri ili samo pojedini stupnjevi, ili cijeli razvojni slijed, jer se na svima ostaci ove faze nalaze ispod površinskih naslaga kasnoga neolitika, a ostaci srednje faze su obično u dubljim naslagama pa se manje izbacuju. Zato je zasad teško govoriti i o međusobnom odnosu tih nalazišta i o njihovim posebnostima. Neke izrazitije razlike među njima zasada se ne mogu uočiti.

⁷⁴ Usp. Š. B a t o v i ć 1978; 1979, str. 517 i d.

⁷⁵ Usp. sp. dj. u bilj. 54; Š. B a t o v i ć 1985; 1987.

Prema naselju u Smilčiću, kao i drugim istraženim naseljima uzduž Jadrana, očito je kultura ove faze mnogo složenija, raznovrsnija, bogatija i naprednija. Naselja su obično prostranija nego u ranijoj fazi, a naslage kulturnih ostataka mnogo deblje i obilnije. To je svakako u skladu s mnogo boljim uvjetima života i prehranom, većom proizvodnjom, osobito prevladavanjem stočarstva i zemljoradnje, većom razmjenom, pa je i broj žitelja znatno povećan i kultura znatno obogaćena, pa upravo u ovoj fazi ona dostiže najviši razvoj. Zato se i nalaze vrlo bogati i raznoliki ostaci kulture.

K a m e n i p r e d m e t i vrlo su raznovrsni. Najčešći je alat od kremenca, ali ima mnogo i od drugih vrsti kamena. Od kremenca su noževi, strugala (trapezasta, pravokutna, rombasta, kružna, polukružna, elipsasta), svrdla, šiljci, pilice, dlijeta, strelice, kugle i dr. Strelice se dijele u više inačica deltoidnog oblika s izrazitim zašiljenim prijelazom iz oštrice u trn - šiljastu osnovu za nasad na držak. Neke su elipsastog oblika. U Smilčiću je nađeno samo desetak primjeraka strelica, većinom s kraja danilske faze. Izrađevine od vulkanskog stakla - opsidijana koji se uvezio najvjerojatnije s Liparskih otoka u Italiji, dosta su rijetke u cijeloj danilskoj fazi, pa i u cijelom neolitiku na našem primorju. Od te vrste kamena u Smilčiću je otkriveno samo desetak komada, većinom nožića, pored sirove građe i otpadaka. Vrlo su brojni proizvodi od nekih drugih vrsti kamenja, kao žrvnjevi od taložnjaka, brusovi, satirači i pločice od pješčenjaka, ili glačalice, ukrasni predmeti (narukvice, privjesci) od vapnenca. Rijetki su proizvodi od pojedinih tvrdih vrsti kamenja, većinom vulkanskog postanja: serpentina, tufita i dr., većinom dvije uobičajene vrste malih sjekira, jezičastoga i kalupastoga oblika u više inačica bez ušica, kojih je dvadesetak nađeno u Smilčiću, a drugdje manji broj, zatim pojedini stožasti čekići i dlijeta. Prema tome, nanovo se koriste pojedini proizvodi, kao strelice, narukvice, zatim pojedine vrste kamena, osobito uvezeni opsidijan, a osim toga, pojedine su vrste brojnije nego ranije.⁷⁶

K o š t a n i p r o i z v o d i također su brojni i bili u širokoj uporabi, mnogo brojniji nego u ranijoj fazi. Pojedini oblici su naslijedeni, a većinom se nanovo javljaju. Najbrojniji su šiljci, šila, dlijeta, glačalice, cjevčice, pa vrsta sprava za ukrašavanje lončarskih proizvoda poput štapića zašiljenog na jednom kraju, a na drugom završen u lopaticu, ili su bez šiljka, što su posebno obilježje danilske kulture. Manje su brojni igle, udice, prstenja, zviždaljke, privjesci, pločice, narezani članci, probušeni zubi i razni drugi predmeti nepoznate namjene. Ukrasne igle vrlo su rijetke, neke imaju

⁷⁶ Š. B a t o v i ć 1979, str. 536-537, T. LXXXI, LXXXII; 1985, str. 291-292.

glavicu u obliku zmiје. Udice su valjkastoga oblika zašiljene na oba kraja, ili u obliku šiljaka sa zglobom za vezivanje. Prema tome, prevladava alat, a nakit i oružje su malobrojni, osim šiljaka - bodeža.⁷⁷

Izrađevine od školjaka i puževa su rijetke. Većinom su to narukvice, prstenje, kuglice, ogrlice ili niske zrna od *Spondylus*, a ostali školjke i puževi koristili su se samo probušeni ili pojedini obojeni crvenom bojom, također kao privjesci ili ogrlice.⁷⁸

Pojedine vrste školjaka izvozile su se u unutrašnjost, osobito *Spondylus*, vjerojatno i odavle, jer se zajedno s drugim istim proizvodima nalaze u Bosni i sve do Slavonije.⁷⁹

Nakit je općenito u danilskoj fazi dosta raznovrsniji i brojniji nego u ranom neolitiku, iako nije naročito obilan, izrađen od raznih materijala: od pečene zemlje, kostiju, kamena, školjaka i puževa, kao narukvice, prstenje, privjesci, kuglice, zrna ogrlica, ukrasne igle, probušeni životinjski zubi, školjke i puževi, pa razni probušeni predmeti, kolutovi, pločice i dr., od kojih su neki imali i obrednu namjenu.⁸⁰

Lončarstvo (keramika) danilske faze, daleko najbolje predstavljeno u Smilčiću, ima najraznovrsnija svojstva i najbogatiji ukrasni sustav u cijelo neolitičko doba na našem primorju, pa najbolje obilježava ovu fazu. Dijeli se na pet osnovnih vrsta: grube izrade, bolje izrade, fino slikano posuđe, grubo slikano posuđe i nekoliko uvezenih posuda dobre izrade iz korenovske skupine u sjev. Hrvatskoj. Prevladavaju prve dvije slične skupine, slikane posuđe su malobrojne (sl. 10,11, T.III,4). Posuđe su vrlo obilne, dok su ostali proizvodi dosta rijetki: stalci za posuđe, likovne izrađevine, pršljenovi za vretena, zrna, koluti, kuglice, žlice, razni obredni i drugi predmeti nepoznate namjene, izrađeni isključivo u prve dvije vrste lončarstva. U finoj i slikanim vrstama izrađene su samo posuđe.⁸¹

Grubi proizvodi priproste su obrade, od gline mijašane s usitnjenim kristalnim vapnencem, najjednostavnijih oblika, većinom loptaste i jajolike

⁷⁷ Š. B a t o v i ć 1979, str. 537-538, T. LXXXIII; 1985, str. 292.

⁷⁸ Š. B a t o v i ć 1979, str. 538-539, T. LXXXI, 12, LXXXII, 4.

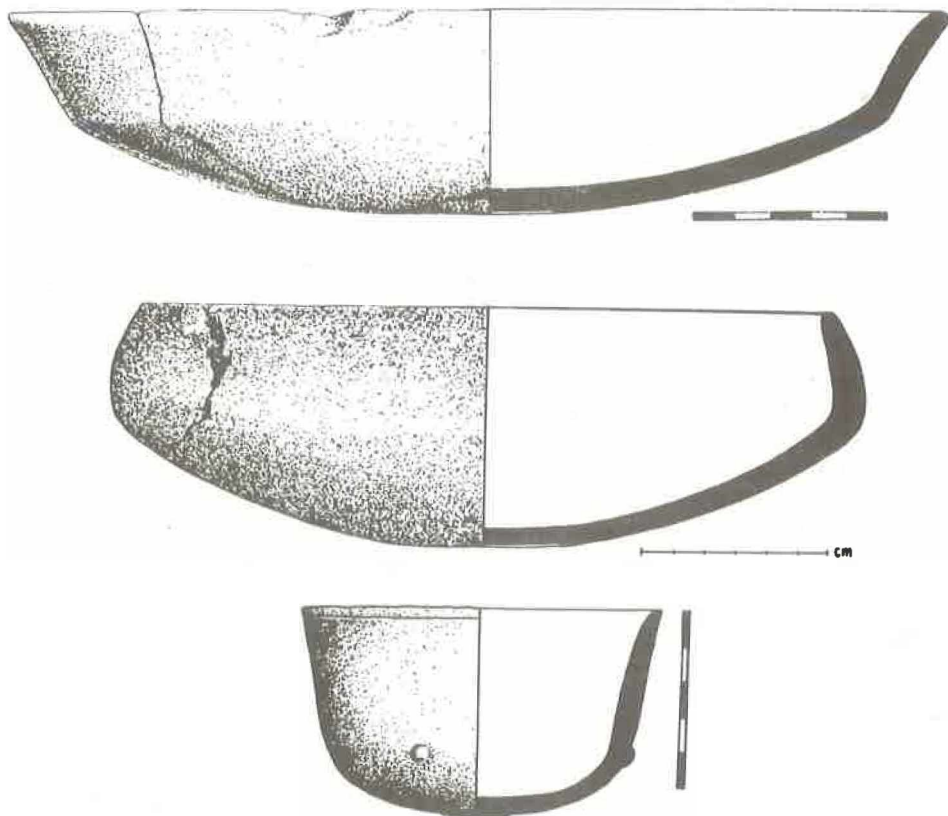
⁷⁹ Š. B a t o v i ć 1979, str. 553; A. B e n a c 1971, str. 97- 101, T. XXV; 1979, str. 428-429, T. LXI,5; S. D i m i t r i j e v i ć 1968, str. 47, T. XVI, 1, XIX, 30, XX, 7; 1979, str. 292, T. XLIX,5.

⁸⁰ Š. B a t o v i ć 1979, str. 539-540, T. LXXXI-LXXXIII.

⁸¹ Usp. osnovne podatke i pregled u: Š. B a t o v i ć 1979, str. 540 i d., T. LXXXIV-LXXXVII.

posude, s prstenastim ili niskim cjevastim ili šupljim nogama, pa siromašnog ukrasa, obično uzorcima urezanih trokuta i ponekad spiralama. One najpotpunije nasljeđuju raniju fazu.

Najraznovrsniji su lončarski proizvodi, slične samo mnogo bolje izrade nego prethodni, glačane površine, najbogatije ukrašeni. Oblici su dvostožaste i poluloptaste zdjele sa zaobljenim dnom, loptaste posude s prstenastom nogom, zvonolike čaše i zdjele, loptaste posude sastožastim vratom, tanjuri - plitice, posude na 4 noge s kosim recipijentom i s velikom okomitom prstenastom ručicom, pa zvonaste i neke druge likovne izradevine. Veći

Sl. 7. Smilčić: zemljane posude srednjega neolitika.

broj oblika posuda imaju zaobljeno dno, kao zdjele, čaše, plitice i neke veće posude, a dio oblika ima različite noge, od prstenastih do visokih cjevastih nogu. Ne izrađuju se više ravna dna, kao ranije. Najčešće su ušice i bradavičasta izbočenja, često u obliku životinjskih glava, a rijetke su prstenaste ručice. Najčešći je način ukrašavanja udublivanjem i crvenom inkrustacijom, zatim premazivanjem crvenom bojom. Ukrasni uzorci strogo su geometrizirani, pravo i krivocrtni u bezbroj inačica i složaja, najčešće spirale, trokuti, zatim meandroidni, cik-cak, rombasti, u obliku šahovske ploče, mreže i slični uzorci. Razne tehnike i uzorci često se isprepleću i dopunjuju. (Sl. 7, T. III,IV).

Likovne izradevine sasvim su nove pojave i posebno obilježje ove faze i kulture. Pored posuda na 4 noge (T. IV, 1-3) i ručica u obliku životinjskih glava na posudama kao primijenjena plastika, dijele se na ljudske zvonolike i zbiljske likove, ljudske noge i životinjske likove (T. III,7). Najbrojniji su zvonoliki likovi (T.IV, 4). Imaju zvonasto tijelo i zaobljen vrh ili je vrh različito proširen: loptasto, jajoliko i slično, ili su završeni ljudskim ili životinjskim glavama, poput maski, redovito premazani crvenom bojom. Neki imaju oblik falusa. Najvjerojatnije oni predstavljaju muške likove kao obredne znakove plodnosti. Zbiljski prikazani ljudski likovi s valjkastom su, ponekad na vrhu udubljenom glavom i s velikim trokutastim nosom, premazani bijelom bojom, pa su vjerojatno ženski znakovi oko obreda plodnosti.⁸² (T. III, 5,6).

Fine slikane posude nalaze se u maloj količini, ali su izrazito obilježje danilske skupine, jer se načinom izrade i ukrašavanja potpuno razlikuju od ostalih lončarskih proizvoda (sl. 10,11, T. III,4). Izrađene su od čiste sive gline bez željeznoga oksida i bez ikakvih primjesa, pa su zato većinom pečene u žutom tonu, uvijek ukrašene slikanjem i pravocrtnim geometrijskim uzorcima cik-cak crta, šahovskih polja, trokuta, obično u svojoj boji omeđeni crvenim pojaskama, a često i crnim crtama. Oblici su najčešće dvostožaste zdjele, zvonolike i stožaste čaše i posude, jajolike posude sa stožastim vratom, dijelom isti kao među ostalim vrstama, ali s manjim brojem oblika i inačica. Ta vrsta posuda vrlo je slična kao u Ripoli kulturi u srednjoj Italiji, ali ovdje imaju niz posebnih svojstava, pa to nisu uvezeni proizvodi, već su se vjerojatno usporedo razvijali na oba područja.⁸³

G o s p o d a r s t v o ove faze bilo je slično kao pri kraju ranije faze, samo su se pojedine grane snažnije razvile, osobito stočarstvo i zemljoradnja, pa i razmjena, a neke su grane imale sve manje značenje,

⁸² Š. B a t o v i ć 1979, str. 548-551, T. LXXXV-LXXXVII.

⁸³ Usp. Š. B a t o v i ć 1979, str. 544-546, 568-569, T. LXXXVI, 9-11; G. C r e m o n e s i 1965; 1974; A. M. R a d m i l l i 1974, str. 357 i d.

kao lov. Zadržale su se i dalje mjesne različitosti. Na ovom prostoru poznate su sve grane gospodarstva danilske kulture, ali su najznačajnije bile stočarstvo, zemljoradnja i skupljanje hrane iz mora.⁸⁴ Najobilnije ostatke pruža stočarstvo. U Smilčiću prevladavaju kosti koze ili ovce, dok su kosti goveda za jednu trećinu manje brojne, a kosti svinje su rijetke. Od divljih životinja opažaju se malobrojne kosti lisice (*Vulpes*), jelena, divlje koze i ptica. U odnosu na stariju fazu kosti ovaca i koza približno su jednako brojne, dok su kosti goveda mnogo brojnije nego ranije. Skupljanje hrane, osobito iz mora bilo je i dalje vrlo razvijeno. Najčešće su skupljali dagnje (*Mytilus*), zatim u manjim količinama čančice (*Cardium*), konjsko kopito (*Spondylus*), oštrige (*Ostrea*), a druge školjske i puževi su rijetki. Osim za prehranu, koristili su se dijelom za izradu nakita i za razmjenu, osobito *Spondylus*. Nađeni su i ostaci riba, a ribarstvo dokazuje i niz udica. O zemljoradnji svjedoče brojni ostaci, kao: ostaci slame, pljeve i zrnja žitarica, žrvnjevi, kremen i ulošci za srpove i neki drugi. Razmjena dobara s okolnim područjima bila je mnogo šira nego ranije. Vjerojatno su odavle izvozili školjke *Spondylus* do Slavonije, zatim posude na 4 noge, pojedine likovne izradevine i druge posude, pa kremene noževe u kakanjsku kulturu u srednjoj Bosni, zatim vjerojatno pojedine posude u Ripoli kulturu u srednjoj Italiji, a uvozili su vjerojatno iz Bosne koštane gladilice i druge izradevine, možda i žitarice, zatim pojedine posude iz korenovske kulture u sjev. Hrvatskoj i pojedine posude iz Ripoli kulture, pa s Lipara opsidijan.⁸⁵ Razmjena ipak nije bila osobito značajna jer se nije izrazitije odrazila na proizvodnju lončarstva i oruđa. Kao nova pojava u ovoj fazi značajna je proizvodnja odjeće tkanjem jer je to imalo velikog odraza na bogati i izrazit ukras u lončarstvu. Prevladavala je i sada zatvorena mjesna vrsta gospodarstva i proizvodnje.

Ostaci i tragovi **d u h o v n o g ž i v o t a** u ovoj fazi mnogo su obilniji i izrazitiji nego ranije. Pored kulta mrtvih, oni se ogledaju u uporabi crvene i bijele boje, likovnim izradevinama, ukrasnom sustavu, pojedinim vrstama lončarstva, nakitu, obrednim i magičnim predmetima. Oni su većinom vezani uz obrede oko plodnosti stoke, zemlje i roda, pa oko poštivanja predaka. Po svemu se može zaključiti da je duhovni život bio već vrlo složen i raznovrstan, što je odraz mnogo razvijenije kulture, proizvodnje i društvenih odnosa. Pojedine od tih pojava su nasljeđene, neke su preuzete iz okolnih kultura, a većina su samostalno razvijene na ovom tlu zbog posebnih uvjeta i načina života.⁸⁶

⁸⁴ Š. B a t o v i ć 1979, str. 551-555.

⁸⁵ Usp. *sp. dj.* u bilj. 79; Š. B a t o v i ć 1979, str. 551- 555, 565 i d.; A. B e n a c 1973; T. XI,1-3, XII,3, XXVIII,15-17, XXXII,3,6,7,10,13,14, XXXVI.

⁸⁶ Š. B a t o v i ć 1979, str. 555-561.

Postanak i razvoj kulture danilske faze na ovom tlu, kao i danilske skupine uopće, nije još dovoljno proučen. Poznat je najbolje upravo u Smilčiću, gdje se uočava razvoj pojedinih pojava, ali ne i potpunija slika, osobito po pojedinim stupnjevima. Tako se pokazuje da se u I. stupnju javljaju sva osnovna svojstva danilske kulture i faze, većinom razvijeni iz prethodne faze. Ipak, već u I. stupnju javljaju se neke pojave kojih nema ranije, kao spiralni ukras, pojedini oblici, osobito raznolike noge posuda, pojedine inačice ukrasa, kao i opća svojstva kulture. Najznačajnija je novost što u prvom stupnju ove faze nema više izrazitog *impresso* ukrasa na posudama iz ranije faze. Nema sumnje da su se te promjene razvile većinom tijekom III. stupnja starije faze, koji je vrlo malo poznat, pa te promjene nisu još dovoljno jasne, a one su dovršene početkom I. stupnja danilske faze. Zato u I. stupnju srednje faze nema niza složenih i raznovrsnih pojava koje će se postupno razvijati i javljati u kasnijim stupnjevima. Tako se, na primjer, u II. stupnju svojstva I. stupnja obogaćuju novim, u prvom redu meandroidnim ukrasnim uzorcima. U III. stupnju nastaje niz novih pojava, ili se one češće koriste, kao oblici, ukrasne tehnike i uzorci, pa u tom stupnju danilska kultura dostiže vrhunac razvoja. Nove su pojave, npr., strelice, narukvice opsidijan, koštane igle, udice, likovne izrađevine, vretena i niz drugih. Po svemu se može zaključiti da se danilska kultura u ovom kraju razvija većinom samostalno na osnovama domaće kulture ranoga neolitika i daljnjim postupnim unutrašnjim razvojem, zbog posebnih uvjeta, razvoja gospodarenja i načina života. Veze s okolnim kulturama nisu temeljitije utjecale na njen razvoj. Mnogo je snažnije danilska kultura utjecala na razvoj okolnih kultura.⁸⁷

K a s n a n e o l i t i č k a f a z a ili hvarska kulturna skupina otkrivena je dosad u 9 nalazišta, opet daleko najobilnije u Smilčiću, jer je to nalazište jedino istraženo. Značajna količina građe, osobito s kraja ove faze, skupljena je na položaju Graduša - Lokve u Islamu Grčkom, a mala količina na položaju Barice u Benkovcu, pa u Rašteviću, Kuli Atlagića, Lepurima, Lisičiću i u Ostrovici. Na položaju naselja starijega neolitika Podlivade u Tinju skupljeni su samo pojedini predmeti oblikovnih svojstava kasnoga neolitika, kao jedna strelica, koja je vjerojatno tu zagubljena naknadno, ili se naselje ove faze nalazilo negdje u blizini, što još nije otkriveno.⁸⁸ Sva tri razvojna stupnja ove faze poznata su jedino u Smilčiću i mnogo bolje nego u ostalim nalazištima na našoj obali. U Benkovcu nisu poznati pouzdaniji podaci. Iz ostalih 7 nalazišta benkovačkoga područja građa je oskudna i izbačena obradom zemlje, pa nije sigurno jesu li u njima zastupljena sva tri kulturna stupnja, što je zasad vjerojatno samo u

⁸⁷ Š. B a t o v i ć 1979, str. 563-571.

⁸⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 54; Š. B a t o v i ć 1985; 1987.

Islamu. Zato je zasad teško govoriti o međusobnom odnosu tih nalazišta, kao i o njihovim posebnostima. Pojedine izrazitosti dosad se zapažaju samo među likovnim izradevinama.

Naselje u Smilčiću u ovoj fazi još je više prošireno na novi prostor i povećano, a kultura se i dalje obogaćivala i razvijala, osobito u I. stupnju, tek u II. stupnju je počela opadati, a u III. stupnju jako je osiromašila i prestala se razvijati. Takvo nazadovanje nije još sasvim jasno. Dijelom su to prouzročile klimatske promjene, čini se zahlađenje klime i povećanje oborina, a s tim u vezi vjerojatno i opadanje kulture i proizvodnje, uz moguće određene društvene promjene početkom uporabe bakra krajem neolitika na jugoistoku, što će, pored indoeuropskih seoba, dovesti do propasti neolitičkih kultura i nastanka novoga bakrenoga doba. Kultura ove faze u cijelosti je ipak vrlo izrazita, raznovrsna i bogata.

K a m e n i p r o i z v o d i su raznovrsni, slično kao u prethodnoj danilskoj fazi. Prevladava alat od kremenca, a ima ponešto nakita, oružja, obrednih i drugih proizvoda od raznih vrsti kamena. Od kremenca su uobičajeni sitni predmeti: noževi, strugala, ulošci za srpove, vrhovi strelica, svrdla, šiljci, pilice i kugle, od opsidijana su nožići, od vapnenca glačalice, narukvice, prstenja, kuglice, privjesci i dr., od taložnjaka žrvnjevi, od pješčenjaka brusovi, satirači, pločice, pa pojedine puce i dr., od tvrdoga kamenja sjekire, dljeteta, čekići. Većina kamenja nalazi se u okolici nalazišta, a mali dio se uvezio, kao opsidijan, ali u maloj količini, kao i u srednjem neolitiku. Strelice i sjekire nalaze se na ovom prostoru u malom broju, u Smilčiću otkrivene ukupno samo po desetak primjeraka, pored nekoliko u drugim nalazištima, a stožasti čekići su rijetki. Strelice su slične ranijima, deltoidna ili trokutasta oblika s istaknutim trokutastim trnom za nasad, a pri kraju neolitika nalaze se pojedini primjerci s udubljenjima pokraj trna, kao pojedine u Smilčiću, Tinju i Lisičiću, što će se dalje razvijati u krilca tijekom eneolitika. Sjekire su i dalje u dvije vrste: male kalupaste i jezičaste, bez ušice, jer ovdje s ušicom dosad nisu poznate, poput nekih okolnih nalazišta. Nanovo se javljaju samo puce. Kameni predmeti, kao i ostali proizvodi ove faze u sjev. Dalmaciji dijelom se razlikuju od ostalih predjela hvarske kulture, osobito u odnosu na dva ostala središta: otok Hvar i Lisičice u dolini Neretve u Hercegovini, u prvom redu zbog različitih uvjeta razvoja i zbog mnogo širih veza i utjecaja iz butmirske kulture u srednjoj Bosni na Lisičice. Obrada kamena u Smilčiću je mnogo raznovrsnija i bogatija nego na Hvaru, a zbog mnogo većeg uvoza iz butmirske kulture u Lisičicima su mnogo obilniji i raznovrsniji pojedini proizvodi, osobito sjekire i strelice.⁸⁹

⁸⁹ Š. B a t o v i ć 1979, str. 584-586; 1985, str. 291-292.

K o š t a n i p r o i z v o d i u Smilčiću i Lisičićima također su mnogo raznovrsniji nego u hvarskim nalazištima, ali se Lisičići razlikuju u prvom redu po mnogo većem broju krupnih oruda. Obrada kostiju u Smilčiću nastavlja se iz prethodne faze bez većih promjena, osim u posljednjem stupnju kad osiromašuje. Zastupljeni su: šila, šiljci, bodeži, gladilice, dljeta, usadnici, držala, cjevčice, igle, šila-lopatice, zviždaljke, udice, ukrasne igle, prstenja, probušeni životinjski zubi, kao privjesci-amuleti, pojedini probušeni pijuci ili mlatovi, narezani članci i dr. Od njih samo ukrasne igle i probušeni pijuci-mlatovi nisu bili u uporabi.⁹⁰

I z r a d e v i n e o d š k o l j a k a i p u Ź e v a češće se nalaze samo u Smilčiću, jer općenito nakit nije bio odviše uobičajen. Sve su takve izradevine služile kao ukras, osim uporabe pojedinih predmeta u obredima i čaranju, kao kuglice, privjesci, školjke premazane crvenom bojom i neki drugi. Poznati su sljedeći oblici: narukvice, ogrlice ili niske zrna ili probušenih školjaka i puževa, pa privjesci, većinom od školjske *Spondylus*. Vjerojatno su se odavle i izvezile pojedine školjke u unutrašnjost, osobito *Spondylus*, u Bosnu i do Slavonije, jer se nalaze u tamošnjim naseljima, pored drugih proizvoda i pojava proširenih s ovoga prostora, pogotovo u lončarstvu.⁹¹

N a k i t je u Smilčiću raznovrsniji i obilniji nego u bilo kojem nalazištu na našem primorju. Izrađivao se od zemlje, školjaka, puževa, kamenja i kostiju. Prevladava nakit od školjaka i kamena. Većinom je to ukras ruku, glave, vrata i odjeće. Neki ukrasni oblici imali su bez sumnje i drugu namjenu, kao obredni predmeti ili amuleti: životinjski zubi, privjesci, školjke *Cardium* premazane crvenom bojom. Nakit se potpuno nastavlja iz prethodne faze. Rijetke su pojedine nove pojave, kao ukrasne igle i puce.⁹²

L o n č a r s t v o hvarske faze u Smilčiću i Islamu vrlo je izrazito i s jasnim razvojnim svojstvima. Po njima, kao i po naselju u Bribiru obilježava posebnu pojavu u okviru te kulture i znatno se razlikuje od ostalih dijelova primorja, osobito središta na Hvaru i u Lisičićima, pa predstavlja jednu od najmanje tri mjesne inačice hvarske kulture.⁹³

Prema razvojnim stupnjevima osnovna su svojstva lončarstva sljedeća:

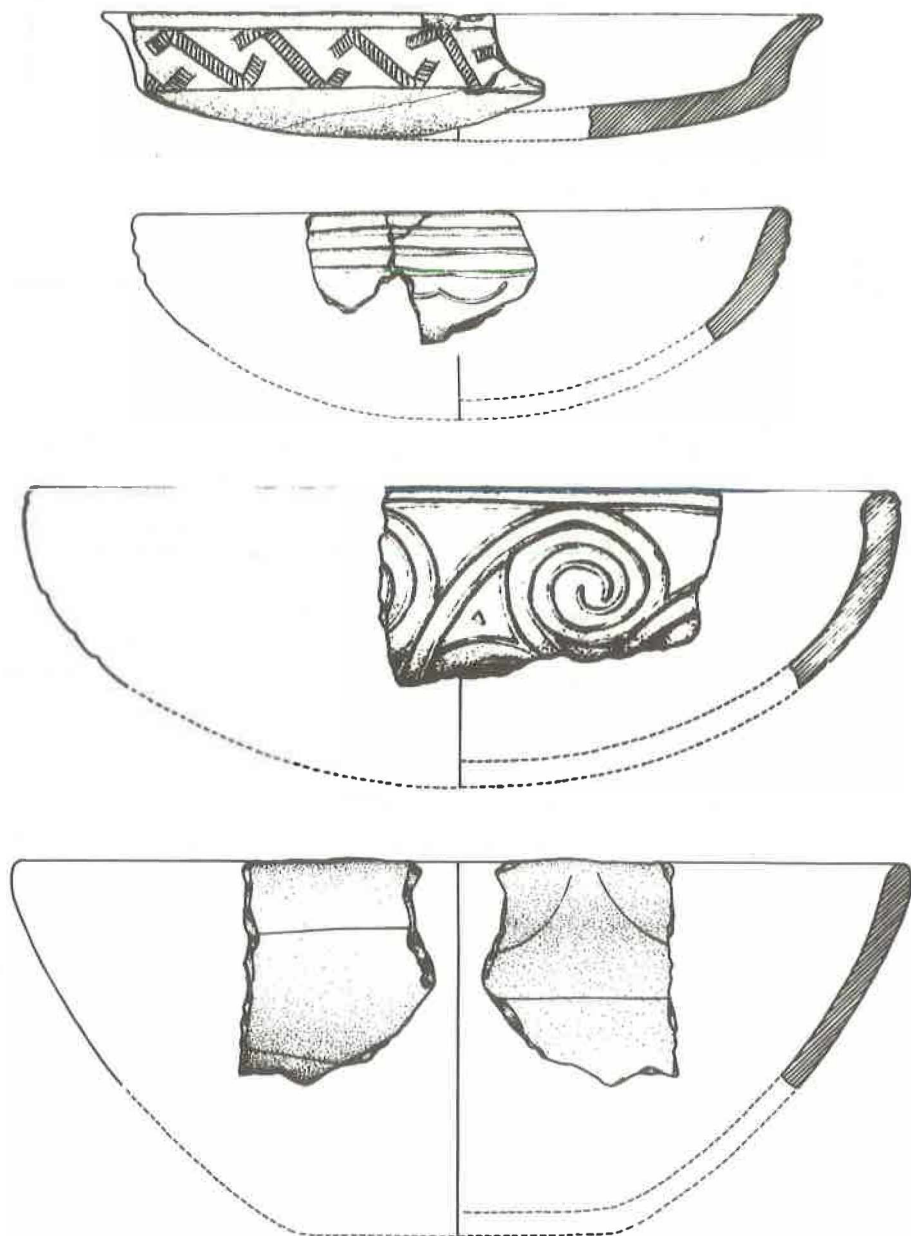
U prvom stupnju nastavlja se većina svojstava danilske faze. Ponešto se mijenjaju samo pojedina svojstva i količina pojedinih oblika i pojava. Tako se znatno povećava količina reljefnoga ukrasa, osobito spirale (T. V, 1,3), javlja se bijela inkrustacija, smanjuje se količina finih slikanih posuda

⁹⁰ Š. B a t o v i ć 1979, str. 587-589.

⁹¹ Š. B a t o v i ć 1979, str. 589-590; usp. i sp. dj. u bilj. 79.

⁹² Š. B a t o v i ć 1979, str. 590-591.

⁹³ Š. B a t o v i ć 1979, str. 592 i d.; 1985, str. 292.

Sl. 8. Smilčić: zemljane posude kasnoga neolitika.

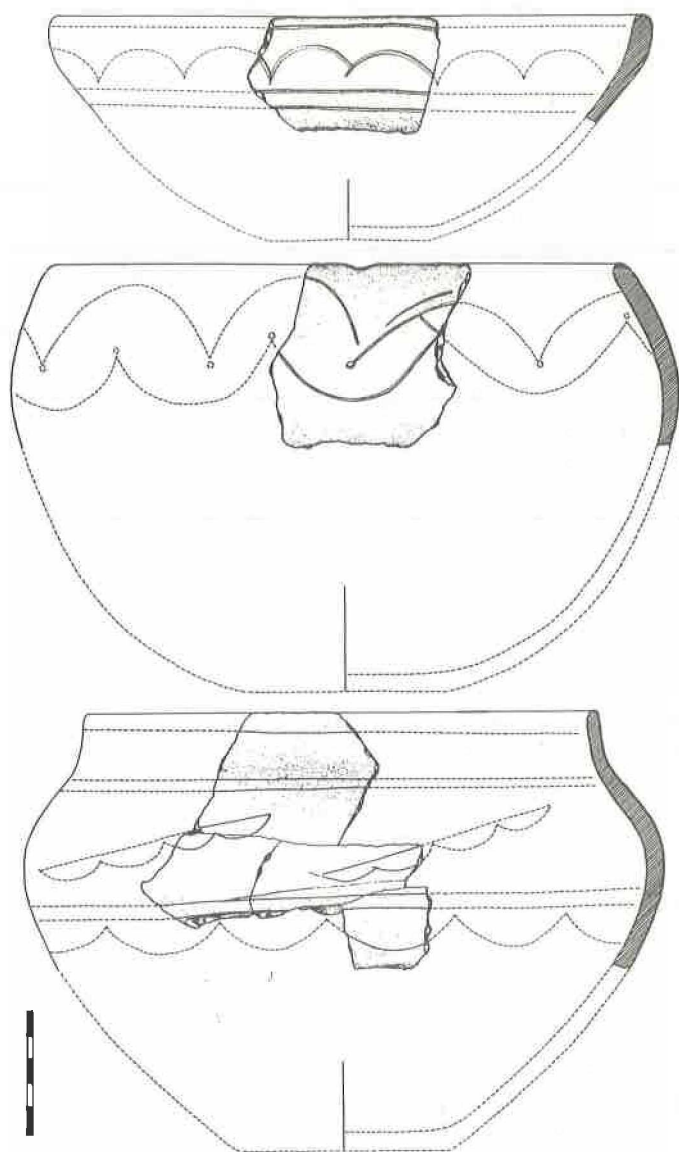
i ponešto mijenja, javlja se i povećana uporaba grubo rađenih slikanih posuda sa smeđom nepostojanom bojom i pravocrtnim uzorcima (T.VII, 2, VIII, 3,4) u predajama finih posuda, a nanovo se javljaju čisto poluloptaste zdjele (sl. 8, br. 2-4), dvostožaste čaše jednobožno premazane postojanom bojom i ravno dno posuda. Ukrašenje počinje nazadovati.

U II. stupnju i dalje se nastavlja dio svojstava lončarstva, a dio nestaje ili se izobličuje. Sada su rijetke posude na 4 noge, zvonasti likovi, fine slikane posude, a prevladavaju grube slikane posude. Prijašnji bujan geometrijski ukras jako osiromašuje i ogrubljuje, osim reljefnoga, prvenstveno spiralnih uzoraka koji postaju najizrazitiji i najmnogobrojniji. Prevladavaju ravna dna posuda i prstenaste noge. Česte su jednobožno premazane posude. Od oblika izrazite su kalotaste i dvostožaste čaše ili zdjele, često odebljanoga oboda iznutra (sl. 8, br. 3), ukrašene s nekoliko vodoravnih udubljenih crta. Ostale ranije pojave su sporedne ili rijetke. Češći su zbiljski uzorci i likovi. Nanovo se javljaju, iako rijetko, poluloptaste zdjele s prstenastim vratom i ukrasni uzorci girlandi ili lučnih crta (sl. 8, br. 2, 4, sl. 9).

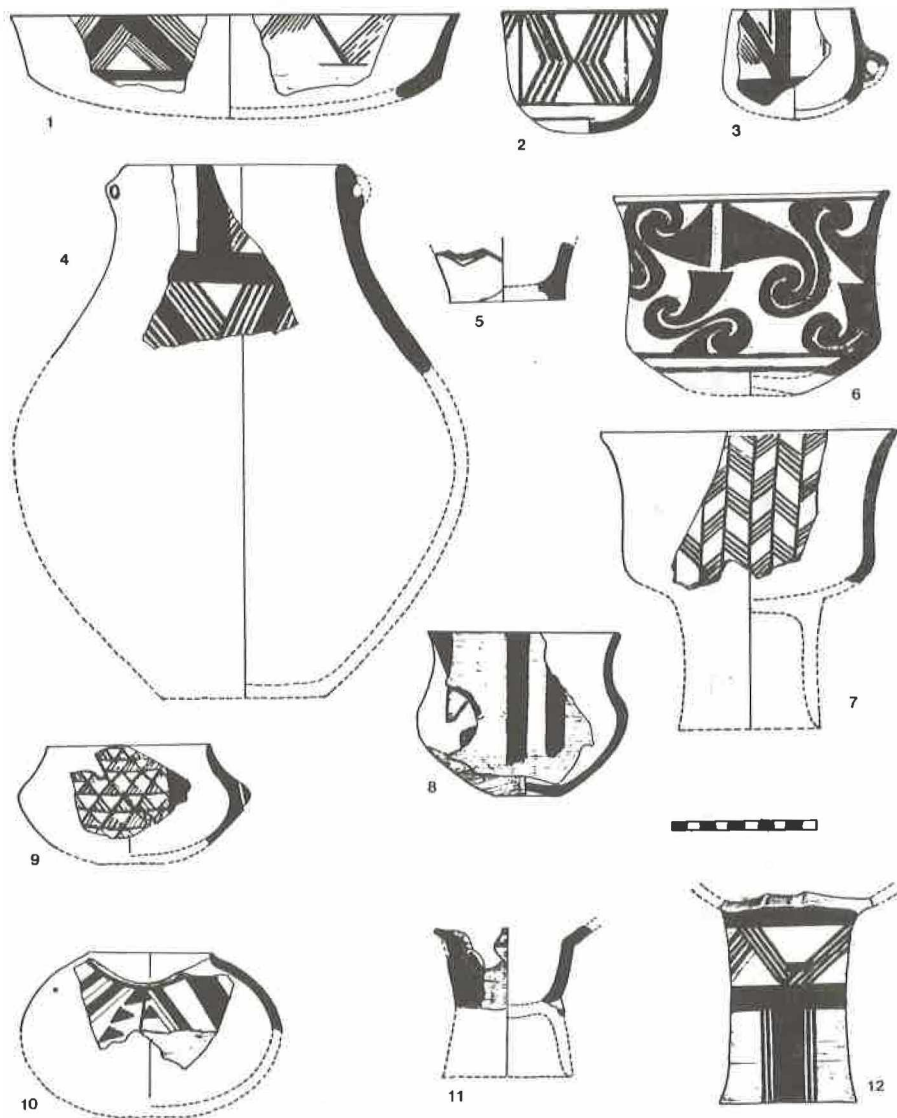
U III. stupnju ili završnom neolitičkom stupnju uglavnom nestaju izrazita svojstva danilske faze, ili njihove predaje, osobito raznovrsnost oblika, tehnika ukrašavanja i bogati ukrasni sustav. Posude su rijetko, jednostavno i nemarno ukrašene, većinom urezivanim i udubljivanim pravocrtnim ili krivocrtnim uzorcima ravnih ili cik-cak crta, girlandi ili polukrugova. Najčešći su oblici stožaste, jajolike, loptaste i poluloptaste zdjele i posude, pa kalotasti tanjuri zaobljenoga ili ravnog dna. Prevladava gruba obrada od loše zemlje miješane s organskim mateijalom (pljeva i dr.), ili s krupnim kamenčićima. Općenito lončarstvo, kao i cijela kultura, u ovom stupnju jako osiromašuju.

Po svemu, lončarstvo hvarske faze na ovom prostoru dijeli se na 5 osnovnih vrsti: grubu i bolje izrade koje prevladavaju, zatim finu i grubu slikanu, pa nekoliko uvezenih posuda iz kulture Malo Korenovo, kakve su poznate samo iz Smilčića.⁹⁴ Lončarstvo u sjevernoj Dalmaciji imalo je tada

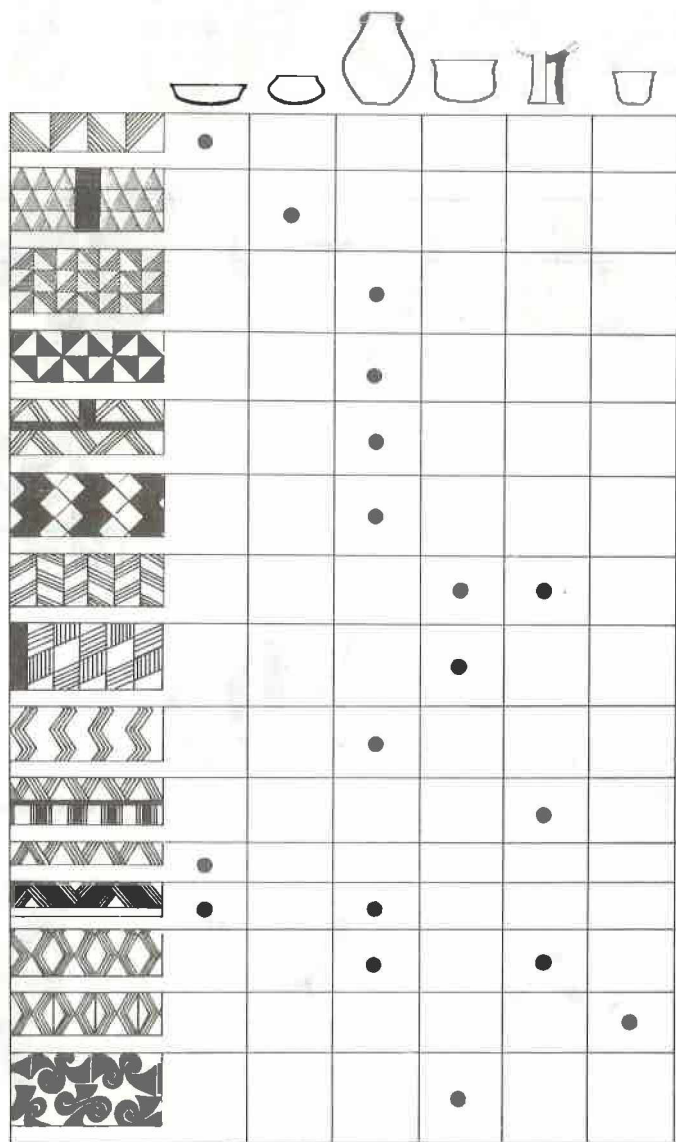
⁹⁴ Š. B a t o v i ć 1979, str. 594, 596, 623, sl. 26, br. 10, T. XCI, 10.

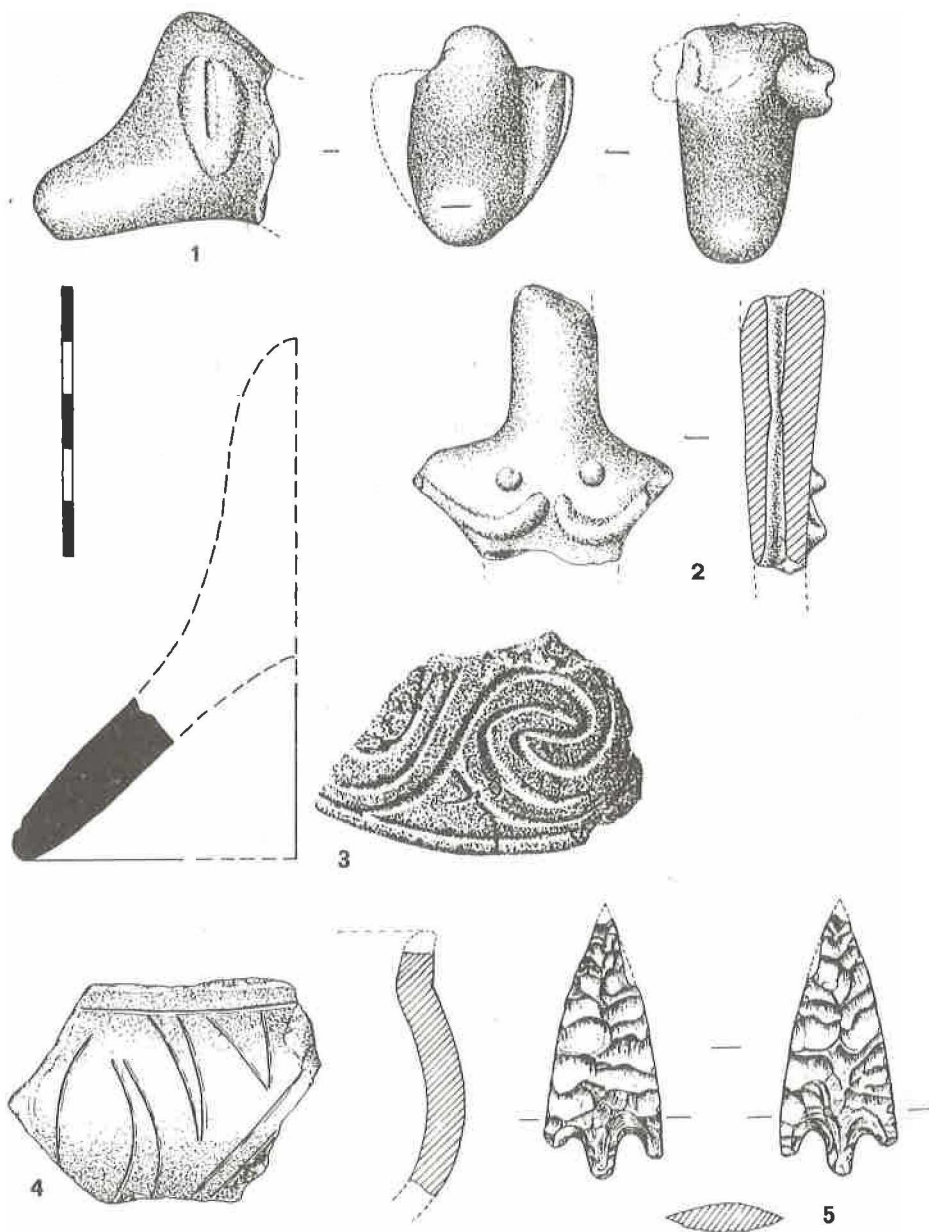
Sl. 9. Smilčić: oblici finih slikanih zemljanih posuda.

Sl. 10. Smilčić: odnos oblika i ukrasnih uzoraka finih slikanih posuda.

Sl. 11. Islam Grčki, položaj Gradušča - Lokve: zemljane posude kasnoga neolitika.

Sl. 12. Zemljani i kremeni proizvodi iz kasnoga neolitika; 1,2. životinjski i ljudski lik iz Benkovca, 3. zvonasti lik iz Kule Atlagića, 4. zdjela i 5. kremena strelica iz Lisičića.

poseban samostalan i izrazit razvoj, različit od ostaloga dijela istočnog jadranskog primorja, osobito izravan nastavak danilske faze, iako su osnovne značajke zajedničke. Pored mnogo dužih i snažnijih predaja iz danilske faze, osnovne su razlike ovoga kraja u odnosu na ostalo primorje, nedostatak izrazito hvarskih slikanih posuda i posuda pod utjecajem vinčanske kulture iz istočne Jugoslavije, zatim izrada grubih slikanih posuda, uvoz iz korenovske kulture, pa osobito velika količina reljefnoga ukrasa.

L i k o v n e i z r a d e v i n e od pečene zemlje također su u cijelosti u predajama danilske faze, ali traju samo u I. stupnju, a samo ponešto u II. i izuzetno u III. stupnju. Osim toga, ti proizvodi nazaduju zajedno s ostalom kulturom. Poveća količina i sve njihove vrste nalaze se u Smilčiću (T. V, 3-5, VI), a samo pojedinačno u Islamu i Benkovcu (sl. 12, br.1,2). I te izradevine ne samo što su najbrojnije, nego imaju i posebna svojstva u odnosu na dva ostala središta u srednjoj Dalmaciji i u Hercegovini, vjerojatno u vezi s većim udjelom zemljoradnje u gospodarenju u sjev. Dalmaciji.⁹⁵

G o s p o d a r s t v o u ovoj fazi uglavnom je zadržalo ranija osnovna svojstva i razlike prema pojedinim područjima gdje su uz samo more prevladavali ribolov i stočarstvo, kao i u brdovitim predjelima, a u zaleđu i planinskim predjelima lov, prema trima zemljopisnim i klimatskim zonama. Na ovom prostoru stočarstvo je, čini se, imalo sve veću važnost, zbog klimatskih promjena. Radi kretanja dijela razmjene dolinom Une, uvezene posude korenovske vrste nalaze se samo u sjev. Dalmaciji, a zbog veza i razmjene ovoga područja sa srednjom Bosnom preko zapadne Bosne, vrlo su izraziti utjecaji i izvoz odavle u butmirsku kulturu u Bosni, osobito u njenu I. stupnju, ponajprije posude s reljefnim spiralnim ukrasom, posude na 4 noge, fine slikane posude i dr. Očiti su ovdašnji utjecaji i u Italiju, ne samo u srednji već sada i u sjeverni njen dio. S Lipara se i sada uvezio opsidijan.⁹⁶ Najvjerojatnije zbog klimatskih promjena u ovoj fazi gospodarstvo se postupno mijenja i opada, što se osobito ogleda u opadanju razmjene i utjecaja na okolna područja, a to je prouzročilo nazadovanje i propadanje cijele kulture, potaknuto na kraju izvana trgovinom bakrenih proizvoda i seobama s jugoistoka.

⁹⁵ Š. B a t o v i ć 1979, str. 603-607, T. XCII; 1987, str. 27, T. XLIX, LV.

⁹⁶ Š. B a t o v i ć 1979, str. 607-611, 621, i d.

I u ovoj fazi raznovrsni su ostaci i tragovi d u h o v n o g a ž i v o t a, slično kao u ranijoj fazi. Jedino u II, a osobito u III. stupnju nestaju pojedine pojave, kao likovne izradevine, slikane posude i dr., pa i duhovna kultura osiromašuje, bez sumnje zbog smanjenja uloge ratarstva i povećanoga udjela stočarstva. Vrlo su rijetke nove pojave, kao zbiljskije prikazivanje likovnih predstava, ljudi i životinja, kao maski, totema, predaka, božanstava, pojava ukrasnih igala sa životinjskom glavom. Većina svojstava duhovne kulture također se razvila samostalno na ovom prostoru.⁹⁷

Hvarska faza ovoga kraja u cijelosti razvijala se većinom samostalno na osnovama domaće danilske kulture srednjega neolitika. Veze s okolnim kulturama nisu temeljitije utjecale na njen razvoj i svojstva.

Donekle posebn razvoj neolitičkoga doba na ovom prostoru i u sjev. Dalmaciji, osobito jednoličniji, jedinstveniji i samostalniji razvoj, najizrazitije izražen u kasnom neolitiku, imaju dijelom uzroke u zemljopisnoj izdvojenosti.

Razvoj kulture ovoga kraja nakon neolitičkoga doba nije izravno nastavljen. On je naglo prekinut nakon dužega razdoblja slabljenja, dijelom zbog klimatskih i drugih promjena, a dijelom zbog prodora novih narodnosnih skupina koje donose nove oblike života. Zato se život naselja ovoga doba na otvorenom prostoru ne nastavlja, već potpuno prekida, vjerojatno samo ili većinom kao naseobinski položaj. Nastavljaju se dalje samo pojedine pojave i oblici kulture, vjerojatno zbog nastavka života dijela prijašnjih žitelja, prilagođenih novim prilikama i pomiješanih s novopridošlim pučanstvom.

Bakreno doba ili eneolitik (karta 3)

Život i kultura bakrenoga doba mogu se donekle upoznati jer je skupljena povećana količina građe i poznat veći broj nalazišta, iako postoje brojne praznine i nejasnoće. Zato ovo doba ide u red bolje istraženih i poznatih razdoblja prapovijesti, pored mlađega kamenog i željeznog doba.

⁹⁷ Š. B a t o v i ć 1979, str. 611-615.

Poznato je ukupno 17 nalazišta, i to: po jedno u Biljanima Donjim, Bukoviću, Miranju, Ostrovici, Karinu, Stankovcima, Gornjoj Jagodnji, zatim po dva u Donjoj Jagodnji, Tinju, Lišanima Tinjskim i Bjelini, pa tri u Islamu Grčkom - Kašiću.⁹⁸ Među njima su sigurni ostaci naselja u Bukoviću jer su tu kulturne naslage jedino poznate. Vjerojatno su naselja postojala i na položaju Vreline - Cicilne bujaduše u Islamu Grčkom - Kašiću, zatim u Lišanima Tinjskim, Gornjoj i Donjoj Jagodnji, Stankovcima i Karinu, gdje su, pored kamenih predmeta, nađeni i ulomci zemljanih posuda, uz razne druge ostatke u Bukoviću.⁹⁹ Pokraj naselja ove faze u Bukoviću, na položaju Drače, tridesetih godina ovoga stoljeća slučajno su otkrivena 3-4 groba od kamenih ploča i u njima metalni nakit (prstenje i dr.) i posude, ali ti nalazi nisu poznati pa nije sigurno jesu li iz bakrenoga doba ili iz kasnijeg vremena. Na položaju Kosa ispod Stubla u zaseoku Trljuge u Donjim Biljanima nađeni su kremeniti predmeti i ulomci posuda, ali po grobnim humcima, pa su to vjerojatno ostaci sahranjivanja pokojnika, iako još nije jasno jesu li humci istovremeni s tom građom iz bakrenoga doba, ili su kasniji.¹⁰⁰ Osamljeni ulomak izrazito eneolitičke posude i pojedine strelice nađeni su na položaju neolitičkoga naselja u Tinju, pa su tu vjerojatno dospjeli slučajno s nekoga obližnjeg eneolitičkog naselja. Po polju u Tinju i Lišanima na više položaja nađeni su pojedini ulomci posuda, ali nije jasno jesu li to ostaci naselja. Na Maloj gradini u Stankovcima skupljene su pojedine kamene i bakrene jezičaste sjekire, pa koštane udice i ulomci posuda, što upućuje na osnivanje toga naselja u eneolitičko doba. U Ostrovici je skupljena veća količina kamenih predmeta, pa je moguće da se i tu nalazilo naselje, što bez istraživanja nije sigurno. S jednoga položaja pokraj gradine Trojan u zaseoku Stabanj Donje Jagodnje potječe jedina ostava s 4 bakrene sjekire, ali nije poznato jesu li vezane s tom gradinom i je li gradina tada bila naseljena.¹⁰¹ S ostalih nalazišta u Bjelini, Miranju, Ostrovici, Islamu Grčkom (Jankovića kula, Stošija-Glavina) poznati su samo pojedinačni kameni predmeti, pa su to najvjerojatnije izdvojeni

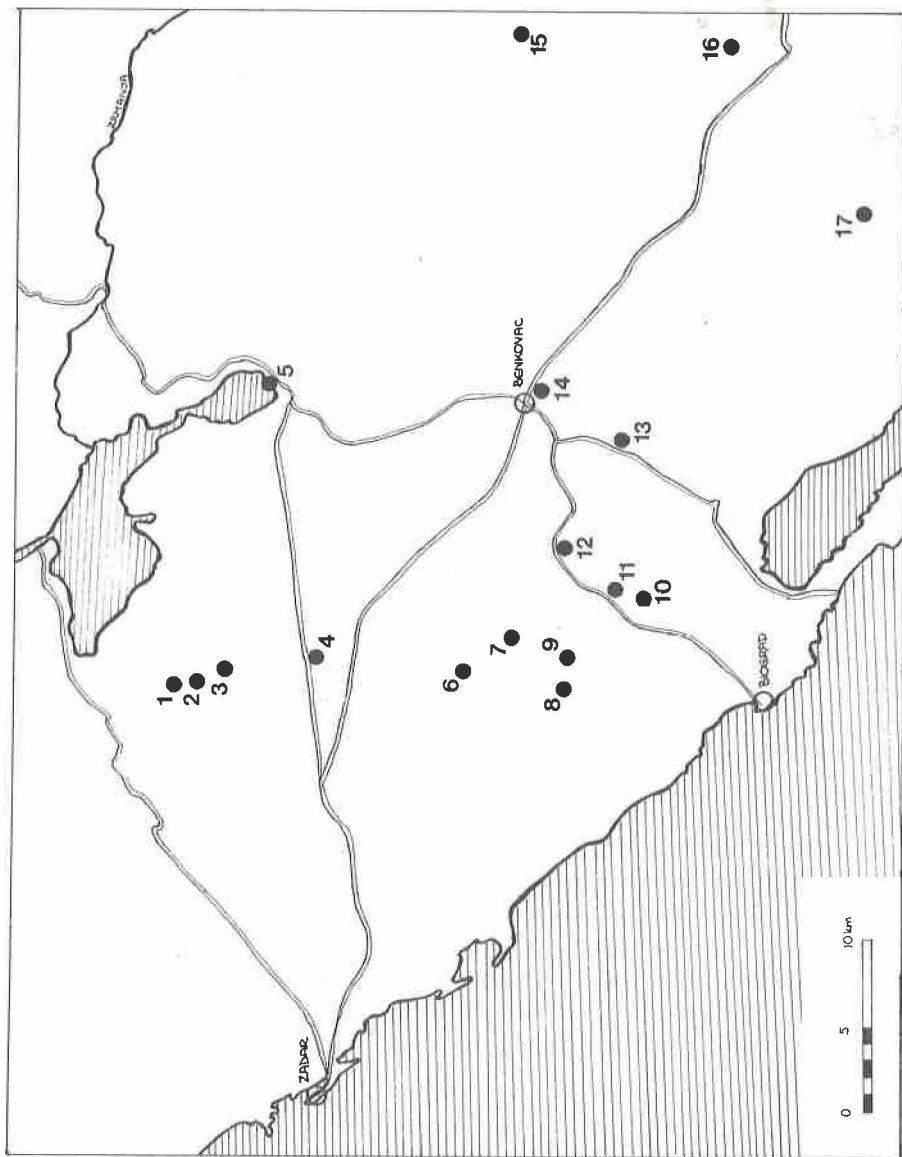
⁹⁸ Š. B a t o v i ć 1963b; 1971; 1984a, str. 27; 1984b, str. 41; 1985; 1987; 1989;

Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986; 1986b; 1987b; 1988.

⁹⁹ Usp. Š. B a t o v i ć 1985; 1987; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986; 1986b.

¹⁰⁰ Nisu objelodanjeni. Nalaze se u Arh. muzeju u Zadru.

¹⁰¹ Š. B a t o v i ć 1963b; 1971.

Karta 3

nalazi bez nasebinskih ostataka, osim, možda, kod Jankovića kule gdje su zajedno s dvije kamene sjekire nađene i desetak školjaka vrste Konjsko kopito (*Spondylus*), pa je moguće to također ostava, prije nego ostaci naselja, što valja provjeriti istraživanjem.¹⁰² Isto tako, na gradini Piljina kosa u Bjelini, pored ulomaka zemljanih posuda, otkrivena je probušena kamena sjekira, ali nije sasvim sigurno je li to naselje iz bakrenoga ili iz ranoga brončanog doba.

Pokusna iskopavanja izvedena su samo na dva nalazišta: naselje na položaju Lastvine - Više drača u Bukoviću, gdje je istražena ukupna površina od 59 m² i ustanovljena ukupna debljina kulturnih naslaga od 0,30 do 1,60 m,¹⁰³ pa dio jednoga zemljanog grobnog humka na položaju Kosa ispod Stubla u Donjim Biljanima.¹⁰⁴ U Bukoviću je ustanovljeno jednoslojno naselje iz ranoga eneolitika. Po površinskim i oskudnim nalazima vjerojatno je iz istoga vremena i nalazište na otočiću u Karinskom moru. S položaja Vreline-Cicilne bujaduše u Islamu Grčkom - Kašiću poznate su zemljane posude i izrazite strelice s kraja bakrenoga i s početka brončanoga doba.¹⁰⁵ Otada su i pojedine posude iz Donjih Biljana, Stankovaca, Lišana Tinjskih i iz Tinja, Gornje i Donje Jagodnje, kao i ostava bakrenih sjekira iz Donje Jagodnje. Ostala nalazišta teško je cjelovito sigurnije i uže datirati, osim po pojedinim strelicama od kojih su neke s kraja eneolitika, osobito vrsta bez trna ili s osnovom u obliku lastavičjeg repa.

Prema tome, na ovom prostoru, kao i u cijeloj sjev. Dalmaciji, zasad se jasno ocrtavaju dvije eneolitičke faze: jedna rana koja se najpotpunije podudara s nakovanskom kulturom u srednjoj Dalmaciji, i jedna kasna, većinom istih svojstava kao cetinska kultura na širem prostoru. Nalaze se i pojedine pojave kakve obilježavaju kasnovučedolsku kulturu i kulturu zvonolikih pehara, pa neka svojstva vezana uz stepske utjecaje, ali zasad nije jasno jesu li to i vremenski posebne kulturne pojave, ili su sastavni dijelovi i istovremena svojstva spomenutih dviju faza, jer su nađeni većinom u Islamu Grčkom - Kašiću, Gornjoj i Donjoj Jagodnji i Donjim Biljanima, bez stratigrafskih podataka. Svakako su to većinom kasne eneolitičke pojave.

Najraznovrsnija i najobilnija građa skupljena je u naselju u Bukoviću, zatim dosta značajna količina na položaju Vreline- Cicilne bujaduše u Islamu Grčkom - Kašiću, a iz ostalih nalazišta postoji mali broj i obično jednolična vrsta predmeta, većinom kameni predmeti, osim bakrenih sjekira iz Donje Jagodnje i Stankovaca.

¹⁰² Š. B a t o v i ć 1985, str. 295; 1987, str. 13-14, 31.

¹⁰³ Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986; 1986b; Š. B a t o v i ć 1989, str. 11-14, sl. 5,6.

¹⁰⁴ Usp. bilj. 100.

¹⁰⁵ Š. B a t o v i ć 1985, str. 295-299; 1987, str. 31-37, T. XXI-XXVI, LII, LIII, LXIII, LXIV.

Dalje ćemo razmotriti posebno pojedine faze, vrste nalazišta i pojedine vrste nalaza, kako bi se stekla potpunija slika kulture.

N a s e l j a su poznata uglavnom samo po položaju, a vrlo malo po ostalim svojstvima.¹⁰⁶ Prema položaju naselja u Bukoviću i oskudnim podacima o ostalim nalazištima, može se reći da su naselja ovoga razdoblja bila smještena u nizinama uz rubove polja, ili na padinama kosa, odnosno na terasama, na prijelazima kosa u udoline - polja, kao naselje u Bukoviću, zatim usred polja, ali na nešto povišenim položajima, kao u tinju i Islamu Grčkom - Kašiću, slično kao i neolitička naselja, pa na niskim otočićima, kao u Karinu, što je prvotno bio vjerojatno poluotočić, ali opet u udolini. Jedina poznata naselja na uzvisinama gradinske vrste bila su vjerojatno Mali Smiljevac u Gornjoj i Vinculja u Donjoj Jagodnji, Mala gradina u Stankovcima i Piljina kosa u Bjelini (sl. 18,19, T. XVIII, 1). Prema tome, zasad je na ovom prostoru moguće prepoznati samo četiri naselja na brežuljcima ili na kosama gradinske vrste, kakva se počinju podizati u to vrijeme, zbog nemira i seoba, pa dubljih društveno- gospodarskih promjena. Osim toga, ni jedno naselje ovdje nije nastavilo život ranijih naselja, osim, vjerojatno samo po položaju, u Islamu Grčkom - Kašiću na položaju Vreline - Cicilne bujaduše, gdje se nalaze, rekli smo, ostaci od srednjega paleolitika do ranoga brončanog doba. Vjerojatno su tu ljudi samo povremeno živjeli ili se zadržavali, osobito u mlađe kameno doba, u prvom redu zbog nalaza kремена, jer otada nema nalaza zemljanih posuda ni drugih naseobinskih ostataka, nego tek s kraja eneolitika i s početka brončanoga doba. Zato ni u Islamu - Kašiću ne možemo računati s neprekidnim naseljavanjem na jednom mjestu. Dakle, u ovo doba naselja su obično podizana na novim položajima. Isto tako, ni jedno eneolitičko naselje nije nastavilo život kasnije nego do ranoga brončanog doba, kao u Islamu - Kašiću i vjerojatno na Piljinoj kosi u Bjelini, osim Malog Smiljevca u G. Jagodnji i Male gradine u Stankovcima. Nema sumnje da je to vezano uz krupne promjene i nemire u to doba na ovom i širim područjima, što ćemo još dotaći. Veličina tadašnjih naselja poznata je samo na Maloj gradini u Stankovcima i Piljinoj kosi u Bjelini, omeđenih suhozidnim bedemom elipsastoga tlorisa, dužine oko 100 i širine oko 60 m, ili na malom Smiljevcu promjera oko 70-130 m i Vinculja oko 180x150 m. U Bukoviću kulturni ostaci nalaze se na površini oko 300x500 m, a kulturne naslage naselja zasad su poznate samo na prostoru oko 20x50 m, ali je naselje svakako bilo duže. U Islamu - Kašiću građa je skupljena po

¹⁰⁶ Š. B a t o v i ć 1985; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986; 1986b; 1987b.

površini veličine oko 300x800 m, a nije poznato koliko to odgovara površini naselja, niti su poznati čvršći otaci naselja. U Bukoviću je otkrivena veća količina kućnoga zemljanog lijepa, ali ne i drugi ili nepokretni ostaci kuća. Po tome je dopušteno vjerovati da su kuće bile građene od drva, ispletene šibljem i oblijepljene zemljom, kao ranije u neolitiku.

S a h r a n j i v a n j e pokojnika u to doba uglavnom je nepoznato.¹⁰⁷ Poznata su samo 4 zemljana humka s nešto sitnog kamenja, uz zapadni rub polja, na spomenutom položaju Kosa ispod Stubla u Donjim Biljanima, nanizana u pravcu istok-zapad, u razmaku od 10 do 100 m, promjera 9,5 do 20 i visine 0,5 do 1,5 m. Po njihovoj površini skupili smo veću količinu kremenih predmeta i ulomaka zemljanih posuda, među kojima neki imaju izrazita eneolitička svojstva, osobito posude svojstva kulture zvonolikih pehara, ili slovenske inačice kasnovučedolske kulture. Možda su ti ostaci vezani s humcima, pa bi to bili i jedini dokazi o tadašnjem sahranjivanju, kad se humci uopće počinju koristiti, ali to još nije moguće dokazati. Na tom položaju je, naime, moglo postojati eneolitičko naselje, a kasnije podignuti humci, što se također još ne može potvrditi. Iskopavanjem dijela jednoga od tih humaka našli smo pri površini desetak ulomaka posuda i jedan kasniji grob, ali bez priloga, a nismo našli pokope iz bakrenoga doba. Prema tome, zasad možemo samo nagađati da su to grobni humci iz ovoga doba i da su tada pokojnici ovdje sahranjivani u zemljanim humcima. Isto tako, možemo samo nagađati da grobovi na ravnome zemljištu pokraj naselja u Bukoviću potječu iz ovoga razdoblja. Prema tome, zasad nisu poznata sigurna groblja ovoga doba, pa postoji samo mogućnost da se nalaze ostaci sahranjivanja u grobnim humcima i u ravnim grobljima.

Poznata je samo jedna o s t a v a s 4 bakrene sjekire iz Donje Jagodnje, što je, pored jedne ostave iz Topolja kod Knina, jedina bakreno doba i najstarija ostava skrivenoga blaga poznata iz sjev. Dalmacije. Možda su drugu ostavu činile dvije kamene sjekire s desetak školjaka vrste *Spondylus*, kako je rečeno, s položaja Jankovića kule u Islamu Grčkom, ali to treba provjeriti.¹⁰⁸ To su, svakako, kao i obično u nemirnim vremenima, najbolji dokazi o raznim seobama, nemirima i promjenama.

R a n a f a z a. Na otočiću u Karinu nađeni su ulomci zemljanih posuda uglavnom istih svojstava kao u Bukoviću, u prvom redu ukrašeni brazdanjem, pa pojedine kremene strelice. Po površini i sondiranjem naselja u B u k o v i ć u skupljena je velika količina raznolike građe, većinom

¹⁰⁷ Usp. bilj. 100.

¹⁰⁸ Š. B a t o v i ć 1963b; 1971; 1972; 1985, str. 295.

zemljanih posuda, kremenih predmeta, životinjskih kostiju, školjaka, puževa i ulomaka kućnoga lijepa, pa rijetki drugi kameni i koštani predmeti.¹⁰⁹

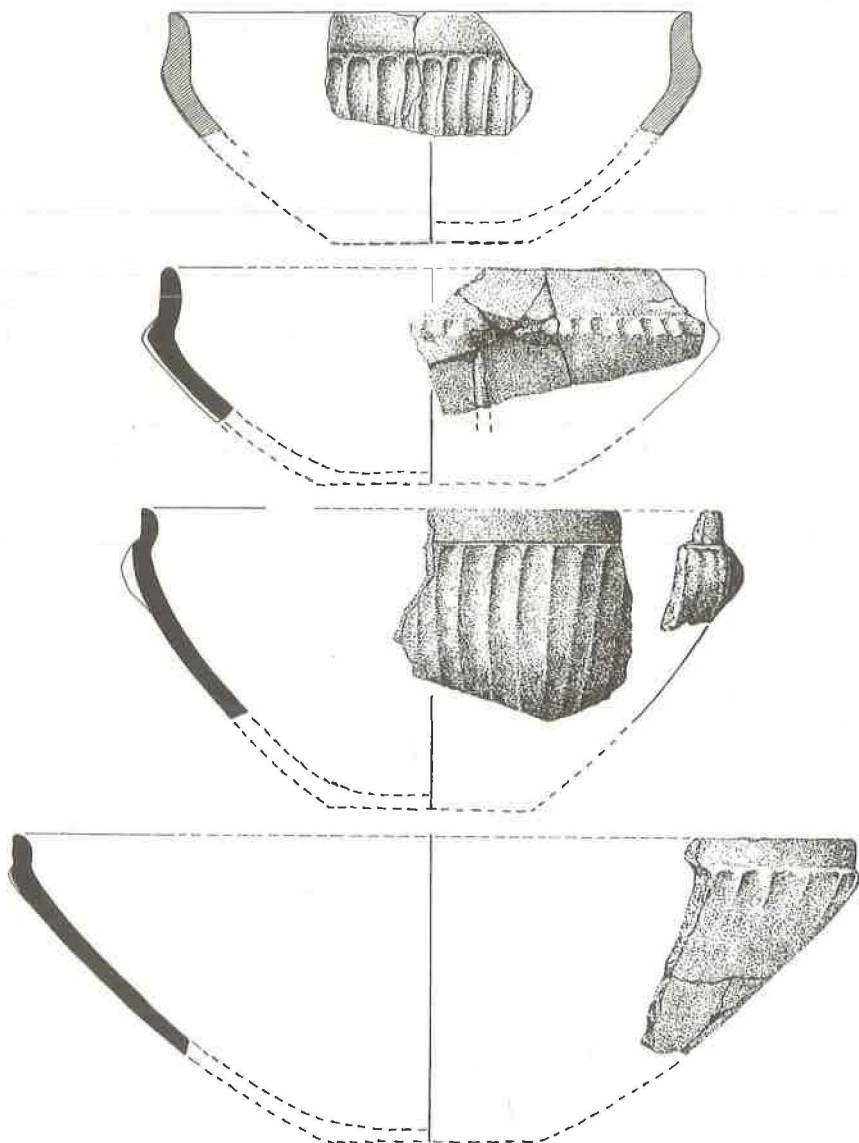
U naslagama se nalaze veće količine ugljena i pepela. Kamenih predmeta skupljeno je nekoliko stotina, najviše kremenih odbitaka i noževa, dok su ostali oblici rijetki, kao šiljci, strugala, strelice, a od drugih vrsti kamena sjekire i jedna jezgra opsidijana. Od drugih materijala otkriveni su pojedini koštani šiljci ili šila, pa probušeni morski pužići za niske ogrlica. Od kovina otkrivena su samo dva bakrena šila i ulomak nekoga drugog predmeta.

Lončarskih proizvoda otkriveno je više tisuća ulomaka, većinom posuda, osim pojedinih pršljenova za otežanje vretena (sl. 13,14). Imaju jednostavna i oskudna svojstva, u tehnici izrade, oblicima i ukrašavanju. Izrađeni su od gline miješane s usitnjenim kristalnim vapnencem. Razlikuju se dvije vrste posuda: 1) grublje radene, obično veće i neukrašene, većinom svjetlije smeđe ili tamnosmeđe pečene (sl. 14, br. 3-5), i 2) bolje izrade, glačane po površini, obično tamnosmeđe ili crnkasto pečene, većinom zdjele i ukrašene (sl. 13, 14, br. 1,2). Najčešći su oblici poluloptaste ili dvostožaste zdjele, poneke s prstenastim vratom (sl. 13, 14, m br. 1,2), pa veće loptaste ili jajolike posude, često sa stepenasto uvučenim obodom ili vratom (sl. 14, br. 3,4), pa rjeđe stožaste posude (sl. 14, br.5) i plitice - tanjuri, obično ravnoga ili ponekad odozdo udubljena dna. Najčešće su široke prstenaste ručice, katkad tunelaste, zakošene na krajevima, udubljene po sredini i s brazdom uz rubove, pa iksaste odebljane uz rub, zatim ušice, ili su stijenke posuda probušene. Ponekad se nalaze jezičaste, rebraste i bradavičaste vrste ručica. Posude su razmjerno često ukrašene, ali gotovo isključivo brazdanjem (kanelurama) i rebrima, većinom zdjele (sl. 13, 14, br. 1,2). Pored toga, pojedine su posude rijetko ukrašene bradavičastim izbočenjima, ubodima, udublivanjem i nazublivanjem oboda (sl. 14, br. 3-5). Najčešći su uzorci okomitih brazdi i razmaknutih pojedinačnih rebara izvedenih po ramenu i trbuhu, a rijetke su vodoravne brazde i rebra po vratu posuda.

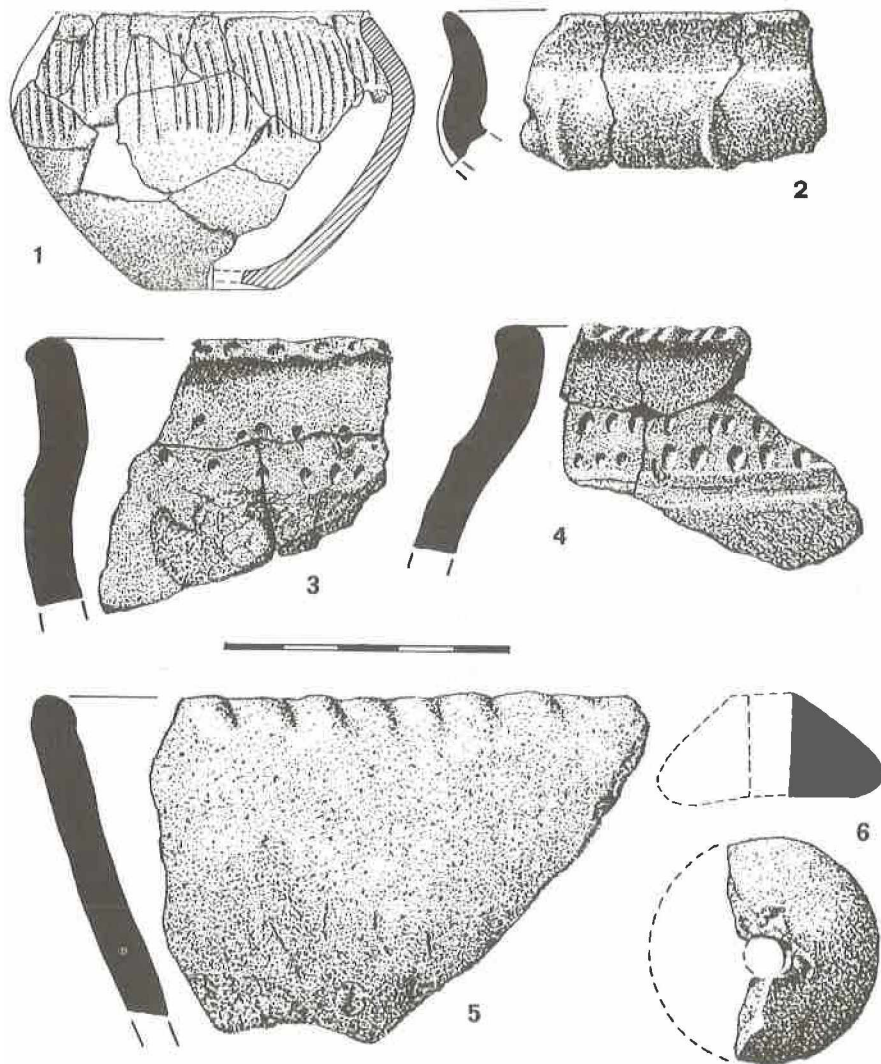
Životinjske kosti, od ukupno 3.317 kostiju u najvećoj količini, među opredijeljenih 548, potječu od ovaca ili koza (266 ili 48,5%), i goveda (197 ili 36%), od domaćih životinja, pored male količine kostiju svinje (75 ili 13,8%) i rijetko psa (3) i kokoši (2), a od lovnih divljih životinja rijetke su kosti jelena (3) i zeca (3). To je slično gospodarstvo kao ranije u neolitiku, samo je znatno povećan uzgoj goveda.

Od školjaka i puževa nađene su sljedeće vrste: *Mytilus* (dagnje), *Cardium* (čančice), *Ostrea* (oštrige), *Turritella*, *Valvata* i *Helix*.

¹⁰⁹ Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986; 1986b; 1988, str. 5,8; Š. B a t o v i ć 1989, str. 11-14, sl. 5,6.

Sl. 13. Buković, položaj Lastvine: zemljane posude srednjega eneolitika,

Sl. 14. Buković, položaj Lastvine: zemljane posude i pršljen vretena (br. 6) iz srednjega eneolitika.

Grada iz ove faze, osobito ukupna grada iz Bukovića najpotpunije odgovara nakovanskoj kulturnoj skupini ustanovljenoj ranije u srednjoj Dalmaciji, datiranoj u rano bakreno doba,¹¹⁰ pa nema sumnje da predstavlja dio iste kulture, raširene zasad u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji. U sjev. Dalmaciji ovo su, osobito Buković, jedina sigurna nalazišta te kulturne skupine i faze koja nije bila ranije poznata. Ta kultura naslijedila je vrlo malo svojstava ranije hvarske kulture s kraja neolitika, samo slične uvjete i način života pa rijetke pojave kulture, kao pojedine poluloptaste zdjele s prstenastim vratom, stožaste posude i zakošene ručice, pored duge uporabe istih kamenih predmeta.¹¹¹ Po svemu, ovdje nije bilo izravnoga ni potpunijeg razvitka iz mlađega kamenog doba u bakreno doba, bar u odnosu na ovu kulturu nakovanske vrste.

Postanak te kulturne skupine vezuje se uz prodor kasne vinčanske kulture iz istočnog dijela Jugoslavije do Jadrana, pod pritiskom prodora stepskih i drugih indoeuropskih ljudskih skupina s istoka. Međutim, pojedina svojstva ukrasa i neki oblici posuda vezuju se i uz kulturu Salcuta u Rumunjskoj, proširenu i u našem dijelu Podunavlja, pa treba računati i s prodorom nekih dijelova te kulture do Jadrana.¹¹² Zapravo, u nakovanskoj kulturi na našem primorju izražena su samo pojedina svojstva tih kultura, a ona nije naslijedila ni domaću kulturu. Po svemu, naselje u Bukoviću, kao i cijela nakovanska kultura, ocrtavaju se kao izdvojena strana pojava bez izravne veze s domaćim razvitkom na ovom tlu, pa su se najvjerojatnije razvili doseljenjem novoga stanovništva iz unutrašnjosti, koje je prenijelo samo pojedina ranija svojstva i kroz duže vrijeme izdvojenosti oblikovalo posebnu kulturu. Čudno je što ta kultura nije ostavila značajnijega traga u kasnijem razvitku, jer su nasljeđene samo rijetke pojave u cetinskoj kulturi, kako zakošene i iksaste ručice s odebljanim ili obrubljenim rubom udubljenim crtama.¹¹³ Čini se, zato, da ova kultura predstavlja ograničenu pojavu, možda zbog doseljenja samo manjih ljudskih skupina koje se nisu šire razvile ni duže samostalno održale, vjerojatno zbog kasnijeg doseljenja novih skupina koje su ih preslojile.

¹¹⁰ Usp. S. Dimitrijević 1979a, T. XLVIII.

¹¹¹ Š. Batović - J. Chapman 1986, sr. 19; usp. Š. Batović 1979, T. XCIV,5, XCV,3,9, XCVII, 7 i dr.

¹¹² Usp. M. Garašanin 1979, T. XXVI,2,3,5; N. Tasić 1979, T. IX, X; D. Berciu 1961.

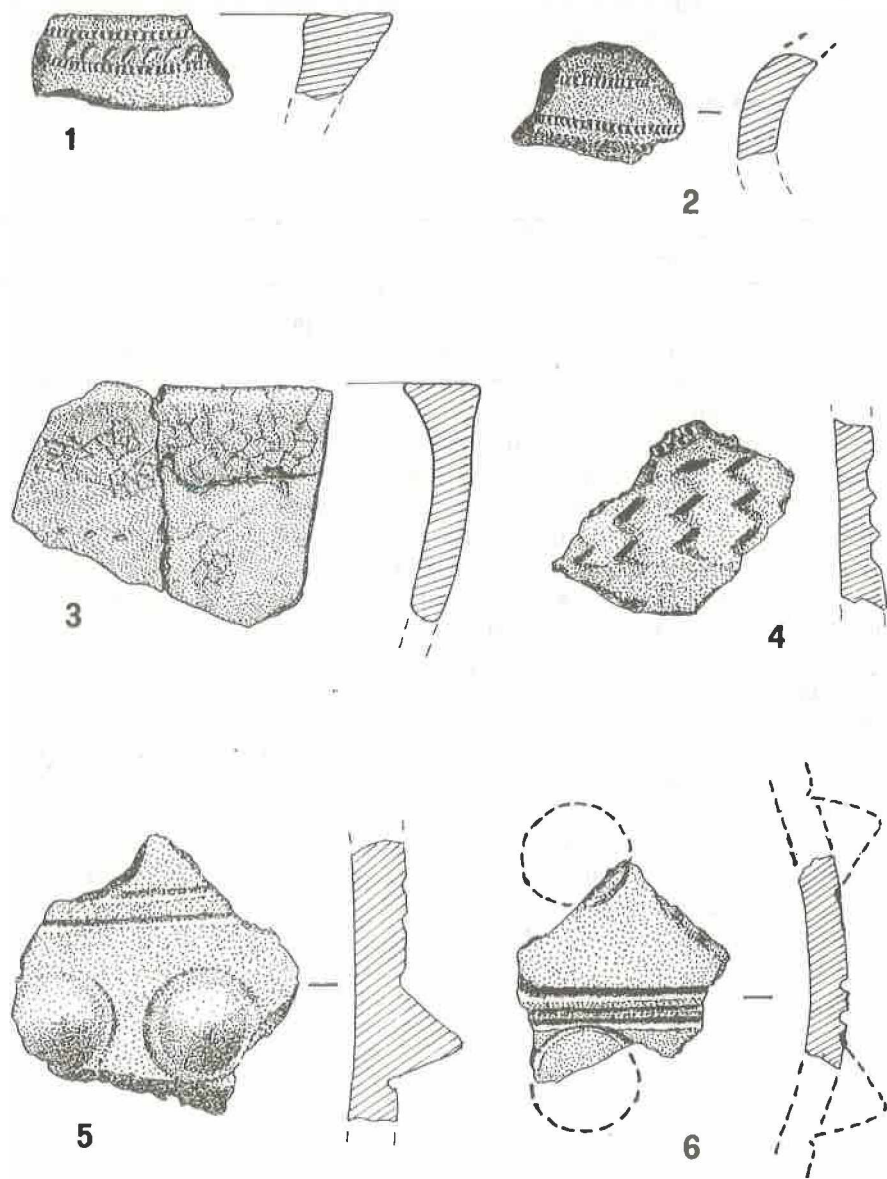
¹¹³ Usp. I. Marović - B. Čović 1983, T. XXVIII,5, XXXII,3,12, i dr.

Pored takvih naselja doseljenika, poput ovoga u Bukoviću, bez sumnje su nastavili život i potomci ranijega domaćeg stanovništva koje je zadržalo i razvijalo raniju kulturu, kako se to ponegdje očituje novijim istraživanjima, osobito u pećinama, kao u sjeverozap. Hercegovini, ali u ovom kraju takva naselja nisu još otkrivena.

K a s n a f a z a. Od osam donekle sigurnih nalazišta ove faze, najveća količina građe skupljena je na položaju vjerojatnoga naselja u Islamu Grčkom - Kašiću. Ostava bakrenih sjekira iz Donje Jagodnje također se uklapa u ovo vrijeme. Samo pojedini ulomci posuda s grobnih humaka u Donjim Biljanima imaju izrazita svojstva ove faze, kao i jedan ulomak iz Tinja. Iz Lišana Tinjskih i Stankovaca, pa s gradine Vinculja, osim posuda s trokutastim ubodima poznate su pojedine posude ukrašene bradavičastim izbočenjima okružene udubljenim krugom, što je također svojstvo ove faze. Na gradini Mali Smiljevac nađene su poluloptaste posude s odebljanim i zaravnjenim obodom, neke ukrašene otiskom konopca (*Schnur*) (sl. 15). Po površini naselja starijega neolitika u Tinju nađen je osamljen ulomak jedne izrazito kasnoeneolitičke stožaste zdjele s odebljanim i odozgo zaravnjenim rubom, ukrašen udubljenom cik-cak crtom po obodu odozgo. Po humcima u Donjim Biljanima skupljena je veća količina sitnih ulomaka posuda među kojima i pojedini ulomci oboda, ili ukrašeni ulomci, kao jedan s vrpcom od dvije urezane crte ispunjene s dva niza naizmjeničnih uboda, kao u kulturi zvonolikih pehara, ili neki ulomci s plastičnim obručem i s otiskom prsta. Pored toga, skupljeno je tridesetak kremenih predmeta, među kojima pojedina kružna strugala, kakva su uobičajena u eneolitiku. Možda je sva ta građa iz eneolitika, ali je teško ustanoviti je li sva iz ove faze, jer je većinom neizrazita.¹¹⁴ Ostava iz Donje Jagodnje sadrži dvije križne sjekire-bradve i dvije sjekire-čekića, nadžka, kakve su raširene pri kraju eneolitika na velikim prostorima, od Dalmacije do Mađarske i nisu vezane uz određene kulturne skupine, jer su se širile trgovinom iz pojedinih središta. Po svom sastavu takve su sjekire najčešće na sjeverozap. Balkanu, kamo su se vjerojatno raširile iz Podunavlja.¹¹⁵

¹¹⁴ Usp. bilj. 100; Š. Batović 1989, str. 37, sl. 25.

¹¹⁵ Š. B a t o v i ć 1963b; 1971, str. 15.

Sl. 15. Ulomci zemljanih posuda iz kasnoga eneolitika: 1-3. s gradine Mali Smiljevac u Gornjoj Jagodnji, 4-6. s gradine Vinculja u Donjoj Jagodnji.

Među građom skupljenom na položaju Vreline-Cicilne bujaduše u Islamu Grčkom - Kašiću po svojim svojstvima u ovu fazu se datiraju sa sigurnošću sve zemljane posude (T. X), samo se neke produžuju u rano brončano doba. Međutim, znatan dio kamenih izradevina, osobito strelice, mogu se samo šire smjestiti u bakreno doba (Sl. 16, T.IX). Bez stratigrafskih podataka u to doba nije moguće sigurnije opredijeliti veliki broj kamenih izradevina s toga nalazišta, kao strugala, dljeta, svrdla, sjekire i dr., jer su oni bili dugo u uporabi, od početka neolitika do početka brončanoga doba. Jedino je većina strelica svakako izrađena u ovo doba, budući da su se takve vrste i inačice izrađivale samo u bakreno i rano brončano doba, ali ih je teško vezati isključivo uz ovu fazu.

Skupljeno je stotinjak posuda. Po tehnici izrade i po stilskim svojstvima dijele se na dvije skupine: 1) većinom su grube izrade, od zemlje bez primjesa, neke šupljikave i lagane, zbog organskih primjesa, neke s malom primjesom krupnih kamenčića, a pojedine s usitnjenim kalcitom, većinom loše pečene u smeđem ili tamnosmeđe-crvenkastom tonu, rijetko i jednostavno ukrašene urezivanjem, brazdama, ubodima, otiskom prsta, plastičnim obručima, valovnicom ili girlandama i kosim crtama; 2) samo desetak ulomaka izrađeno je od sive gline dobre kakvoće, bolje pečene u žućkasto-crvenkastom tonu, sve bogato ukrašene po cijeloj površini, s posebnim tehnikama i ukrasnim uzorcima, kao s trokutastim otiscima - žigovima, utisnutim cik-cak crtama, pojasima crtica izvedenih povlačenjem kolutićem, duborezom i bradavičastim izbočenjima okruženim udubljenim krugom izvedenim u kalupu (T.X). Na tim finim posudama uzorci su često izvedeni u više tehnika i različito složeni na istim posudama. Oblici su slabo poznati, ponešto među grubim posudama, kao stožaste zdjele, jajolike i loptaste posude s ravnim dnom, većinom s prstenastim i s pojedinim jezičastim, sedlastim i bradavičastim ručicama. Jedna je ručica iksasta oblika, suzuje se po sredini i ima zadebljane rubove, a jedna urezane crte uz rub. Jedna ručica odozgo prema dolje trokutasto se suzuje, a jedna ima rožasto izbočenje na vrhu.¹¹⁶

Većina izrazitih svojstava tih posuda iz Islama G. - Kašića i s ovoga prostora imaju sličnosti u tadašnjoj cetinskoj kulturi, raširenoj od sjeverne Dalmacije do Hercegovine i srednje Bosne u rano brončano doba. Neke slične pojave nalaze se i u drugim susjednim kulturama toga vremena ili s kraja eneolitika.¹¹⁷ Neke pojave imaju opća svojstva koja su trajala dugo vremena i moguće su ona nasljeđena, pa i iz neolitika, kao način izrade, neka oblikovna i ukrasna svojstva, npr. cik-cak crte, ubodi, otisak prsta,

¹¹⁶ Š. B a t o v i ć 1985, str. 295-299; 1987, str. 31-37, T. XXI-XXVI, LII, LIII, LXIII, LXIV.

¹¹⁷ Usp. sp. dj. u bilj. 113; B. Č o v i ć 1983; Š. B a t o v i ć 1985, str. 297-298.

plastični obruči i dr., samo se u ovo vrijeme različito koriste i stilski slažu, ili izvode. Tako se bradavičasta izbočenja izvode pomoću kalupa i u nizovima, što ranije nije poznato, Neke su pojave najvjerojatnije naslijeđene iz prethodne nakovanske kulture, kao rijedak ukras brazdanjem, stožaste zdjele, zakošene i iksaste ručice obrubljene odebljanjem ili udubljenom crtom. Isti ukras bradavičastim izbočenjima nađen je u Stankovcima, D. Jagodnji i Lišanima. U cetinskoj kulturi u srednjoj Dalmaciji takav ukras je rijedak i nije složen s drugim tehnikama i uzorcima, kao ovdje, pa u sjev. Dalmaciji predstavlja mjesnu posebnost. Ukras bradavičastim izbočenjima inače je izrazita pojava u zap. Sredozemlju, od Italije do Španjolske, osobito u bakreno doba, pa treba pomišljati da se takav ukras k nama proširio sa Zapada, ponajviše u vezi s utjecajima kulture zvonolikih pehara s toga područja, koji se zapažaju na našem primorju.¹¹⁸ Međutim, duborezni ukras vezan s tehnikom trokutastih otisaka-uboda, uzoraka cik-cak ili riblje kosti i dr., zajedno s ukarsom otiskom konopca (*Schnur*) kakav je poznat dosad na ovom prostoru, samo na gradini Mali Smiljevac u G. Jagodnji (sl. 15, br. 1,2), u bakreno doba povezuju se uz prodore stepskih ili indoeuropskih narodnosnih skupina iz donjega Podunavlja do Jadrana.¹¹⁹ U tom smislu je moguće da se i bradavičasti ukras okružen udubljenjem, u sjev. Dalmaciji razvio pod utjecajem Podunavlja (kulture Hatvan), što se, preko vinkovačke kulture u Slavoniji, kao pojedinačan uzorak zadržao do srednjega brončanog doba od Like do sjev. Dalmacije i Istre.¹²⁰ Uzorak cik-cak crta između ravnih crta, osim u cetinskoj kulturi, izrazit je u klasičnoj vučedolskoj kulturi u Slavoniji, a nastavlja se u kasnovučedolskim inačicama u Sloveniji i u južnoj Bosni, a takvi se složaji nalaze i u kulturi zvonolikih pehara.¹²¹ U ljubljanskoj kulturi česti su isti uzorci pojasa

¹¹⁸ Š. B a t o v i ć 1975, str. 116-119, T. 26, br. 11, T. 29, br. 4, T. 30; 1985, str. 298; A. M. R a d m i l l i 1974, str. 442-443, sl. 103, br. 21,25, T. 67, br. 3; A. D. C a s t i l l o 1954, str. 554,571,588, sl. 452,453,471, i dr.

¹¹⁹ I. M a r o v i ć 1976, str. 70, T. III,5, IV,4, V, VI,5, VII,2-5 i dr.; I. M a r o v i ć - B. Č o v i ć 1983, str. 106 i d., sl. 15, br. 6,7, T. XVIII,11, XXVII,2, XXIX,4,12, XXXII,9; Š. B a t o v i ć 1985, str. 298.

¹²⁰ Š. B a t o v i ć 1984d, str. 15; 1985, str. 298; B. Č o v i ć 1983, str. 133-134, 137, T. XXXV,5; R. D r e c h s l e r - B i ž i ć 1983, str. 255, T. XXVI,10; V. M i r o s a v l j e v i ć 1974, str. 266, sl. 2, br. 2.

¹²¹ I. M a r o v i ć 1976, T. II,3, IV,3, XI,1; I. M a r o v i ć - B. Č o v i ć 1983, sl. 15, br. 4, T. XXX,15, XXXI,5,6; S. D i m i t r i j e v i ć 1979, T. XXXIII,2,4,8, XXXVII,1,7,8,10,11, XXXIX,4; J. G u i l a i n e 1967, T. 10, 27, 31, br. 5, T. 32, br. 4, i dr.;

Š. B a t o v i ć 1985, str. 298-299.

ispunjenih crticama.¹²² Ukraas crtama između dva niza uboda ima potpune i najčešće sličnosti u lasinjskoj kulturi u sjeverozap. Jugoslaviji, osim nekih sličnosti u zap. Hercegovini.¹²³ Trokutasto-prstenastih ručica nema u cetinskoj kulturi, a nalaze se na pojedinim gradinama u sjev. Dalmaciji, kao na jednoj zvanoj Zidić u Polači, na gradini Jazvinački brig u Podvršju sjev. od Zadra, i dr., iz srednjega bronzanog doba. U Istri se takve ručice ponekad datiraju u rano bronzano doba. Čini se da su takve ručice izrazite kasnije, sve do u željezno doba, kao u Ninu.¹²⁴

Veze i odnosi naše obale i Italije u ovom razdoblju ograničavaju se na pojedine opće pojave, osobito u kremennoj građi, što je suprotno mnogostrukim ranijim odnosima u neolitiku, jer se u bakreno doba prekidaju prodorom novih narodnosnih skupina s istoka i izmjenom kulture i načina života na Balkanu.

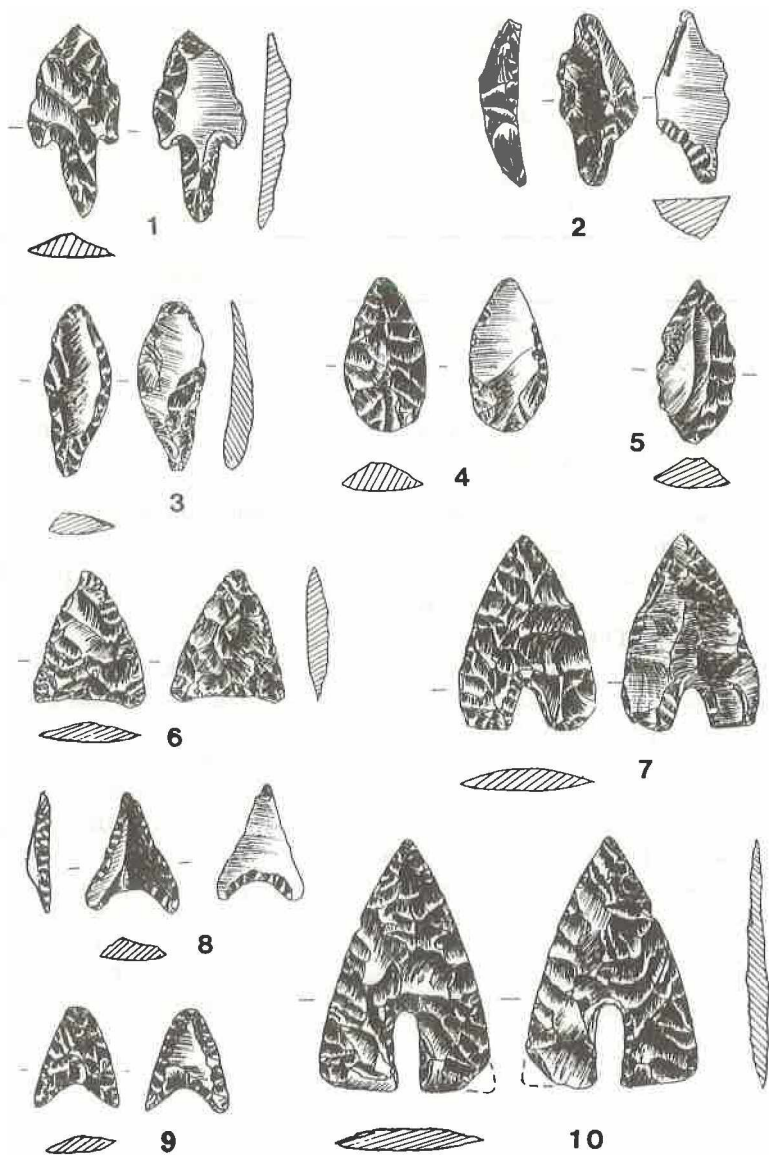
Spomenut ćemo još neke izrazite pojave koje se ne mogu uže ograničiti na pojedine faze.

Među kamenim proizvodima ovoga razdoblja najizrazitije su kremene strelice i kamene sjekire. Najveći broj i najraznovrsnije *s t r e l i c e*, dvadesetak komada, nađene su u Islamu-Kašiću (sl. 16, T. IX), a pojedinačno u nizu drugih nalazišta, kao u Ostrovici, Tinju, Lišanima Tinjskim, Karinu, Bukoviću i dr. Dijele se općenito na tri osnovne vrste: s trnom za nasad na držak i bez trna, odnosno s krilcima, svaka s više inačica. Vrsta s trnom naslijeđena je iz neolitika, samo se dalje razvijala na taj način što se u eneolitiku trn izdvajao od oštrice izrazitim udubljenjima sa strane i što se izrađivao zašiljen ili jako izdužen, a oštrica obično listolika ili trokutasta. Takve su strelice bile u uporabi kroz cijeli eneolitik i do u rano bronzano doba. Druga vrsta, čisto listolikih ili elipsastih strelica također su najčešće u ovo doba. Treća vrsta, sdvije osnovne inačice, trokutasta oblika i ravne ili malo uvučene osnove, ili srolika oblika, pa druga s više ili manje uvučenom osnovom, sve do uskoga i vrlo dubokog udubljenja - izreza za nasadivanje na držak, zato se nazivaju s krilcima ili u obliku lastavičjega repa, nastala je nanovo u ovo doba (sl. 16, br. 6-10, T. IX, 1-5). Na prostoru naše zemlje ne mogu se datirati ranije od bakrenoga doba. Srolika

¹²² S. Dimitrijević 1967, T. VII,4, VIII,4; 1979a, T. XLI, 1,4; I. Marović 1976, T. XI,1; I. Marović - B. Čović 1983, str. 211, T. XXX,4, XXXI,8; A. Milošević - B. Govedarica 1986, T. I,1, II,1-4; Š. Batović 1985, str. 299.

¹²³ Š. Batović 1975, T. 17, br. 6; 1985, str. 299; S. Dimitrijević 1979b, str. 156, T. XX,3,4,5; B. Čović 1983, str. 151, T. XIX,7.

¹²⁴ Š. Batović 1970b, sl. 27; 1985, str. 298; B. Čović 1983, T. XIV,4,6,7.

Sl. 16. Islam Grčki, položaj Vreline - Cicilne bujaduše: kremene strelice iz bakrenoga doba,

vrsta ponegdje u zap. Europi i na Sredozemlju nalazi se od kasnoga neolitika, ali su uobičajene u bakreno i rano brončano doba.¹²⁵ Druga vrsta, s krilcima ili s polukružno uvučenomosnovom poznate su kod nas od sjeverozap. Hercegovine do Istre, pa na Glasincu u ist. Bosni.¹²⁶ U sjev. Dalmaciji i Istri razvile su se u posebnu inačicu s dubokim uskim izrezom na osnovi, što je mjesna posebnost.¹²⁷ Slične strelice s krilcima vrlo su česte na velikom prostoru Europe i oko Sredozemlja.¹²⁸ Strelice s krilcima kod nas najvjerojatnije potječu s prijelaza iz bakrenoga u brončano doba, kad se najčešće datiraju u nizu nalazišta, kao u Gospodarskoj pećini, Radošiću, Varvari, Glasincu, a tada se redovito datiraju i od Italije do Francuske.¹²⁹

Po svemu se čini da su pojedine inačice strelica bez trna na našem primorju raširene pod utjecajem iz sjev. Italije u okviru širenja kulture zvonolikih pehara sa Zapada, jer se tamo ranije javljaju. Međutim, neke su vjerojatno proširene s istoka u okviru stepskih seoba, što još nije sasvim jasno jer se rijetko nalaze u unutrašnjosti naše zemlje. Neke inačice su se ipak razvile na našem primorju, možda upravo u sjev. Dalmaciji gdje su najraznovrsnije.

Kamenesjekire dijele se na dvije vrste: bez rupe za nasad s dvije inačice i s rupom za nasadivanje drška. Vrsta bez rupe, s jezičastom i kalupastom inačicom, nasliedene su iz neolitika i uporabljale su se do početka brončanog doba. Zato ih je teško sigurno datirati bez

¹²⁵ Š. Batović 1985, str. 296; M. Malez 1974, T. VI, 18,19; H. Müller-Karpe 1968, T. 1, br. 33, T. 2, br. 16, T. 246, br. 5,9, T. 313, br. 41; La préhistoire française II, 1976, str. 294, sl. 2, br. 12, str. 304, sl. 2, br. 19, str. 308, sl. 4, br. 6, str. 347, T. IV,5, str. 407, sl. 3, br. 20,27; L. H. Barfield - A. Broglio 1971, sl. 6, br. 4; A. D. Castillo 1954, sl. 455,456; M. Gimbutas 1965, sl. 253, f., g, sl. 302, br. 3-7, sl. 366, br. 16-17, T. 6, br. 10; R. Peroni 1971, sl. 22, br. 2; B. E. Barich 1971, str. 77 i d., sl. 13, br. 7.

¹²⁶ Š. Batović 1985, str. 296; 1975, T. 28, br. 7; A. Vuletić 1973, T. II,1-7, II,21, IV,17; I. Marović 1979, str. 24-27, sl. 5, br. 4; A. Benac - B. Čović 1956, T. I,9, II,1,7; B. Čović 1965, T. IV,2; F. Legnani - F. Stradi 1963, sl. 3.

¹²⁷ Š. Batović 1985, str. 296; 1975, T. 28, br. 7; F. Legnani - F. Stradi 1963, sl. 3.

¹²⁸ Usp. sp. dj. u bilj. 126; H. Müller-Karpe II, 1968, T. 1, br. 25,31,32, T. 2, br. 11,15,17-20,22,23, T. 313, br. 24,25,29; A. M. Radmilli 1974, sl. 81, br. 14, sl. 105, br. 9; D. Lollini 1965, T. CXXV,2; Palafitte 1983, sl. 24, br. 3, sl. 28, br. 14-16, sl. 37, br. 6, sl. 47, br. 2-3; A. D. Castillo 1954, sl. 456,460; M. Gimbutas 1965, sl. 19, sl. 141, br. 9, sl. 151, br. 2,3, T. 6, br. 13; B. E. Barich 1971, str. 77 i d., sl. 13, br. 4,5.

¹²⁹ Usp. sp. dj. u bilj. 126-128; I. Marović 1979, str. 24-27, sl. 5, br. 4; B. Čović 1965, str. 44-45, T. IV,2; A. Benac - B. Čović 1956, T. I,9, II,1,7; A. Vuletić 1973, T. II,1-7, III,21, IV,17.

stratigrafskih podataka. Druga vrsta s rupom za nasadivanje na držak na našem primorju javlja se rijetko tek od kraja neolitika, a obično tijekom bakrenoga i do početka brončanoga doba. S benkovačkoga prostora probušene sjekire poznate su pojedinačno samo sa 6 položaja: iz naselja u Bukoviću, s Gradine Zidić u Polači, zatim vjerojatna ostava s dvije sjekire s položaja Jankovića kula i jedna s položaja Stošija - Glavina u Islamu Grčkom,¹³⁰ pa s dva položaja u Bjelini. Takve sjekire poznate su dosad s našega primorja u dosta velikom broju, a oko stotinjak nalazišta. Uglavnom su jednoličnih svojstava pa ih nije moguće vezati uz određene kulturne skupine i kraće vrijeme trajanja.

Na ovom prostoru nisu dosad poznate posebne vrste profiliranih probušeni sjekira kakve su proširene s istoka sa stepskim seobama.

B a k r e n i proizvodi s benkovačkoga područja poznati su s tri nalazišta: ostava s 4 sjekire iz Donje Jagodnje, dva šila i ulomak nekoga predmeta iz naselja u Bukoviću i jedna jezičasta sjekira slučajno nađena u Stankovcima. To je, svakako, mala količina, prema nekim drugim područjima, pogotovo što su to, pored jedne ostave bakrenih predmeta iz Topolja kod Knina i jedne ostave ili groba (?) sa zlatnim predmetima iz Privlake, jedini i najraniji bakreni i uopće metalni nalazi u sjev. Dalmaciji.¹³¹

Ipak su značajni jer upućuju na tadašnju trgovinu ovoga područja s udaljenim krajevima i nabavu bakrenih proizvoda iz unutrašnjosti već od ranoga eneolitika, pa zlatnoga ukrasa sa zapada vjerojatno iz kulture zvonolikih pehara preko sjev. Italije.

Po svemu, na benkovačkom prostoru, kao i u cijeloj sjev. Dalmaciji, u bakreno doba, oko god. 2500-2000, jasno se očituju odrazi širokih nemira i dugotrajnih seoba, poznatih pod općim nazivom tzv. indoeuropskih seoba, jer su upravo oni izazvali prekid u razvitku mlađega kamenog doba i temeljito izmijenili kulturu i način života, pa uvjetovali velike kulturne raznolikosti. Zasad se ovdje očituju smo dva šira vala tih nemira, seoba i utjecaja. Jedan se odražava početkom bakrenoga doba, obilježen utjecajima kasnovinčanske kulture koja se, uz neke druge pojave, povlačila iz istočnoga dijela Jugoslavije prema Jadranu, na osnovi kojih je oblikovana posebna

---

¹³⁰ Š. B a t o v i ć 1985, str. 295; 1987, str. 13-14,17,30; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1987b, sl. 8.

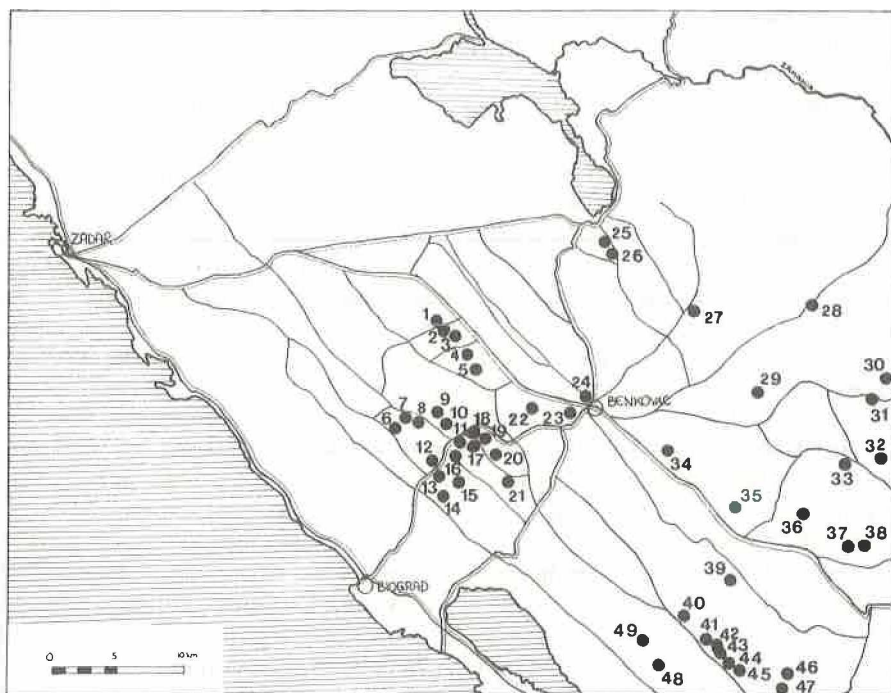
¹³¹ Š. B a t o v i ć 1963b; 1971; 1986, str. 19.

mjesna inačica, tzv. nakovanska kulturna skupina. Udio i sudbina ranijega domaćeg življa pri tome nisu sasvim jasni ni istraženi. Bez sumnje su oni dijelom preživjeli i prilagodili se novim prilikama. Drugi, mnogo složeniji val dolazi do izražaja u kasnijem dijelu ili pri kraju bakrenoga doba, obilježen izravnim stepskim svojstvima i utjecajima, kasnovučedolskim utjecajima, osobito iz južnobosanske i slovenske inačice, pa ponešto iz lasinjske kulture i, s druge strane, iz kulture zvonolikih pehara i nekih drugih kultura u zap. dijelu Sredozemlja. Na osnovi tih različitih pojava i utjecaja, krajem bakrenoga doba oblikovala se posebna mjesna kultura koja je nastavila razvitak u cetinskoj kulturi ranoga brončanog doba. Ipak, kultura kasnoga bakrenog doba na ovom prostoru sadrži i neka posebna svojstva, različita od ostalog dijela cetinske kulture, pa predstavlja, čini se, posebnu inačicu te kulture, što vjerojatno vrijedi za cijelu sjev. Dalmaciju. Zasad nije moguće uočiti ni izdvojiti posebne kulturne pojave koje su obilježavale srednji dio bakrenoga doba ovoga prostora, niti izdvojiti posebnu fazu izrazitih utjecaja vučedolske kulture. Isto tako, još nije moguće, ni vremenski ni prostorno razdvojiti pojedine kulturne i narodnosne valove i utjecaje u kasno bakreno i rano brončano doba, osobito kasnovučedolske, zvonolikih pehara ili ljubljanske kulture, kao što, ovdje, zbog slabe istraženosti, nije moguće nazrijeti stupnjeve razvitka same cetinske kulture.

Dalje ćemo spomenuti osnovna i opća svojstva gradinskih naselja i grobnih humaka jer se većina njih ne mogu točnije datirati, a javljaju se od bakrenoga doba.

Gradinska naselja (karta 4)

I na ovom prostoru, kao i na cijelome našem primorju, pa i širim područjima, gradine su bile osnovni oblik naselja kroz cijelo brončano i željezno doba. Zasad se može nagađati da su ovdje spomenute gradine Mali Smiljevac u G. Jagodnji, Vinculja u D. Jagodnji, Mala gradina u Stankovcima i Piljina kosa u Bjelini osnovane u bakreno doba. Za ukupno 15 gradina može se više ili manje sigurno tvrditi da potječu iz brončanoga doba, i to po 1 iz Stankovaca (Rebac) i Dobropoljaca (Jaruv), zatim 4 u Polači (Zidić, Štrkovača, Mutvica i Mala Muvača), pa po 2 u G. Jagodnji (M. Smiljevac i Kruglaš), Raševiću (Čauševica i Kutlovića gradina) i Nadinu (Križova glavica i Vijenac). Piljina kosa u Bjelini moguće je nastavila život u rano brončano doba, a Mala gradina vjerojatno kroz cijelo brončano i željezno doba. Gradina Rebac u Stankovcima vjerojatno je osnovana u rano brončano doba i nastavila život do kraja željeznoga doba, a gradina na položaju Kaštela u Benkovcu mogla je biti osnovana u kasno brončano doba i dalje nastavila život. Ostale gradine, njih 21, dakle većina, iz željeznoga su doba. Iz svih razdoblja prapovijesti na benkovačkom prostoru dosad je poznato sveukupno 49 gradina. Bilo ih je svakako znatno više,

Karta 4

ali cijeli prostor nije istražen, pa sve nisu popisane ni kulturno i vremenski određene.¹³²

Podizane su obično na uzvisinama, odnosno na prirodno zaštićenim položajima, pogodnim za obranu, ili su umjetno utvrđivane bedemima. Redovito su smještene na brežuljcima, uz rubove kosa ili visoravni, na jezičastim izbočinama i završecima kosa, uz polja, doline i sl., radi nadzora nad poljima, pašnjacima, prolazima i širim prostorima, vidikom međusobno povezane. Oblik - tloris im je prilagođen položaju, pa su najčešće kružnoga, polukružnog, elipsastog, trokutastog i sličnog tlorisa. Oblikom i položajem izuzimaju se ovdje četiri gradine: Čauševica u Rašteviću, koja je neuobičajeno izdužena i složena od tri glavna prostora - dijela od kojih je jedan na brežuljku a dva na padini i zaravni, zatim gradina Zidić na položaju Dražice i do nje druga bezimena u Polači, izdužene uz rub polja i na dnu kose,

¹³² Općenito o gradinama na liburnskom, pa i na ovom prostoru usp. u: Š. B a t o v i ć 1977, pa sumarno 1982, str. 9-11 i 1987a, str. 351-355, a pojedine podatke 1984; 1984a; 1985a,b; 1986; 1987b; 1989. i dr.

pa jedna bezimena ovalna oblika u G. Jagodnji i Belića jara u Dobropoljcima pravokutnoga oblika u nizini - udolini.¹³³ One zapravo nisu prilagođene položaju. To su upravo najvećma svojstva gradina iz brončanoga doba, pa se one obično razlikuju od željeznodobnih gradina koje su redovito na uzvisinama.

Šire je istražena samo Gradina (lib. *Asseria*) u Lisičiću, ali su s nje prapovijesni ostaci malo poznati.¹³⁴ Manja pokusna istraživanja izvedena su samo na Gradini u Nadinu, Čauševici u Rašteviću, Zidić u Polači i Jaruv u Dobropoljcima.¹³⁵ Gradinska naselja, osim po tome i po oskudnim površinskim ostacima, moguće je nešto više upoznati i po rezultatima istraživanja u ostaloj sjev. Dalmaciji.

Prema tome, koliko je dosad poznato, samo je Mala gradina u Stankovcima vjerojatno naseljena neprekidno od bakrenoga do kraja željeznoga doba, što je bez sumnje vezano uz krupne promjene u načinu života, proizvodnji i društvenim odnosima. Osim toga, samo su pojedine gradine bile naseljene duže vrijeme, kroz više razdoblja, od ranoga (Rebac u Stankovcima), ili od srednjega (Kutlovića gradina u Rašteviću), ili od kasnoga brončanog doba (kao vjer. Kaštel u Benkovcu i dr.), pa od početka do kraja željeznoga doba, kao Gradina u Nadinu (*Nedinum*). Većina je bila nanovo osnovana i nastanjena kraće vrijeme u okviru pojedinih faza ili razdoblja, kao Čauševica u Rašteviću, samo u kasno brončano doba. Jedino se može nagađati da je većina gradina iz željeznoga doba bila nastanjena kroz cijelo to doba.

Gradinski ostaci na ovom području nazivaju se danas obično »gradina«, osim pojedinih naziva prema obliku bedema (Vinac, Vijenac), zatim po vlasnicima i drugim svojstvima. Nazivi ili korijeni nekih naziva gradina sačuvani su do danas iz prapovijesti, kao Karin, prema prvotnom *Corinium*, danas Gradina Miodrag; Nadin, od *Nedinum*, danas Gradina; Tinj, vjer. od prvotnog *Tinum* ili *Tinium*, danas Gradina; zatim gradina Ljubčan veliki u Gornjoj Jagodnji, ili su nekima imena sačuvana u starim zapisima, kao Gradine u Lisičiću - *Asseria*, pa vjerojatno gradine Trojan u Donjoj Jagodnji - *Blandona*, ili možda gradine Jerebnjak u Brgudu - *Alveria*, i neki drugi.

Općenito su i ovdje gradine različite veličine ili površine i kreću se od malih, kao Bičina u Polači, vel. oko 30 x 50 m, Mala Muvača u Polači,

¹³³ Š. B a t o v i ć 1960a; 1984b, str. 40; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34; 1986b, str. 16-19, sl. 2.

¹³⁴ Usp. sp. dj. u bilj. 13; Š. B a t o v i ć 1965; 1981; 1982; 1982a; 1984 (1983); I. M a r o v i ć 1970.

¹³⁵ Š. B a t o v i ć 1960a; 1984b; 1989; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a; 1986b; 1987c; 1988, str. 3 i d.; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n - R. S. S h i e l 1987, str. 129-132, sl. 5,6.

oko 20 x 60 m, Belića jara u Dobropoljcima, vel. oko 25 x 70 m, ili gradina Rebac i Ogradak u Stankovcima, promjera oko 80 m, do srednjih, kao Gradina Miodrag (*Corinium*), oko 100 x 200 m i Gradina oko 200 m promjera, u Karinu, Kutlovića gradina u Rašteviću, oko 125-150 x 200 m, ili Velika Gradina u Stankovcima, oko 120 x 180 m, pa do velikih i vrlo prostranih naselja, kao Čosina gradina u Gornjoj Jagodnji, vel. oko 250 x 300 m, Marića gradina u Vukšiću, oko 100 x 300 (200) m, do Gradine *Nedinum* u Nadinu, duga 425 (bez podgrada 325) m i šir. do 250 m i Gradine (*Asseria*) u Lisičiću, duga 800 i šir. 150 m, kao najvećih.¹³⁶ Izuzimaju se i veličinom osobito dvije brončanodobne gradine: Čauševica u Raštanima, duga ukupno 650 i šir. 125 - 400 m i gradina Zidić na položaju Dražice u Polači, duga oko 500 i šir. oko 200 m. Zadnje četiri gradine idu u red najvećih na cijelom liburnskom prostoru. Veličina gradina ovisila je o položaju, namjeni i značenju, odnosno o načinu života i društvenim odnosima i proizvodnji.

Razmještene su na udaljenosti od oko 100 m (kao Rebac i Mala gradina u Stankovcima), pa do nekoliko kilometara, obično oko 2 ili 3 do 5 km, a ponekad i više. Na ovom prostoru iznimno su gusto razmještene dva niza gradina: 1) jedan na dugoj kosi iznad Stankovaca s 5 (ili 6) gradina: Rebac - Mala gradina - Velika gradina - Ogradak - Vinac - Malovan (?), međusobno udaljene 100 - 300-500 m (T. XVIII), pa 2) niz gradina po uzvišenjima iznad visoravni od Nadina do Raštevića: Križova glavica - Gradina (*Nedinum*) - Vijenac - Čauševica - Kutlovića gradina, udaljene 200, 375, 1000, 875 m zračne crte, ili na ukupnoj dužini od oko 3,5 km (sl. 23-26, T. XI-XVII). Od njih su 4 iz brončanoga doba (Križova glavica, Vijenac, Čauševica i Kutlovića gradina), a 2 (Gradina - *Nedinum* i Kutlovića gradina) iz željeznoga doba. Izuzima se i skupina od 4 gradine (M. i V. Smiljevac, Štrkovača i Kruglaš) četvrtasto smještene na brežuljcima u G. Jagodnji i Polači, međusobno udaljene oko 300-500 m, od kojih 1 iz bakrenoga, 3 iz brončanoga doba, a 1 se ne može datirati (sl. 18-21, T. XXI).

Smještene su na visini od 30 (Trojan u Donjoj Jagodnji), ili oko 50 m (Zidić u Polači), ili 109 m (Bičina u Polači), do 380 m (Piljina kosa u Bjelini), ili 400 m (Orlovača u Ostrovici) nad morem, ili na oko par do oko 150 m relativne visine. Najšire vidike imaju Gradina u Nadinu (265 m) i Marića gradina u Vukšiću (283 m) i nadziru uglavnom cijeli benkovački kraj, pa i širi prostor, od Zemunika do Bribira, Ostrovice, Petrima i dr.

¹³⁶ H. Liebl - W. Wilberg 1908; M. Suić 1976, sl. 74; Š. Batović - J. Chapman 1986b, sl. 1; 1987b, sl. 3-6; 1987c, sl. 1,2; Š. Batović 1989, sl. 8,23.

Neke gradine bile su trajnije naseljene, neke samo povremeno, a neke nisu bile naseljene, već su služile za zbijeg, ili kao izvidnice, u obrani, i sl., što posvjedočuju različiti kulturni ostaci i naslage u njima. Tako neke gradine, osim bedema nemaju kulturnih ostataka, ili imaju malu količinu, pa su bez izrazitih kulturnih naslaga, kao jedna bezimena, Mala Muvača (sl. 22) i Bičina u Polači, Gradina u Donjoj Jagodnji, V. Smiljevac u G. Jagodnji, Belića jara u Dobropoljcima, Ogradak u Stankovcima, Gradina u Karinu Donjem i dr. Obično su najmanje gradine bez ostataka naseljavanja služile kao izvidnice, npr. Ogradak u Stankovcima, a najveće za zbijeg, ili za sklanjanje pučanstva uslijed opasnosti, kao Gradina u Karinu, a one su redovito smještene na teže pristupnim položajima. Najveće količine kulturnih ostataka i najdeblje naslage, oko 0,5 do oko 2,4 (ili ukupno 3,80 na Nadinu) m (sl. 29), imaju najveće gradine na najistaknutijim položajima, osobito iz željeznoga doba, kao Gradina (*Asseria*) i Nadin (sl. 24,25), jer su one bile dugo i neprekidno naseljene, pa su ujedno bile središta šire okolice, ili širih zajednica.

Na osnovi dosadašnjih zapažanja može se uvjerljivo nagadati da su pojedine liburnske općinske zajednice u sjevernoj Dalmaciji imale površinu oko 25 (Karin) do 130 km² (Nadin) i svaka objedinjavala oko 3 do 10 gradina. Po svemu tome, osobito po veličini, naseljavaju i međašnjim natpisima iz rimskoga doba,^{136a} na benkovačkom prostoru moguće je donekle nazrijeti dijelove ili cijele prostore od 6 takvih zajednica: 1) sa središtem u Coriniumu (Karinu), 2) sa središtem u Nedinumu (Nadinu), 3) sa središtem u Asseriji (Gradina u Lisičiću), 4) sa središtem u Alveriji (vjer. Jerebnjak u Brgudu), 5) sa središtem u Čosinoj gradini u Gornjoj Jagodnji (nepoznato prvotno ime), 6) sa središtem u Blandoni, vjer. Trojan (?) u Donjoj Jagodnji. U rimsko doba one su svedene na 5 zajednica, jer Čosina gradina tada nije više naseljena.

Gotovo sve gradine i na ovom prostoru bile su radi obrane opasane s jednim ili poneke s više vijenaca suhozidnih bedema, različite visine i debljine, ovisno o položaju, pristupu, veličini i značenju. Bedemi su obično zidani lomljenim neobrađenim kamenjem - vapnencom, s dva vanjska lica, u sredini ispunjeni sitnim kamenjem, ako su bili uski, a ako su bili širi, zidani su od više užih zidova s jednim unutrašnjim licem, naslonjeni jedan na drugi radi veće čvrstoće, kao na gradini Trojan, Marića gradini, Malom Smiljevcu i Kutlovića gradini, s do 4 takva zida. Na gradinama Čauševica i Trojan iznimno se nalazi način učvršćenja bedema i poprečnim zidovima na razmaku od 7 do 10 m, što je na području Liburna poznato još smao na gradini Gromačica u Loparu na Rabu, pa na gradini Zaglava u Barbatu

^{136a} Usp. J. J. Wilkes 1974.

i na Gracu u Lunu na Pagu, iako sutu tehniku poznavali Grci i drugi narodi. Gradine na nižim i lakše pristupnim položajima obično su imale deblje i više bedeme. Dosad poznata širina bedema iznosi od 1,20-1,50 m (Križova glavica u Nadinu) do 3-7 m (Gradina u Nadinu). Do teško pristupnih i jako strmih stana neke gradine nisu imale bedema. Na ovom prostoru rijetke su gradine bez bedema. Dosad su poznate takve gradine samo Rebac u Stankovcima i Gradina u Tinju (bar bedemi nisu vidljivi na površini). Bedemi su do danas sačuvani do visine oko 4 m (Trojan) ili do 6 m (Kutlovića gradina) i u obliku urušenoga nasipa širine oko 3 do 30 m. I ovdje su neke gradine bile podijeljene bedemima na više dijelova, prigradnjama ili terasama: na dio za obranu (akropolu) i stanovanje (podgrade) ili za smještaj stoke i sl. Takve polukružne prigradnje imaju Gradina (sl. 25) i Vijenac u Nadinu, Mala Muvača u Polači (sl. 22), pa Marića gradina u Vukšiću. Pomoću više vijenaca bedema, dva ili tri na uobičajene terase podijeljene su Čosina gradina u Gornjoj Jagodnji, Mala i Velika gradina u Stankovcima, Mali Smiljevac (sl. 18,19), pa Štrkovača u Polači (sl. 21). Neuobičajeno su podijeljene u više dijelova posebno Čauševica u Rašteviću i gradina Zidić u Polači.

Pod grčko-italskim odnosno helenističkim utjecajima vanjsko lice bedema najznačajnijih naselja obnavljalo se pri kraju željeznoga doba velikim klesanim blokovima (megalitima), kao bedemi Nadina (T. XIV, 1), Asserije, Karina i Trojana (Blandona?). Ta tehnika gradnje proširila se po cijeloj istočnoj jadranskoj obali. Dosad se razlikuju tri faze gradnje takvih bedema, najbolje poznate na Gradini u Nadinu: jedna od grubo klesanih blokova, kakva se u Albaniji datira u 5. i 4. st. pr. n.e., te dvije mlađe faze iz 3. do 1. st., od pravilno klesanih blokova - kvadera (*opus quadratum*), dužine 70-130 cm i debljine 30-75 cm, prema debljini slojnica oko same gradine, gdje su se vadili u kamenolomima.¹³⁷

Zasad su ovdje poznate tri inačice gradnje ulaza ili vrata kroz bedeme: 1) uobičajen prekid bedema, kao na Velikoj gradini u Stankovcima, Asseriji, Nadinu i dr., 2) pomoću razmaknutih krajeva bedema u obliku puževe kućice ili spirale. U Nadinu i Asseriji ima tragova i ulaza u obliku dugoga hodnika produženog prema unutra, kao treća inačica, što je osobito često u Istri. Poneke rijetke gradine imaju i obrambene kule, kao Trojan i vjerojatno Čosina gradina u Gornjoj Jagodnji i Asserija, također preuzete od Grka ili Italika. Kule se općenito kod nas rijetko javljaju.

Uz rub ili posred gradina ponekad se i ovdje nalazi po jedan kameni humak, dosad poznat na gradinama M. i V. Smiljevac u G. Jagodnji,

¹³⁷ Š. B a t o v i ć 1977, str. 216,219, T. XI,2, XII; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986b, sl. 1.

Štrkovači u Polači (sl. 18-21), Vijenac u Nadinu i na gradini Jaruv u Dobropoljcima, koji je jedini istražen.¹³⁸ Po tom istraženom humku nije moguće dokazati da su takvi humci na gradinama služili za sahranjivanje pokojnika, već vjerojatno u obrani ili u nekim obredima. Dva humka na ulazu u gradinu Mala Muvača u Polači vjerojatno su služili u obrani (sl. 22). Pored toga, u okviru gradine Čauševica nalaze se 3 humka, a gradina Zidić u Polači ima 6 humaka, dok ih oko M. Smiljevca ima 2 ili 4, ili 8 (sl. 19). Za njih bez istraživanja nije moguće dokazati jesu li imali pogrebnu ili obrednu namjenu, te jesu li vezani s gradinom ili su raniji, ili kasniji od gradine. Takav veći broj humaka rijetka je pojava općenito, kao na jednoj gradini u Supetarskoj Dragi na Rabu, ili na nekim gradinama u zap. Bosni, na području Dalmata.¹³⁹

O nastambama na gradinama benkovačkoga kraja vrlo malo znamo jer nisu istražene. Po površini nekih gradina zapažaju se ostaci suhozidnih pravokutnih kuća, kao na Čauševici, Vinculji, na gradini Zidić u Polači, Gradini u Bjelini, Jerebnjak u Brgudu, Kruglaš u Jagodnji Gornjoj, Gradini u Šopotu i dr., ali je to premalo za uočavanje njihovih osnovnih svojstava, ili svojstava naselja i načina stanovanja. Vjerojatno su i ovdje bile uobičajene pravokutne ili četvrtaste kuće - suhozidne potleušice, poredane u kružnim nizovima prateći bedeme, sa zrakastim i kružnim prometnicama, kao na ostalom liburnskom području.¹⁴⁰

U odnosu na pojedina razdoblja zapažaju se neke značajne razlike među gradinama. Tako gradine iz bakrenoga i brončanog doba obično nisu prilagođene položaju, često su na nižim a ne na istaknutim položajima, ponekad nemaju bedema, zatim bedemi često nisu zaobljeni ili kružni, što je pravilo u željezno doba, već valoviti ili pravokutni, poneke su gradine vrlo prostrane i vrlo složena i neuobičajena tlorisa, što vjerojatno nije vezano uz njihovo upravno ili proizvodno značenje, već, najprije, uz pokretno stočarenje kao osnovni oblik gospodarenja.

Nakon rimske prevlasti u ovim krajevima većina je gradina napuštena zbog promijenjenih političkih i društvenih odnosa i načina proizvodnje. Samo su neke gradine nastavile život, u prvom redu veća i značajnija naselja koja su zadržala položaj središta šire okolice, kao *Asseria*, *Nedinum*, *Corinium* i *Blandona* (Trojan), a od manjih samo rijetke, kao Gradina u Tinju (*Tinium*) i Kruglaš u Gornjoj Jagodnji.

¹³⁸ Š. B a t o v i ć 1960a; 1989, sl. 23, br. 1; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1987b, sl. 3.

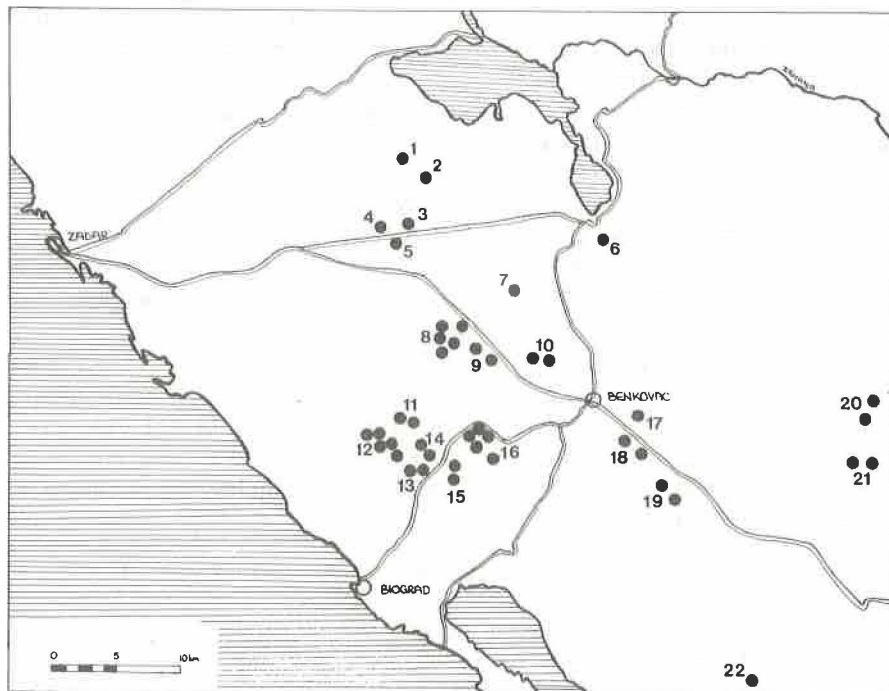
¹³⁹ Š. B a t o v i ć 1985a; 1987b, str. 158, sl. 9; 1989, sl. 7; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34; A. B e n a c 1985, str. 106 i d., plan 17,22.

¹⁴⁰ Sumaran osvrt usp. u: Š. B a t o v i ć 1968c; 1970b; 1977, str. 219-223; 1982, str. 10-11; 1987a, str. 354-355; usp. i Š. B a t o v i ć 1989, sl. 23, br. 4; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1987 b, sl. 6.

Po svemu, gradine ovoga kraja istih su svojstava kao na ostalom liburnskom, a većinom i na širem ilirskom prostoru. Ipak se zapažaju neke osobitosti ili rijetkosti, kakve, bar zasad, drugdje nisu poznate, ili su vrlo rijetke, kao dvije vrlo složene i velike brončanodobne gradine, Čauševica u Rašteviću i Zidić u Polači, s većim brojem humaka na njoj, zatim dvije preko sedla bedemom spojene gradine u Stankovcima: Rebac i Mala gradina, neobičan sustav bedema na Čosinoj gradini u Gornjoj Jagodnji, poprečno učvršćenje bedema na gradini Trojan u Donjoj Jagodnji i Čauševici u Rašteviću, pa gradine Belića jara, Zidić i bezimene u Polači i G. Jagodnji smještene u nizini.

Grobni humci (karta 5)

Humci su, pored sahranjivanja u ravnim grobljima pokraj naselja, drugi osnovni oblik sahranjivanja pokojnika i na ovom, kao i na cijelom liburnskom, pa i na širim prostorima, od bakrenoga do kraja željeznoga doba. Dosad nije poznato koji su sve razlozi uvjetovali ta dva načina sahranjivanja, ni koji je njihov pravi odnos. U narodu na ovom prostoru

Karta 5

humci se općenito nazivaju glav(i)ca, gromila, gromilica, glavčurak (mala) i sl. U benkovačkom kraju humci su vrlo brojni, osobito po krškom dijelu, a poneki se nalaze i uz rubove polja, pa i u poljima. Dosad su zapaženi u 21 selu i na četrdesetak položaja, s ukupno nekoliko stotina humaka. Najviše ih je zabilježeno u Tinju, ukupno 213, većina na padini kose iznad ceste Gornje Raštane - Kakma i polja, jugozap. od Tinja, u dužini oko 4-5 km, što je nakon Pridrage najveći broj humaka u jednom predjelu sjev. Dalmacije, zatim u Rašteviću 78, u Nadinu oko 50, u Polači i Lišanima Tinskim tridesetak, pa u Dobropoljcima i Gornjoj Jagodnji dvadesetak itd.

Istraženo je svega 10 humaka na ovom prostoru: 7 humaka u Dobropoljcima i 1 u Donjim Biljanima, a samo su dijelom istraženi 1 u Donjim Biljanima i 1 u Smilčiću. Od njih je 1 u zaseoku Trljuge Donjih Biljana iz bakrenoga doba, 1 u Smilčiću iz brončanoga doba i svih 8 cjelovito istraženih, 1 u zaseoku Veljane Donjih Biljana i 7 u Dobropoljcima, iz željeznoga doba.¹⁴¹ Po tome se mogu samo nazrijeti neka njihova osnovna svojstva.

Humci su i ovdje obično smješteni po uzvisinama, visoravnima ili kosama, redovito na nižim položajima nego gradine, a rijetko uz polja ili u nizinama. Na vrhuncima su najčešće veće i pojedinačne gomile (T. XI, 2, XV), a u skupinama, od 2 do 8 ili desetak, obično 3-5 gomila, po visoravnima i nižim predjelima. Pojedinačne i veće gomile nalaze se i u poljima. Katkad su razmještene u nizovima po visoravnima, kosama, kao na kosi od Kolarine do Perušića, ili po padinama kosa ili grebena, između kosa i polja, opet redovito u skupinama, kao u Tinju. Tako npr. u Dobropoljcima na onižoj kosi uz sjeveroist. rub sela ustanovljene su 4 skupine, u svakoj po 3 humka (T. XXIII)¹⁴² U pojedinim predjelima skupine su obično međusobno udaljene oko 100 do 120 m, a pojedine gomile u svakoj skupini oko 2 do 60 m, ponekad i do 100 m. Prema tome, smještene su na različitim visinama, od pedesetak do 252 m (Stražbenica u Kolarini) i 331 m visine nad morem na položaju Straža u Bjelini.

U odnosu na gradine, humci su izuzetno unutar gradine, ili ponekad pokraj njih, kao na gradini Zidić u Polači, Mali Smiljevac u G. Jagodnji (sl. 19), ili uz Čauševicu u Rašteviću,¹⁴³ a obično su više ili manje udaljeni od gradine, i do oko 5 km.

Imaju uobičajeni stožast oblik, danas često jako snižen i rastresen od urušavanja ili odnošenja kamenja, ili su razrovani oštećivanjem, pa i u

¹⁴¹ Općenito o humcima u Liburna usp. Š. B a t o v i ć 1982, str. 11-13; pa posebno sumarne podatke u: 1959a; 1960a; 1980; 1983, str. 277, 307-308; 1984a; 1984b; 1985; 1986a; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1985a; 1986b.

¹⁴² Š. B a t o v i ć 1960a.

¹⁴³ Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34; Š. B a t o v i ć 1989, sl. 7.

vezi s traženjem "blaga" i s raznim pričama i vjerovanjima. Gradene su na tri načina: 1) od samog na hrpu nabacanog kamenja (T. XV, XXIII) 2) od primjesa kamenja i zemlje (T. XIII, XXII, 2) i 3) od čiste zemlje. Najčešće su od kamenja, kao u Dobropoljcima, Nadinu, Rašteviću, Polači i Gornjoj Jagodnji i dr. Ovdje su neuobičajene vrlo česte i gomile od mješavine kamenja i zemlje, kao većina u Tinju, zatim u Nadinu, Donjim Biljanima i dr. Od same zemlje su rijetke i većinom uz polja ili u poljima, kao i Tinju, Polači, Smilčiću. Različite su veličine, u skupinama su obično manje, iako i tada različite, a osamljene su većih dimenzija. Promjer im se općenito kreće od oko 2 do 30 m, a najčešće su promjera oko 3 do 15, dok je visina od oko 0,30 do 6 m, a najčešće od 0,5 do 2 m. Zasad je najveći poznati zemljani humak zvan Zemunjača u Smilčiću. Zapaženo je da se u svakoj skupini obično nalazi po jedna veća i oko nje po nekoliko manjih gomila. Pojedini humci često su po rubu obzidani, vjerojatno radi manjeg urušavanja, ali i značenja humka kao kružne kuće mrtvih.

Istraživanjem je zapaženo, osobito u Zatonu kod Nina, da se u najvećoj gomili u pojedinoj skupini sahranjivalo kroz duže vrijeme, kao u brončano i željezno doba, ili kroz cijelo željezno doba, a u manjima kroz kraće vrijeme. Prema dosadašnjem poznavanju grobnih humaka kod nas može se zaključiti da su skupine gomila bile rodovska, a pojedine gomile obiteljska groblja. U najvećoj gomili sahranjivao se obično rodonačelnik ili praotac roda, ili glavni rod u plemenu ili zajednici. Vjerojatno je to bilo i u ovom kraju. U pojedinim izdvojenim gomilama obično je sahranjen po jedan, dva, do najviše četiri pokojnika, vjerojatno pojedinci, ili pojedina uža obitelj s posebnim društvenim položajem u zajednici.

Međutim, potpuniju sliku i jasne razloge tih razlika još ne znamo.

Prema istraženim humcima ili po površinskim ostacima kulture na njima manji broj humaka moguće je razvrstati po razdobljima. Iz bakrenoga doba potječe samo jedan spomenuti humak u Donjim Biljanima. Daleko najveći broj je iz brončanoga doba, dosad ustanovljeni na desetak položaja, u selima: Nadin, Smilčić, Tinj, Raštević, Lišane Tinjačke, G. Jagodnja i Polača. U željezno doba moguće je datirati samo dvadesetak humaka u Dobropoljcima, Nadinu, Tinju i Donjim Biljanima.

Kao na cijelom liburnskom području, i ovdje se u humcima nalaze uobičajeni oblici grobova od kamenih okomito postavljenih ploča, obično 4 sa strane i po 1 za poklopac, sa zgrčenim pokojnikom položenim na bok, dugi oko 1 i široki oko 0,5 m, ili su pokojnici pokopani u gomilu bez grobne škrinje. Iz brončanoga doba poznat je samo takav grob nađen usred humka Zemunjača u Smilčiću i u grobu kostur s odjećom i s jednom zemljanom posudom (sl. 27, br. 1).¹⁴⁴ Nešto su bolje poznati grobovi iz

¹⁴⁴ Š. B a t o v i ć 1983, str. 277,308.

željeznoga doba po istraženim humcima u Donjim Biljanima i Dobropoljcima.¹⁴⁵ U pet od tih humaka otkriveni su po 1, ili po 2, ili po 3 groba, neki smješteni posred, a neki bliže rubu humka. Ponekad su dva groba jedan iznad drugoga, kao u Donjim Biljanima i u jednom humku na položaju Greblje u Dobropoljcima, samo je u njem stariji grob od željeznoga, a mladi iz rimskoga doba i ispružen, jer se u pojedinim gomilama nastavilo sahranjivati i u rimsko doba (T. XXII, 2, XXIV). Grobovi obično leže na dnu humka, na prvotnoj površini, a poneki u nasipu - posred humka, a iznimno dva groba u humku na položaju Greblje u Dobropoljcima bili su ukopani u zdravicu, ispod dna humka, što je rijetkost u sjev. Dalmaciji. Osim toga, kosturi ponekad leže na naslazi žala, što se katkad nalazi i izvan ovoga prostora. U jednom humku na drugom položaju u Dobropoljcima, osim jednoga kostura u zgrčenom položaju, otkriven je grob s ispruženim dječjim kosturom, što je izuzetna pojava u Liburna željeznoga doba, i to pri kraju prapovijesti, kad se pod helenističkim utjecajem ponegdje sahranjuju ispruženi pokojnici, ali to ovdje nije sasvim jasno jer je taj grob bio bez priloga, pa može biti i kasniji ukop. Oko grobova u pojedinim humcima nalaze se razasute veće ili manje količine ulomaka zemljanih posuda (od 2 do 494 ulomka), što je česta pojava u sjev. Dalmaciji, a to su ostaci posmrtnih obreda.

U jednoj cijeloj istraženoj skupini od tri humka istočno od popove kuće u Dobropoljcima nije otkriven ni jedan grob, već u sva tri humka samo veća količina ulomaka posuda, što je dosad jedini poznati slučaj na cijelom liburnskom prostoru. Teško je dokazati da su u njima grobovi naknadno potpuno uništeni, ako ih je bilo. Prije je moguće nagadati da su to spomen grobovi (kenotafi) na umrle negdje u daljini, ili su to bila posebna mjesta za neke vrste posmrtnih obreda, što još nije dovoljno jasno.

U jednom velikom humku na kršu između Dobropoljaca, Nunića i Bjeline, zvan Ivkovića ili Nunička gromila, nadena su dva groba s ispruženim kosturom, ali bez priloga, a pokraj njih samo ostaci paljevine od posmrtnih obreda, pa, zbog nedostatka drugih kulturnih ostataka, nije moguće odrediti vrijeme njihova postanka (T. XXIII, 2).

Prema tome, u pojedinim humcima na ovom prostoru sahranjivani su pojedini pokojnici, ili je svaki humak služio za sahranu jedne uže obitelji, što je bilo uobičajeno u Liburna. U njima zasad nisu uočea rodovska groblja kroz niz pokoljenja, kako se to ponegdje zapaža.

Prema pojedinim razdobljima mogu se uočiti samo neke opće razlike u sahranjivanju pod humke, kao mnogo veći broj humaka i njihov niži položaj na padinama i niskom kršku u brončano doba, dok su iz željeznoga

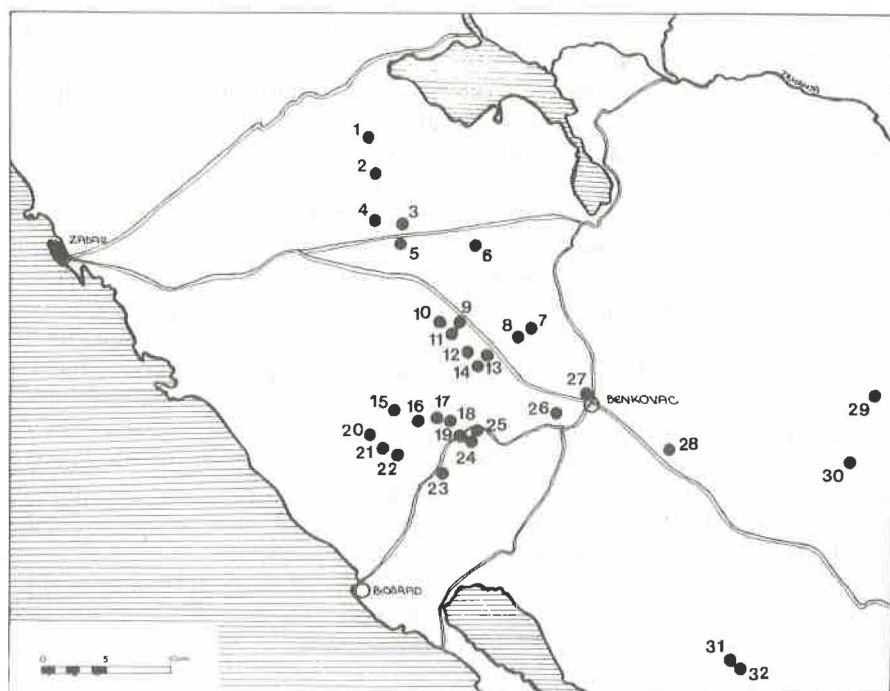
¹⁴⁵ Š. B a t o v i ć 1959a; 1960a.

doba dosta rjeđi i, bar zasad, češće osamljeni ili u manjim skupinama, pa obično na višim položajima, slično kao i odnos gradina.

Brončano doba (karta 6)

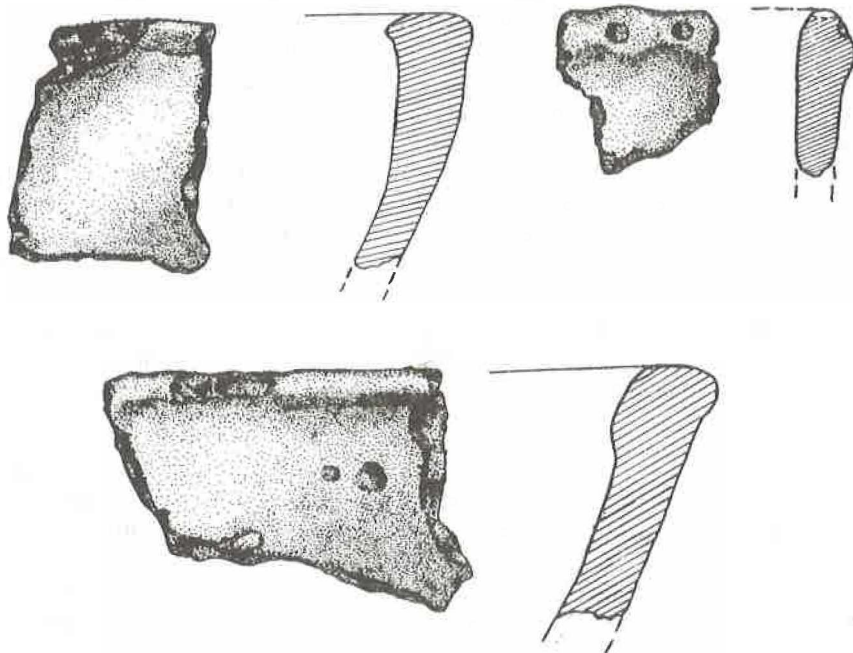
Moguće je ponešto upoznati i nazrijeti neka osnovna svojstva brončanoga doba jer je otkriven poveći broj nalazišta, većinom naselja i grobnih humaka, i sustavno stručno pregledana velika površina zemljišta, pa skupljena znatna količina građe, iako najvećma po površini. Većina nalazišta otkrivena je upravo takvim pregledom, kao u mjestima Nadinu, Raševiću, Lišanima Tinjskim, Polači, Tinju, Donjoj Jagodnji i Gornjim Biljanima. Šire upoznavanje toga doba najviše ometa gotovo potpuni nedostatak iskopanih nalazišta i kulturnih naslaga, pa izdvojenih cjelina građe pomoću koje je moguće pratiti pouzdaniji razvoj kulture.

Vrlo skromna iskopavanja izvedena su samo na četiri nalazišta: dvije sonde i humak na Gradini Jaruv u Dobropoljcima (T. XXII, 1), pokusno iskopavanje pomoću jedne male sonde na gradini Čauševica u Raševiću i tri sonde na gradini Zidić u Polači, pored spomenutog slučajnog nestručno

Karta 6

iskopanog dijela zemljanog humka Zemunjača u Smilčiću, kroz središte kojega je prokopan samo jedan rov.¹⁴⁶ Time je skupljena vrlo oskudna građa pomoću koje nije moguće šire rasvijetliti ovo razdoblje, pogotovo što su tri od tih nalazišta iz kasne faze brončanoga doba.

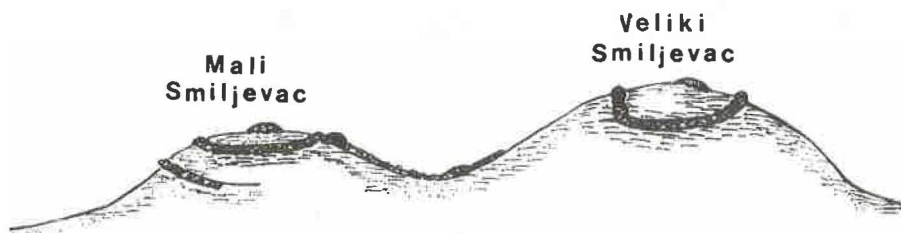
Sl. 17. Polača, gradina Štrkovača: ulomci zemljanih posuda ranoga brončanog doba,

¹⁴⁶ Usp. sp. dj. u bilj. 144; 1960, str. 80; 1989, str. 14-16, sl. 7; Š. B a t o v i ć - J. C. h a p m a n 1986a, str. 36; 1986b, str. 16,19, sl. 2; 1988, str. 3. Pored toga, s obzirom na jednu zmijoliku sponu iz Asserije moglo bi se i to naselje ubrojiti među istražene, ali nema pouzdanih podataka da ta spona potječe iz samog naselja.

Dosad je ukupno poznato 36 nalazišta: po jedno u Lišanima Tinjskim, Gornjim Biljanima, Smilčiću, Kuli Atlagića, Benkovcu, Šopotu, Lisičiću (*Asseria*), Dobropoljcima i Donjoj Jagodnji, zatim po dva u Donjim Biljanima, Gornjoj Jagodnji i Stankovcima, a po tri ili više nalazišta u Nadinu, Islamu Grčkom - Kašiću, Raševću, Polači, Tinju i Bjelini.¹⁴⁷ Gradinska naselja toga doba ustanovljena su u Nadinu, Raševću, Stankovcima, Polači, Gornjoj i Donjoj Jagodnji, Dobropoljcima, pa možda i u Bjelini, jer je moguće gradina Piljina kosa nastavila život i u rano brončano doba, kao i gradina Kaštel u Benkovcu, jer je u njenu podnožju otkriveno groblje iz kasnoga brončanog doba. Pored toga, naselja u nizini poznata su u Islamu Grčkom, Šopotu i Polači. Tadašnji grobni humci postoje u Smilčiću, Nadinu, Raševću, Lišanima Tinjskim, G. Jagodnji, Polači i Tinju, pa možda i u Islamu Grčkom. Groblja na ravnome zemljištu otkrivena su u Donjim Biljanima i u Benkovcu. Ostalo su slučajni i pojedinačni nalazi bez sigurnih podataka, pa nije jasno kakvoj vrsti nalazišta pripadaju. Jedino je opravdano nagađati da su nekoliko predmeta kasnoga brončanog doba iz Bjeline (sl. 28, T. XXV, 1,2) i Asserije (T. XXV, 3) iz grobova, a vjerojatno i pojedini mačevi iz Benkovca, Kule Atlagića i Nadina, pa igla iz Donjih Biljana. Za spomenuti nalaz dviju kamenih sjekira i desetak školjaka *Spondylus* iz Islama Grčkog nije sigurno jesu li iz bakrenoga ili iz ranoga brončanog doba, ni je li to ostava, što bi bila i jedina poznata takva vrsta nalaza iz ovoga razdoblja, ili je to trag naselja.

Samo dio tih nalaza mogu se sigurnije i uže datirati. Neki su iz ranoga brončanog doba. Pojedine smo spomenuli uz bakreno doba jer nije sasvim jasno jesu li iz toga doba ili iz rane faze brončanog doba, a neki su trajali od ranije i produžili život u rano brončano doba, kao nalazišta u Islamu - Kašiću, Bjelini, Gornjoj i Donjoj Jagodnji i Stankovcima. U ovu fazu se datira i početak gradine Zidić u Polači. Samo za šest nalazišta može se donekle usvrđiti da datiraju ili sadrže gradu iz srednje faze brončanoga doba, kao Kutlovića gradina u Raševću, Mali Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji, Zidić u Polači i gradina Rebac u Stankovcima, iako one vjerojatno sadrže i raniju i kasniju gradu kao i Mala gradina u Stankovcima, koja je, čini se, bila nastanjena od bakrenoga ili od ranoga brončanog doba do kraja željeznoga doba, s obzirom na miješanu gradu koja se na njoj nalazi. Najveći broj nalazišta moguće je opredijeliti u kasno

¹⁴⁷ Usp. sumarne podatke u: Š. B a t o v i ć 1980; 1983; 1984a; 1984b; 1985; 1985a; 1989; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a; 1986b; 1987b; R. D r e c h s l e r - B i ž i ć 1962, str. 308; B. Č o v i ć 1983, str. 135-137.

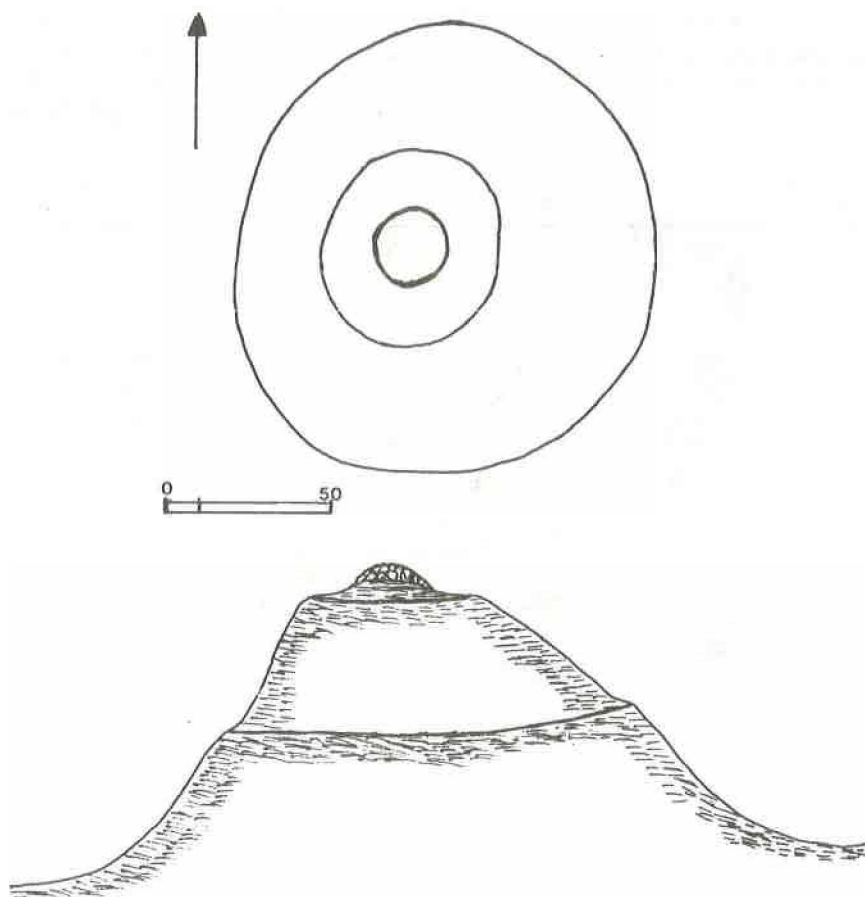

Sl. 18. Gornja Jagodnja: pogled s jugozapadne strane na gradine Mali i Veliki Smiljevac (skica).

brončano doba, jer sadrže određene, osobito kovinske proizvode, ili izrazite dijelove zemljanih posuda, kao u Donjim Biljanima, Islamu Grčkom, Smilčiću, Benkovcu, Asseriji, G. Jagodnji, Nadinu, Kuli Atlagića, Bjelini, Stankovcima i Raševiću. Niz nalazišta ipak nije moguće vremenski točnije odrediti, osobito najveći broj grobnih humaka, ali i drugih, jer površinski nalazi, bez istraživanja, ne pružaju izrazita svojstva vezana uz pojedine faze razvoja, već su to većinom posude s općim svojstvima po kojima ih je moguće samo okvirno datirati u brončano doba.

Prema tome, na ovom prostoru se naziru tri faze brončanoga doba, kao i na širim područjima: rana, srednja i kasna. Zasad nije moguće uočiti njihovu užu podjelu na pojedine stupnjeve, što će se moći tek nakon širih istraživanja.

Dalje ćemo razmotriti općenito i posebno naselja, sahranjivanje pokojnika i osnovnu građu, pa osvrnuti se na pojedine faze, s obzirom da veliki dio građe i znatan broj nalazišta nije moguće vezati uz pojedine faze.

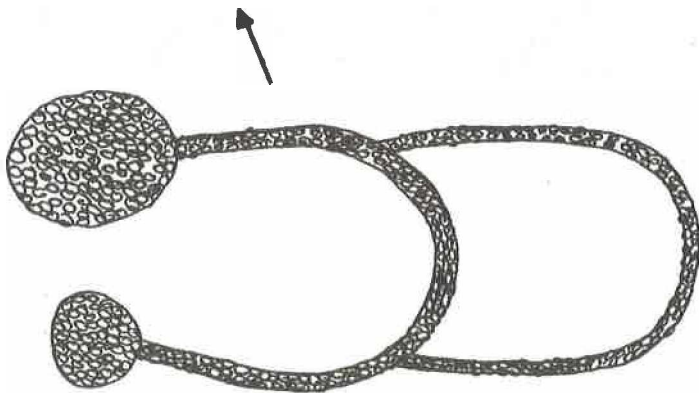
Sl. 21. Polača, gradina Štrkovača: tloris i pogled sa sjeverozapadne strane.

Kutlovića gradina u Raševiću, Mutvica i Mala Muvača u Polači, Mali Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji, Vinculja u Donjoj Jagodnji, Mala gradina i Rebac u Stankovcima, Jaruv u Dobropoljcima, pa možda i Piljina kosa u Bjelini i Kaštel u Benkovcu. Veće količine ulomaka zemljanih posuda iz brončanoga doba mjestimično se zapažaju na velikim, ne strogo ograničenim površinama visoravni, ili na blago zaravnjenom kršu, kao sjeveroist. od Nadina i Raševića pa do ceste Zadar - Benkovac, zatim sjeveroist. od Gornjih Biljana, ali se može samo nagađati da su to ostaci

tadašnjih pokretnih sezonskih stočara, jer nema drugih nasebinskih obilježja ni kulturnih naslaga.¹⁴⁹

Po starosti pojedina naselja teško je točnije smjestiti. Neka zapažanja upućuju na zaključak da su naselja bez gradinskih svojstava, ili na nižim položajima većinom ranija, iako se čini da su sve tri vrste zastupljene kroz cijelo brončano doba, pa ih je zasad teško vremenski razvrstati.

Po dužini života - naseljenosti naselja se također dijele u više vrsti. Nema ni jednoga naselja koje je sigurno nastavilo život ranijih naselja, nego tek od završnoga dijela bakrenoga doba, kao u Islamu Grčkom - Kašiću, M. Smiljevac u G. Jagodnji, Vinculja u Donjoj Jagodnji i možda Mala gradina u Stankovcima i Piljina kosa u Bjelini. Međutim, od njih su, čini se, samo M. Smiljevac i Mala gradina trajala i dalje kroz brončano doba. Pored te gradine, vjerojatno su kroz cijelo brončano doba bile nastanjene gradine Rebac u Stankovcima i Zidić u Polači. Gradine Čauševica i najvjerojatnije Jaruv u Dobropoljcima i Vijenac u Nadinu sadrže samo ostatke kasnoga brončanog doba, a Kruglaš ostatke srednjega i kasnog brončanog doba. Pojedine gradine trajale su i kasnije, kroz željezno doba,

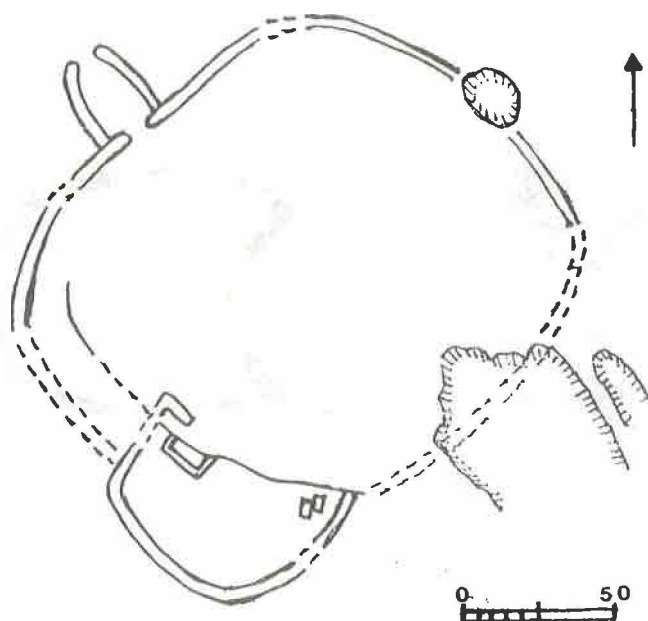

Sl. 22. Polača, gradina Mala Muvača: skica florisa.

¹⁴⁹ Usp. Š. B a t o v i ć 1983; 1984a; 1984b; 1985a; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34-35; 1986b; B. Č o v i ć 1983, str. 135-137.

kao Mala gradina i Rebac u Stankovcima, Kutlovića gradina u Raštanima i možda Kaštel u Benkovcu. Prema tome, većina naselja ovoga razdoblja podizana je na novim položajima i nisu nastavili život u željezno doba. To su uvjetovali veliki nemiri i promjene vezani uz prethodne indoeuropske seobe, a na kraju brončanoga doba uz balkansko-panonske seobe, koje najizrazitije omeđuju ovo razdoblje i označavaju dvije temeljne prekretnice u razvitku brončanoga i željeznog doba.

Oblik - tloris pojedinih tadašnjih naselja nije bio prilagođen položaju, kao Piljina kosa koja ima pravokutan oblik. Od Čauševice samo je manji kružni dio na vrhu brežuljka pratio vrh, a ostali veći i niži dio sastoji se od više pravokutnih prostora. Gradina Zidić u Polači izdužena je i zaobljena, pa donekle prati rub padine. Neke od gradina prate oblik brežuljaka, pa su kružnoga oblika, kao Križova glavica i Vijenac u Nadinu, pa Rebac u Stankovcima, ili su elipsastoga tlorisa, kao Kutlovića gradina, Mutvica i Mala Muvača u Polači, Kruglaš u G. Jagodnji, Jaruv u Dobropoljcima i Mala gradina u Stankovcima.

Sl. 23. Nadin: tloris Gradine Križova glavica.

Različite su površine, od malih, kao Mala Muvača u Polači, duga oko 60 i široka 20 m, Rebac u Stankovcima, promjera oko 80 m, ili Vijenac u Nadinu, promjera oko 100, s podgrađem 130 m, Mutvica u Polači, duga 85 i šir. 60 m do srednjih prostora, npr. Mala gradina u Stankovcima ili Piljina kosa u Bjelini, dužine oko 150 i šir. oko 50-60 m, i većih gradina, kao Jaruv duga oko 200 i šir. 150 m, Kutlovića gradina, duga 225 i šir. do 150 m. Dvije najnepravilnije gradine Čauševica i Zidić u Polači izdvajaju se i veličinom kao najveće, prva duga u cijelosti oko 650 m i šir. oko 125 do 400 m, a druga duga oko 500 i šir. do oko 200 m. Visina im se kreće od oko 50 m (Zidić u Polači) do 184 m (Čauševica, 179- 184 m) i do 380 m (Piljina kosa).

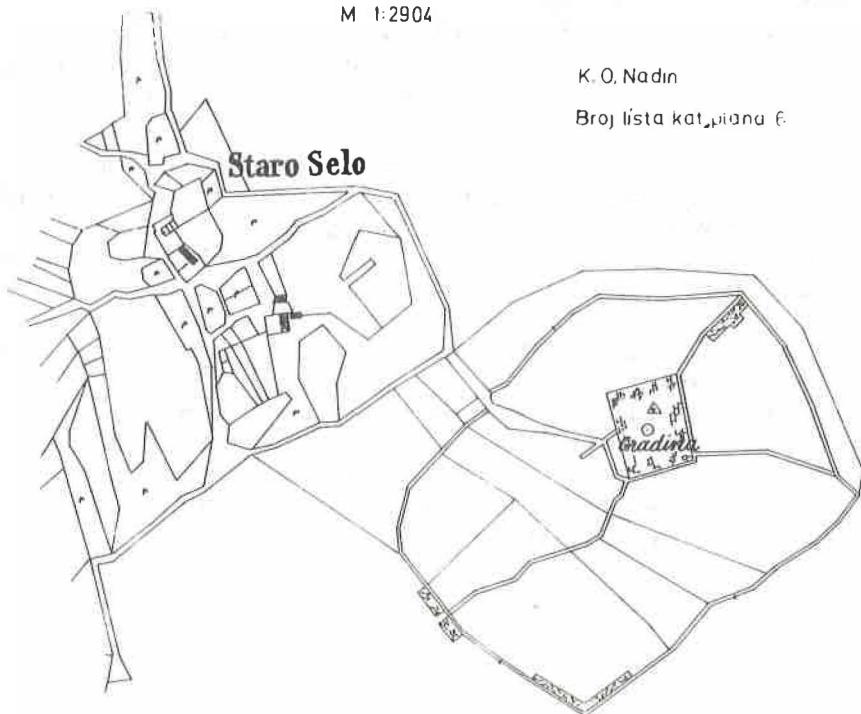
Među gradinama smještenim na brežuljku jedino gradina Rebac u Stankovcima nema bedema. Sve ostale su opkoljene suhozidnim bedemima.

KOPIJA KATASTARSKOG PLANA

M 1:2904

K. O. Nadin

Broj lista katastarskog plana 6

Sl. 24. Nadin: tloris Gradine (Nedinum) iz zemljišnika.

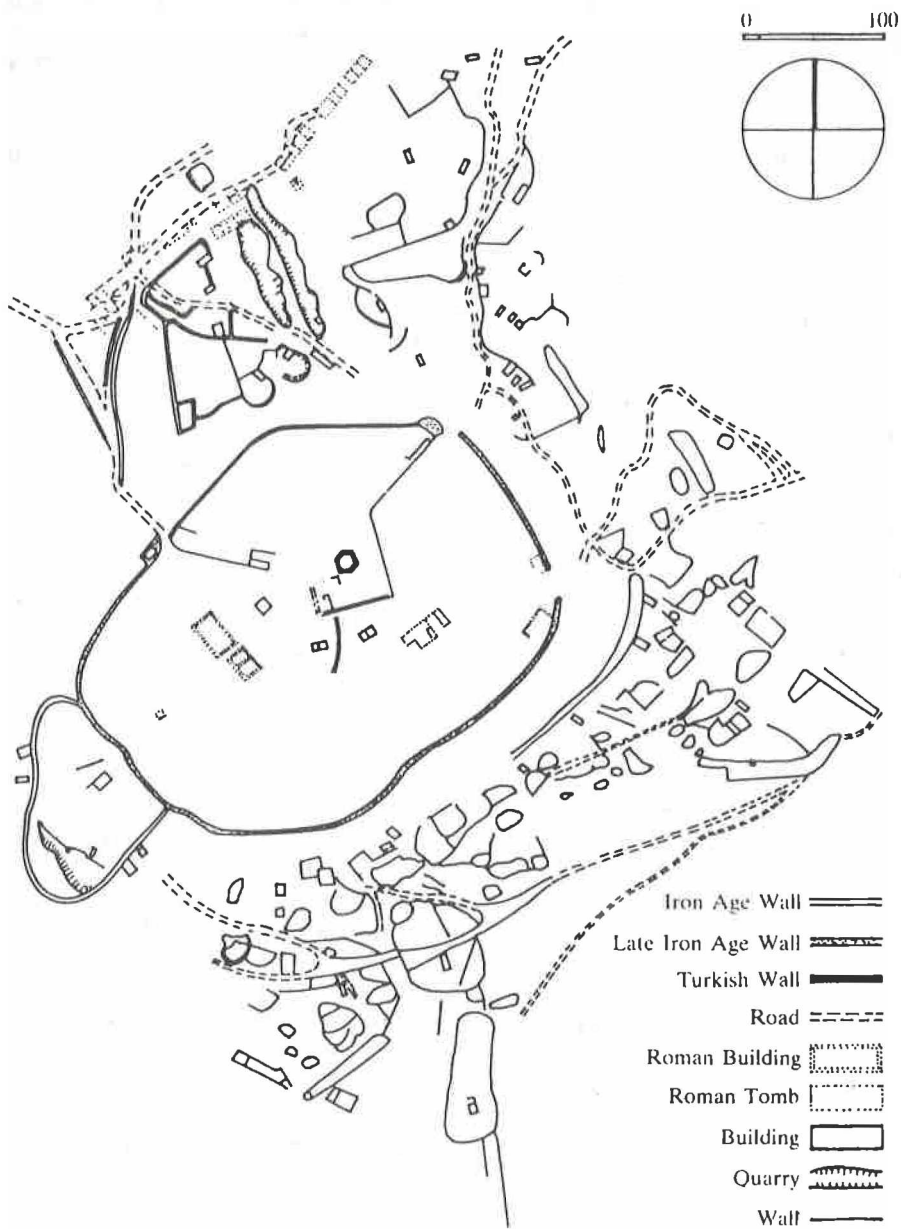
Pored gradine Zidić, najsloženija Čauševica dijeli se na tri veća prostora od kojih su dva na zaravni vjerojatno služili kao podgrađe, podno povišenog dijela na brežuljku, kao obrambenog dijela (akropole).¹⁵⁰ Okosnicu gradine Zidić u Polači čini malo zaobljen bedem dug oko 500 m, produžen kao osamljen zid do oko 1,5 km dužine, a na njega se naslanja niz manjih zatvorenih prostora, širine oko 15-20 i duž. do oko 25 m, pa s dva okomita kraka, duž. oko 200 m, koji vode do polja. Ostale gradine opkoljene su većinom jednim vijencem bedema, osim Male Muvače i Vijenca u Nadinu, koje pored kružnog bedema pri vrhu, imaju polukružan niži dodatak koji okružuje podgrađe, a Štrkovača, M. Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji, pa Mala gradina u Stankovcima imaju dvostruki kružni bedem. Na Čauševici je bila također obzidana i prometnica koja je spajala niži dio gradine na zaravni s onim na brežuljku. Među ulazima kroz bedem posebno je interesantan jedan na sjeverozap. strani gradine Križova glavica u Nadinu, koji je izvana zaštićen s dva zaobljena kraka bedema poput kliješta (sl. 23), što je jedini takav poznati primjer u sjev. Dalmaciji. Pored toga, kružni dio gradine Čauševica pregrađen je ravnim zidom preko jedne trećine, a Vijenac u Nadinu također ravnim zidom prepolovljen preko povišenog kružnog dijela i podgrađa, ili nije sasvim sigurno nisu li to možda novije pregrade.

Kameni humci nalaze se uz rub Jaruva u Dobropoljcima, na vrhu ili posred M. Smiljevca i Kruglaša u G. Jagodnji, Štrkovače u Polači, i Vijenca u Nadinu, pa na dvije najveće gradine: Zidić u Polači 6 i na Čauševici 3 humka, ali nije poznato jesu li oni imali pogrebnu, obrednu, ili obrambenu ili neku drugu namjenu. Na potkovastu ulazu u Malu Muvaču 2 su humka, vjerojatno poput kula za obranu ulaza. Jedan humak na Čauševici nalazi se na sjevernom nižem ulazu kroz bedem, pa vjerojatno nije imao grobnu namjenu.¹⁵¹

Kuće su uglavnom nepoznate. Jedna suhozidna prostorija zapaža se samo na nižem dijelu Čauševice, veličine oko 35 x 20 m (?), ali ona vjerojatno nije bila kuća, već ograda - tor za stoku, slično kao i pojedine prostorije na gradini Zidić u Polači. Ponegdje, kao na Čauševici, nalazi se zemljanog lijepa, možda od obljepljivanja drvenih pletenih kuća.

¹⁵⁰ Floris Čauševice usp. u: Š. B a t o v i ć 1989, sl. 7; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986b, sl. 2, samo su neke pojedinosti nepotpune i netočne.

¹⁵¹ Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34; 1986b, str. 16, 19, sl. 2; 1987b, sl.3; Š. B a t o v i ć 1989, sl. 7.

Sl. 25. Nadin: tloris Gradine (Nedinum).

Sahranjivanje pokojnika u ovo doba samo je ponešto i najopćenitije poznato, jer se sve spoznaje dosad temelje na površinskim zapažanjima i nalazima, pa na slučajnim nalazima, osim humka Zemunjača u Smilčiću, koji je dijelom prekopan. Poznata su dva načina sahranjivanja: 1) u zajednička groblja na ravnome zemljištu pokraj ili podno, a ponekad i podalje od naselja, pa 2) pod humke, razmještene podalje od naselja. To su i opća svojstva sahranjivanja na liburnskom prostoru kroz cijelo brončano i željezno doba.

Ravna groblja zapažena su na dva položaja: jedno u Benkovcu, u udolini sjeverno od Kaštela, gdje su oranjem otkriveni grobovi od ploča i prilozima iz kasnoga brončanog doba, pa na položaju Tomićinka ili Pržine u Donjim Biljanima slučajno su kopanjem pijeska također otkriveni istovremeni ostaci grobova.^{151a} Grobovi od ploča zapažaju se i podno gradine Vijenac u Nadinu, pa je moguće da i oni označuju položaj tadašnjega groblja.

Grobni humci iz ovoga razdoblja, sudeći po poršinsim nalazima, većinom zemljanih posuda, ali i pojedinih drugih predmeta, mnogo su brojniji i bolje poznati. Dosad su uočeni na petnaestak nalazišta ili širih položaja u: Smilčiću, Nadinu, Raševiću, Polači, G. Jagodnji, Tinju, Lišanima Tinjskim, Korlatu i Islamu Grčkom.¹⁵² Zapravo, većina poznatih humaka, čini se, potječe iz ovoga doba, a to je više stotina. Jesu li oni u brončano doba uistinu bili brojniji nego u željezno doba, teško je zasad reći. Međutim, osim površinskih nalaza i zapažanja, o njima malo znamo. Nešto više znamo jedino o velikom zemljanom humku Zemunjača u Smilčiću, koji je dijelom iskopan i u njegovu središtu otkriven grob od ploča sa zgrčenim kosturom i s odjećom, a pokraj kostura zemljana posuda (sl. 27, br. 1). Humci su u ovo doba obično smješteni na oničem zemljištu, većinom po krškim zaravnima, ili na padinama kosa, podno gradina (G. Jagodnja), ili uz rub polja, u nizovima ili u skupinama od po dva ili tri do desetak, što su vjerojatno obiteljska ili rodovska groblja. Većinom su građeni od lomljenog kamena ili od kamenja i zemlje, a rijetko od čiste zemlje i tada su obično smješteni u poljima. Različitog su promjera, od oko 2 do 30 m i visine oko 0,3 do 6 m. Zasad nije poznato koliko su ili jesu li humci bili jednako brojni u svim fazama brončanog doba, odnosno jesu li u humke sahranjivani pokojnici jednako često i po istim nazorima i običajima ili ne kroz cijelo brončano doba. Zasad se može reći samo da su u njima sahranjivani pokojnici u zgrčenom položaju u grobove u obliku škrinje od okomito postavljenih ploča, od kojih je iz ovoga doba poznat samo po jedan grob

^{151a} Š. B a t o v i ć 1983, str. 282,305,311; J. B e l o š e v i ć 1975, str. 103,104.

¹⁵² Š. B a t o v i ć 1983, str. 277,282,308; 1980, str. 26-28; 1984a, str. 26; 1984b, str. 40; 1985; 1985a; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34; 1986b.

- ukop u središtu humka (Smilčić). Na položaju Pudarice u Islamu Grčkom u pojedinim humcima zapažen je po veći broj takvih grobova, ali nije jasno koliko su oni iz brončanoga doba, a koliko iz željeznoga doba. Osim toga, zasad se uže mogu datirati samo pojedini grobovi iz humaka, kao grob u Smilčiću u kasno brončano doba. Vjerojatno su otada i pojedinci humci u Rašteviću, s obzirom na nađeno tadašnje brončano koplje pokraj jednog od tih humaka.

Prema tome, dva groblja na ravnome, u Benkovcu i Donjim Biljanima, kao i humak Zemunjača u Smilčiću, pa vjerojatno i jedan humak u Rašteviću, koji se jedino mogu uže i sigurnije datirati, potječu iz kasnoga brončanog doba. Ostalu građu skupljenu po humcima nije moguće vremenski točnije odrediti. Zato zasad valja samo nagadati da se u tim humcima, kao i drugdje, sahranjivalo kroz cijelo brončano doba.

U gradnji grobova, što će vjerojatno biti i u odnosu na priloge, pa u običajima oko sahranjivanja uopće, zasad se ne zapažaju nikakve razlike između ravnih groblja i humaka, osim njihovih općih razlika i značajki. To su uvijek zgrčeni pokojnici položeni na bok u grobovima od ploča, oko 1 m dugi i oko 0,5 široki i visoki. Prilozi su obično nakit i dijelovi odjeće (ogrlice, ukrasne igle, toke, spone - fibule, privjesci), pa vjerojatno i oružje, jer je, osim koplja iz Raštevića, nađeno više mačeva koji ponajprije potječu iz grobova, kao iz Benkovca, Kule Atlagića, Nadina, Islama Grčkog, ali o tim nalazima oružja nisu poznati pouzdani podaci (sl. 27,28, T. XXV).¹⁵³ Od posuda kao grobnih priloga poznata je samo jedna iz groba u Smilčiću (sl. 27, br. 1).¹⁵⁴ Dijelovi posuda otkriveni su i uz kosture u Donjim Biljanima ali su ti grobovi slučajno otkriveni i bili oštećeni, pa nije sigurno jesu li to prilozi, ili ostaci pogrebnih obreda. Vjerojatno su se posude ponekad prilagale u grobove, ali nema jasnih dokaza da je to bilo često, već, čini se, rijetko, uspoređujući okolne krajeve i ostalo liburnsko područje, osobito u željezno doba. Posude, kao i drugi nalazi, razbacani po i u humcima najvjerojatnije su ostaci pogrebnih obreda, što je uobičajena pojava.

Pored toga, brončano doba općenito obilježavaju lončarski prorozi, ponajviše zemljane posude. To su i najveće količine pokretne građe koju većinom nije moguće uže datirati po pojedinim fazama ili stupnjevima, jer posjeduju jednolična svojstva. Obično su grubo izrađene, od loše zemlje, slabo pečene u tamnosmeđem tonu, pa se lako raspadaju, većinom su bez primjesa, često šupljikave, dijelom od organskih primjesa, ili s primjesom krupnih kamenčića, a rijetko s usitnjenim kristalnim

¹⁵³ Š. B a t o v i ć 1980, str. 36-37, T. V,3; 1983, str. 314- 315.

¹⁵⁴ Š. B a t o v i ć 1980, str. 30-40, T. VII,3; 1983, str. 317, sl. 20, br. 27.

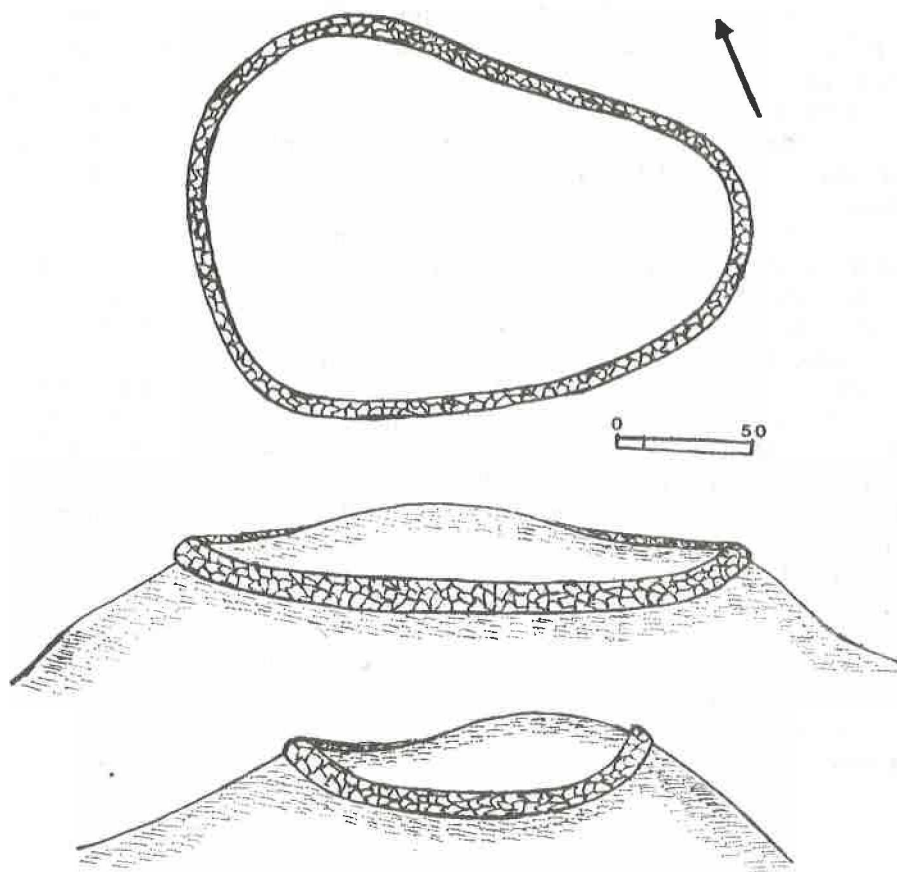
vapnencem, za razliku od željeznoga doba kada se kristalni vapnenac obično miješao s glinom. Posude su redovito bez ukrasa, ili su rijetko i skromno ukrašene, samo ponekad s brazdama, otiskom prsta, plastičnim rebrima ili s obručima i facetiranjem. Oblikovna svojstva vrlo su jednostavna i malobrojna, pa malo poznata, kao poluloptaste zdjele, ili jajolike posude s ravnim dnom i razvraćenim obodom, posude s cjevastom vratom, pa tepsije ili pladnjevi, osim jedne cijele posude iz zemljanog humka u Smilčiću koja ima loptast oblik s prstenastim vratom i s dvije ušice na truhu, te ravnoga dna. Uobičajena su ravna dna i široke vrpčaste ili ponekad trokutaste prstenaste ručice, a rjeđe su prstenasto-jezičaste, jezičaste, sedlaste, potkovaste i bradavičaste ručice. I ta svojstva rijetka su po humcima, a uobičajena po gradinama, osobito na gradinama Čauševica u Rašteviću i Vijenac u Nadinu.¹⁵⁵

R a n a f a z a brončanog doba dotaknuta je već u okviru bakrenoga doba, osobito nalazišta i nalazi koji se nastavljaju iz ranijega vremena, a sadrže kremene strelice, kamene sjekire i posude cetinske kulture pa razne druge proizvode. Tako vjerojatno iz ove faze potječu pet spomenutih nalazišta: Vrelina - Cicilne bujaduše u Islamu Grčkom - Kašiću, Mali Smiljevac u G. Jagodnji, Mala gradina i Rebac u Stankovcima, pa možda i gradina Piljina kosa u Bjelini. Moguće u ovu fazu datira i dio građe s gradine Zidić u Polači,¹⁵⁶ osobito kamena strelica i 1 kamena probušena sjekira, zatim posude s rebrom ispod ili uz obod izvana kao u cetinskoj kulturi, dok su pojedine pojave na toj gradini češće kasnije u srednje brončano doba, kao jezičasto- prstenaste i trokutasto oblikovane prstenaste ručice, jezičaste i potkovaste ručice, iako se ponegdje i one datiraju u rano brončano doba. Na gradini Zidić nema drugih izrazitih svojstava cetinske kulture.

Osim spomenutih pojava, s ovom fazom osobito se vezuju zdjele sa zadebljanim i zaravnjenim obodom (sl.17), pa dvije vrste posuda s okomitim prstenastim ručicama koje se na vrhu produžuju u šiljak, ili jezičasto proširuju u obliku sjekirice, nađene ovdje na gradinama u Stankovcima. Takve ručice obično se datiraju u rano brončano doba, pa i u cetinskoj kulturi u srednjoj Dalmaciji i zap. Hercegovini, iako su one izrazitije u

¹⁵⁵ Neke sumarne podatke o keramici usp. u: Š. B a t o v i ć 1980, str. 38-41; 1983, str. 316-317; 1985, str. 296-300; B. Č o v i ć 1983, str. 136-137.

¹⁵⁶ Usp. Š. B a t o v i ć 1985, str. 295-299; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 34-35; 1987b, sl. 8; B. Č o v i ć 1983, str. 135-137.

Sl. 26. Rašević, Kutlovića gradina: tloris i pogled s jugozapadne i jugoistočne strane.

naslagama srednjega i kasnoga brončanog doba, kao na Velikoj gradini u Varvari u sjeverozap. hercegovini, na Vijencu u Nadinu i dr. (sl. 27, br. 2,3) a produžuju se i u željezno doba, kao u Ninu.¹⁵⁷ Zato je sigurnije da one obilježavaju ovdje srednje i kasno brončano doba, jer su izrađivane na posudama obje faze, a u rano brončano doba su rijetke. Općenito, takve ručice s produžetkom u obliku sjekirice obilježavaju brončano doba, osobito u Italiji.¹⁵⁸ Druga zašiljena vrsta vjerojatno se produžuje u željezno doba, pa je takve ručice teško točnije datirati bez izdvojenih naslaga. U rano brončano doba moguće se javljaju i okomite trokutasto oblikovane ručice, jer je jedna takva ručica poznata iz Islama Grčkog - Kašića, a tada se datiraju i u Istri, iako se i one, čini se, češće javljaju tek od srednjega brončanog doba, jer ih nema u cetinskoj kulturi.¹⁵⁹

Srednje brončano doba najslabije se može odrediti i izdvojiti, jer je općenito najslabije poznato i na okolnim područjima i, po svemu, bilo najmanje razvijene i izrazite kulture. Vjerojatno je do toga došlo prevladavanjem pokretnoga stočarstva i time osiromašenje gospodarenja, pa i kulture, nakon prodora indoeuropskih skupina s istoka. Zasad se donekle može nagađati da je iz ove faze samo šet gradina: Mala gradina i Rebac u Stankovcima, Mali Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji, Zidić u Polači, koje su vjerojatno nastavile život iz ranoga brončanog doba, pa Kutlovića gradina u Rašteviću. Međutim, to još nije moguće sigurnije dokazati, jer raspoložemo s premalo kulturnih pojava koje se mogu povezivati s tom fazom. Takve su, na primjer, posude s okomitim prstenastim ručicama koje se odozgo prema dolje trokutasto proširuju, kakve su češće u ovoj fazi, a nađene su na spomenutim gradinama u G. Jagodnji, Polači i Stankovcima, kao i u pojedinim drugim nalazištima izvan ovoga prostora (npr. Jazvinački brig u Podvršju i dr.), ali se one produžuju i u kasno brončano doba, kao na gradini Čauševica u Rašteviću i Vijenac u Nadinu, pa i u željezno doba, kao u Ninu.¹⁶⁰ To isto vrijedi i za jezičasto-prstenaste, facetirane i potkovaste ručice.¹⁶¹

¹⁵⁷ B. Č o v i ć 1983, str. 135 i d., T. XV,4-6, XVII,1,2, XIX,6,7, XX,4, XXIII,1, XXIX,13 i dr.; Š. B a t o v i ć 1970b, sl. 33; Š. B a t o v i ć - S. K u k o ć 1988, T. XXXIX, 1-3; usp. Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1987b, sl. 7.

¹⁵⁸ Usp. A. M. R a d m i l l i 1974, sl. 93, br. 1,5; G. B. M o n t a n a r i 1976, str. 137 i d., sl. 3, br. 3; Palafitte 1983, sl. 43, br. 1, sl. 55, br. 2 i dr.

¹⁵⁹ B. Č o v i ć 1983, T. XIV,4,6,7; Š. B a t o v i ć 1985, str. 297, 298.

¹⁶⁰ Usp. sp. dj. u bilj. 159; Š. B a t o v i ć 1970b, sl. 27; 1984d.

¹⁶¹ Usp. B. Č o v i ć 1983, T. XIV,1, XV,8, XXXV,10 i dr.

K a s n o b r o n č a n o d o b a mnogo je bolje poznato jer otada raspoložemo s mnogo više izrazite, osobito kovinske građe. Zasad je ta faza sigurno poznata iz petnaestak nalazišta u Smilčiću, Islamu Grčkom, Nadinu, Donjim Biljanima, Benkovcu, Kuli Atlagića, Lisičiću (Asseria), Bjelini, Stankovcima, Dobropoljcima, G. Jagodnji i Rašteviću.¹⁶² Pored toga, za više drugih nalazišta može se razložno nagađati da su također otada, ali iz njih nema sasvim sigurnih nalaza. Otada su bez sumnje gradine Čauševica jer sva građa s nje ima tadašnja obilježja, osobito jedna zmijolika spona (fibula), zatim Mala gradina u Stankovcima, posebno po jednom koplju. Otada je i najmanje jedna gradina iz Nadina jer odatle potječe jedan izraziti mač toga vremena, bez sumnje iz groba, ali nije poznat točan položaj nalaza, pa nije moguće ustanoviti kojoj gradini pripada, možda Vijencu jer se na njemu nalazi uglavnom posude ove faze. Podno gradine Kaštel u Benkovcu pojavili su se grobovi s tadašnjim priložima, pa je vjerojatno i gradina tada bila nastanjena. Iz Smilčića je otad grobni humak Zemunjača jer je u njemu otkriven grob s jednom posudom te faze (sl. 27, br. 1). Očito je otada i bar jedan humak iz Raštevića jer je pokraj njega nađeno jedno koplje toga vremena. Tadašnji metalni izraziti grobni prilozi poznati su i iz Donjih Biljana, Islama Grčkog, Kule Atlagića i Bjeline, kao ukrasne igle, spone, toke, privjesci, mačevi i koplja (sl. 27, 28, T.XXV). Veća količina posuda te faze poznata je s gradina Jaruv u Dobropoljcima, M. Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji.

Prema tome, iz ove faze poznata su pojedina naselja, grobni humci i groblja na ravnome zemljištu. Nema dokaza da dio poznate građe potječe iz ostava, jer su sve to pojedinačni ili malobrojni proizvodi, pa više odgovaraju grobnim priložima, kao nakit ili ratna oprema pojedinca. To je vrijeme velikih nemira i pokreta na širim prostorima, pa su ostave vrlo česte, osobito na panonskom prostoru. Međutim, na liburnskom području, pa i u sjev. Dalmaciji ostave nedostaju, što je rijedak izuzetak, možda zbog izrazite zemljopisne izdvojenosti, ako ne i zbog snage i otpora ovdšnjih žitelja, te uspješne obrane od provala iz unutrašnjosti, pa su zato i utjecaji tadašnjih panonsko-balkanskih seoba ovdje imali mnogo manjeg odraza nego na okolnim područjima.

N a s e l j a ove faze većinom su, kako smo ponešto spomenuli, gradinske vrste, obično smještena na uzvisinama, kao Jaruv u Dobropoljcima, M. Smiljevac i Kruglaš u G. Jagodnji, Mala gradina i Rebac u Stankovcima,

¹⁶² Sažeti pregled te faze usp. u: Š. B a t o v i ć 1960; 1980; 1981, str. 11-15, 93-99; 1983, str. 304-330, pa pojedine podatke u: 1984b; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a; 1986b; R. D r e c h s l e r - B i ž i ć 1962, str. 308.

Vijenac u Nadinu, Kutlovića gradina u Rašteviću i vjerojatno Kaštel u Benkovcu, pa od složenih i nizinskih gradina svakako Čauševica i Zidić u Polaći. Neka su naselja ranijega postanja, neka su iz ove faze, a neka su nastavila život i u željezno doba, kao Mala gradina i Rebac, pa Kaštel u Benkovcu.

Iz ove faze poznata su oba n a č i n a s a h r a n j i v a n j a. Sahranjivanje u humke svjedoče primjeri iz Smilčića i Raštevića. Prema tome humci su od zemlje ili od zemlje i kamenja. Poznat je samo jedan grob iz humka u Smilčiću, u obliku škrinje od ploča sa zgrčenim pokojnikom usred humka. Groblja na ravnome zemljištu pokraj naselja otada su ona u Benkovcu i Donjim Biljanima, ali su slučajno otkrivena, pa o njima malo znamo. Valja vjerovati da sadrže grobove iste vrste kao i humak u Smilčiću, ili općenito u ostaloj sjev. Dalmaciji. Ne znamo u kakvoj su vrsti groblja otkriveni ostali kovinski nalazi. Iz grobova su dosad poznati razni prilozii, većinom nakit, dijelovi odjeće (ogrlice, ukrasne igle, privjesci, toke, spone) i oružje (mačevi i koplja), pa pojedine zemljane posude. Dosad je poznat mali broj priloga u pojedinom grobu, od 1 do 4. Zapaža se prilično česta pojava oružja u grobovima, osobito u odnosu na kasnije vrijeme u željezno doba kad se rijetko nalazi. Ovdje je oružje poznato iz pet nalazišta, a nakit i dijelovi odjeće s tri nalazišta, dok je posude nađeno u dva nalazišta. Međutim, poznato je samo za posudu iz humka u Smilčiću da je bila u grobu. Valja vjerovati da se tada nisu posude često stavljale u grobove, već većinom razbijale u pogrebnim obredima i rasipale oko grobova i po humcima, što je uobičajeno u brončano i željezno doba sjev. Dalmacije i Liburna. Jedinstven je nalaz, i na prostoru naše zemlje, cjelovite suknene odjeće u grobu iz humka Zemunjača u Smilčiću, ali ona, nažalost, nakon otkrića nije bila zaštićena, pa se kroz kratko vrijeme raspala i nestala.

Posebno ćemo spomenuti izrazite p o k r e t n e o s t a t k e kulture ove faze. Zasad su malobrojni, ali ipak značajni, pa u okviru cijeloga liburnskog područja ove faze, dosta dobro osvijetljavaju tadašnju kulturu ovoga kraja. Većinom su izrađeni od bronce i pečene zemlje, pa rijetko od kamena. Brončani proizvodi većinom su iz grobova, a lončarski i kameni predmeti iz naselja. U odnosu na ostali liburnski prostor odavle je poznat mali broj vrsti proizvodi. To su: žrvnjevi, brusovi, noževi, zemljane posude, mačevi, koplja, ukrasne igle, spone, ogrlice, toke, privjesci i neki drugi. Prema tome, nedostaje veliki broj na okolnom prostoru poznatih proizvoda i od raznih vrsti materijala, svakako zbog slabe istraženosti.

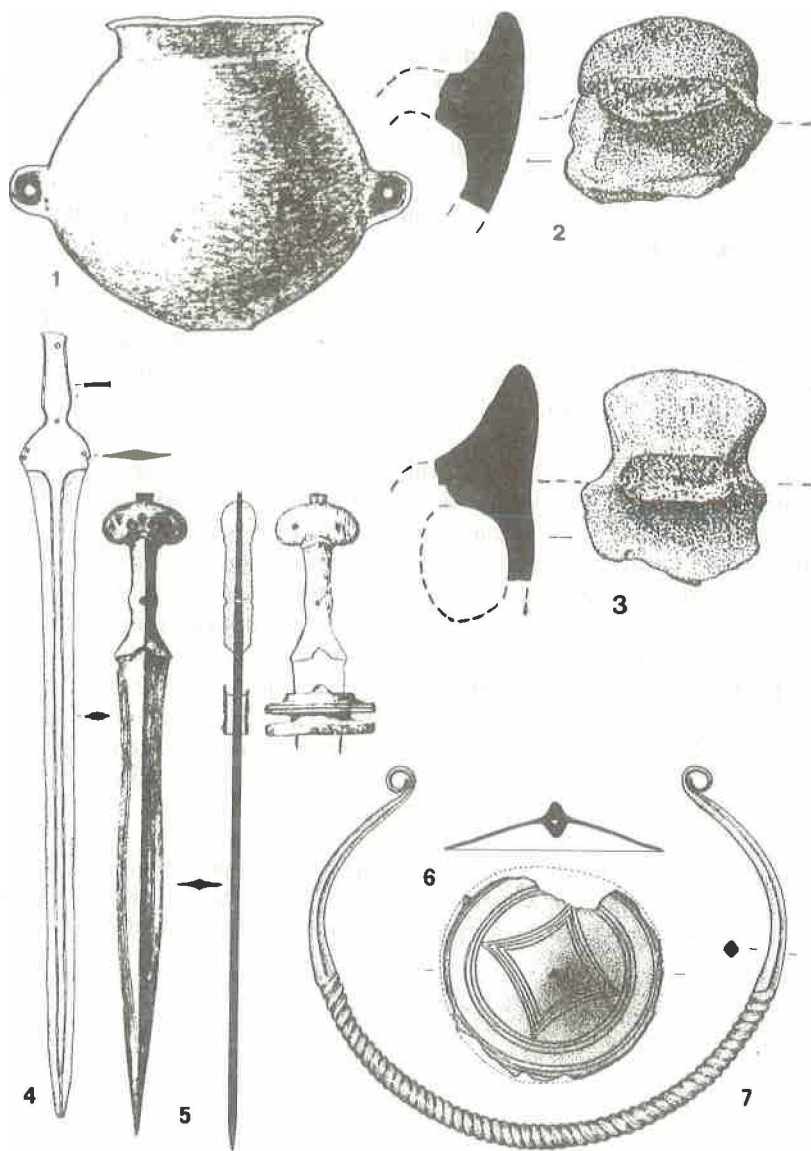
K a m e n i proizvodi su rijetki. Češće se nalaze samo ručni žrvnjevi od taložnoga kamenja, zatim poneki brusovi od pješčenjaka, kao na Čauševici i M. Smiljevcu, pa rijetko i kreneni predmeti, kao dva noža na gradini Vijenac u Nadinu, pojedini noževi i odbici na Čauševici, iako oni tada bez sumnje nisu imali prvotnu namjenu, već su služili za paljenje vatre.

O d b r o n c e su izrađeni mačevi, koplja, ukrasne igle, spona, ogrlice, toke i privjesci.

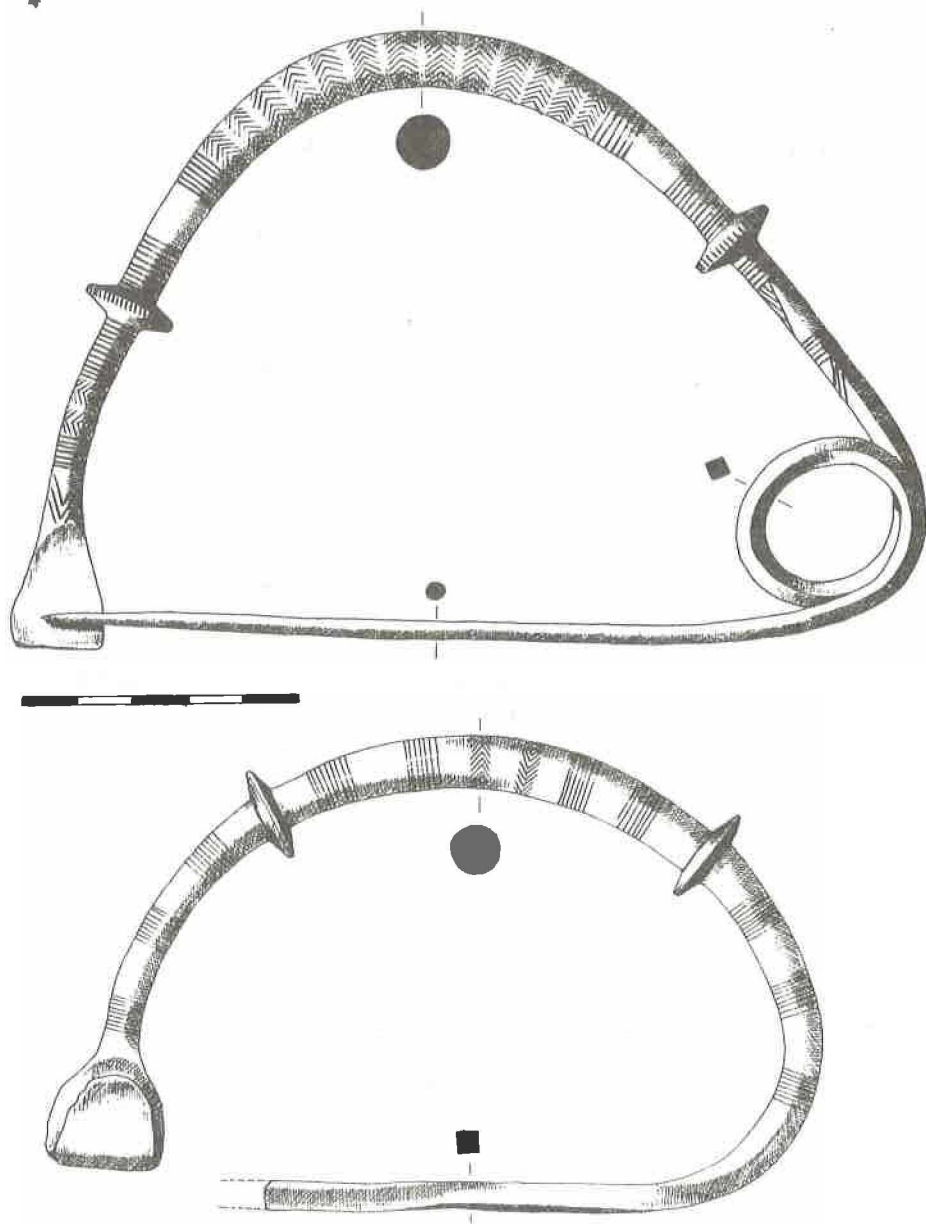
Poznate su dvije vrste s p o n a (fibula): lučne s dva diskasta odebljanja na padinama luka, pa dvije inačice, jednodijelna i dvodijelna, zmijolikih spona. Na benkovačkom području lučne spona otkrivene su samo 2 u Benkovcu i 2 u Bjelini (sl. 28, T.XXV). Uobičajenih su svojstava, kao na cijelom liburnskom prostoru: velike su, polukružna oblika, kružnoga presjeka luka s dva diskasta odebljanja, polukružne noge i s oprugom četvrtasta presjeka, pa obično ukrašene po luku urezanim geometrijskim uzorcima. Donekle se izdvaja samo jedan primjerak iz Bjeline, jer se oblikom više približava trokutu i ima trokutastu nogu, pa je slična dalmatskoj vrsti takvih spona u srednjoj Dalmaciji i po tome pod dalmatskim utjecajem s juga. To je vrlo izrazit proizvod ove faze na liburnskom prostoru gdje se i razvio po uzoru na ranije spona u obliku violinskoga gudača, pa dijelom ima posebna obilježja liburnske kulture. Odavle su proširene na okolna područja, osobito u Liku, Istru i u Italiju. Njihova svojstva samo ponekad su se miješala ili izmjenjivala s dalmatskom vrstom sličnih spona, ili prenosile s jednoga na drugo područje, kao primjerak iz Bjeline.¹⁶³

Inačica dvodijelnih zmijolikih spona zasad je poznata samo u jednom primjerku iz Lisičića (Asseria) (T. XXV, 3). Ima sedlast luk s dvije petlje na njegovim krajevima, na jedan kraj luka natakuta je probušena igla s

¹⁶³ Usp. Š. B a t o v i ć 1980, str. 30-31; 1981, str. 93 i d., sl. 3, br. 2 i dr.; 1983, str. 309-310.

Sl. 27. Predmeti kasnoga brončanog doba: 1. zemljana posuda iz humka Zemunjača u Smilčiću, 2. ručica posude s gradine Vijenac u Nadinu, 3. ručica posude s Kutlovića gradine u Rašteviću, 4. brončani mač iz Islama Grčkog, 5. mač iz Benkovca, 6. brončana toka i 7. ogrlica iz Donjih Biljana.

Sl. 28. Bjelina: brončane lučne sponne (fibule) iz jednoga groba kasnoga brončanog doba.

kuglastom glavom, a drugi kraj prelazi u nogu i u spiralni disk. Takve spone također su nastale na liburnskom prostoru, iako su rijetke, i proširile se na japodsko područje u Liku i u srednju i južnu Italiju gdje su se kasnije razvijale početkom željeznoga doba.¹⁶⁴ Dio jednodijelne inačice zmijolike spone nađen je na gradini Čauševica. Također je sedlasta luka s dvije petlje, ali njoj jedan kraj preko opruge prelazi u iglu, a drugi isto u nogu, pa ponekad i u spiralni disk, samo ovoj nedostaje noga pa nije poznato je li imala disk. To je jedini primjerak takve fibule iz kasnoga brončanog doba poznat na liburnskom području, ali i u našoj zemlji. Nasuprot tome, takve spone česte su u Italiji, pa je moguće da je ovaj primjerak odatle uvezen, ili nastao pod utjecajem iz Italije.¹⁶⁵ Kasnije, tijekom željeznoga doba takve su spone uobičajene u japodskoj kulturi, osobito u kasnom njegovu dijelu kad su obično sa zrnima stakla ili jantara na luku, vjerojatno također nastale pod italskim utjecajem.¹⁶⁶

O g r l i c e su rijetke. Poznata su dva primjerka uvijene inačice (tordirane) iz Donjih Biljana (sl. 27, br. 7),¹⁶⁷ kakve su općenito rijetke u Liburna, dok su drugdje češće i nastavljaju se u željezno doba. Na istom položaju u Biljanima nađena je i jedna ogrlica od 68 valjkastih zrna (perli) izrađenih iz školjke *Spondylus* i 3 jajolika zrna od vapnenca, ali nije sasvim sigurno je li i ta ogrlica iz te faze.

O d p r i v j e s a k a poznate su samo dvije cjevaste zavojnice, kao srednji dijelovi izrazitih spiralno-naočarastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom, čestih na liburnskom području u ovoj fazi. Oba su bila nataknuta na jednoj lučnoj sponi iz Bjeline.¹⁶⁸ Na gradini Čauševica nađena je brončana pločica pravokutna oblika s malo istaknuta dva kuta jedne strane i s dvije rupice na suprotnoj strani, slična čestim kasnijim privjescima u željezno doba u Liburna, s dvije životinjske glave na kutovima, ili u obliku dvostrukih životinjskih glava, što je značajka te kulture. Možda je

¹⁶⁴ Š. B a t o v i ć 1980, str. 32; 1981, str. 94, T. 2; 1983, str. 310; R. D r e c h s l e r - B i ž i ć 1962, str. 308, T. III,1. U literaturi se označava kao iz Benkovca, što nije sigurno jer je u inv. knjizi u Arh. muzeju u Splitu pod br. 1127 nalazište te spone označeno Asseria.

¹⁶⁵ Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a, str. 35; H. M ü l l e r - K a r p e 1959, T. 26, br. 1,2; R. d e M a r i n i s 1975, sl. 25, br. 8, sl. 63, br. 4,5; F. L o s c h i a v o 1984, str. 225, sl. 3, br. 1, i dr.

¹⁶⁶ Usp. npr. R. D r e c h s l e r - B i ž i ć 1961, T. III,1,8, V,3, 14 i dr.; 1972-73, T. XIX,4,5 i dr.

¹⁶⁷ Š. B a t o v i ć 1980, str. 32, T.VI,5; 1981, str. 98, sl. 2, br. 18; 1983, str. 311, sl. 20, br. 22.

¹⁶⁸ Š. B a t o v i ć 1981, str. 93; 1983, str. 312; W. B u t t l e r 1933, str. 285, sl. 3-4.

primjerak s Čauševice najraniji sličan proizvod iz kojega su se razvile kasnije inačice.

U k r a s n e i g l e potječu s tri nalazišta: dva iz Donjih Biljana i jedno iz Benkovca. Među njima su primjerci s kuglastom i s dvostožastom glavom, s jajolikim odebljanjem vrata i s urezanim geomerijskim ukrasom.¹⁶⁹

T o k e su otkrivene samo u Donjim Biljanima u dva primjerka stožasta oblika sa šiljastim izbočenjem na vrhu i s ušicom na donjoj strani, po rubu ukrašene nizovima iskucanih točaka i urezanih crta, a u sredini uzorkom četverokuta lučno uvučenih stranica s dva prekrížena niza uboda.¹⁷⁰ To je vrsta toka kakve se nastavlja u željezno doba na širim prostorima.

Možda je odatle i kružna v e z i c a z a p o j a s s upisanim križem, kakve se kasnije ne javljaju.

Zajedno sa spomenutom ogrlicom od zrna u Donjim Biljanima nađen je i jedan p r s t e n također od školjke *Spondylus*, ali i za njega vrijedi da ga nije moguće sigurno datirati u ovu fazu.

Sačuvana su 4 m a č a: po jedan iz Islama Grčkog, Nadina, Kule Atlagića i Benkovca. Dijele se u dvije uobičajene vrste na liburnskom području:

1) s jezičastom ručicom koju su prekrivale drvene korice u dvije inačice, jedna duža, kao iz Islama (sl. 27, br. 4), i druga kraća, kao iz Kule i Nadina, pa 2) kratka vrsta, samo s punom kovinskom jabučastom ručicom i s okovima korica, kakav je poznat iz Benkovca (sl. 27, br. 5). Inačica mačeva s jezičastom ručicom iz Islama vrlo je raširena na velikim prostorima. Ovdje su vjerojatno uvezeni, u prvom redu, iz kulture groblja sa žarama u panonskom prostoru.¹⁷¹ Međutim, ostali kratki mačevi rašireni su samo na zapadnom Balkanu i do Istre, gdje su nađeni i kalupi za njihovo lijevanje, kao na Velikoj gradini u Varvari u sjeverozap. Hercegovini, pa nema sumnje da su tu i proizvedeni, zbog njihove množine moguće dijelom i u sjev. Dalmaciji.¹⁷²

¹⁶⁹ Š. B a t o v i ć 1980, str. 34, T. VI,2; 1981, str. 96, sl. 20, br. 9,10,12; 1983, str. 312.

¹⁷⁰ Š. B a t o v i ć 1980, T. VI,6; 1981, str. 96, sl. 2, br. 37; 1983, str. 315.

¹⁷¹ Š. B a t o v i ć 1970a; 1953; 1980, str. 36; 1983, str. 314, gdje se navodi i usp. literatura.

¹⁷² Š. B a t o v i ć 1953; 1970a; 1980, str. 36, T. IV,1, V,3, XVI,1,2; 1983, str. 314, sl. 20, br. 3, T. XLVI,1,3; D. G a r a š a n i n 1959, str. 37 i d., sl. 1-3; J. S z o m b a t h y 1913, sl. 72, 74, 75; G. S t e f f e - S. V i t r i - G. R i g h i 1977, T. I,1.

K o p l j a su pojedinačno poznata s Male gradine u Stankovcima, iz nepoznatoga nalazišta u Islamu Grčkom i pokraj humka sjev. od Raštevica. Imaju uobičajena svojstva tadašnjih vrsti toga oružja, obično plamenast oblik.

Drugi oblici ni kovinski proizvodi nisu poznati, ili se neki ne mogu pouzdanije povezati s ovom fazom.

L o n č a r s t v o (keramika) je većinom u prethodnim predajama. Najbolje se može spoznati po posudi iz groba u Smilčiću, pa po gradinskim naseljima Vijenac u Nadinu i Čauševica u Raštevici (sl. 27, br. 1-3). Posude su obično radene od loše zemlje, bez primjesa, dosta šupljikave, manja količina s krupnim kamenčićima, a rijetko s usitnjenim kalcitom. Oblici su slabo poznati, kao jajolike posude s razvraćenim obodom, posude s cjevastim vratom, ili jedina cijela loptasta posuda s prstenastim vratom i s dvije ušice na truhu iz humka u Smilčiću.¹⁷³ Imaju ravno dno i različite ručice, kao prstenaste, najčešće široke, poneke uzdužno udubljene - s brazdom, zatim facetirane, prstenasto-trokutaste, prstenasto-jezičaste, jezičaste i potkovaste. Poneke posude iznad prstenaste ručice imaju polukružno povišen obod, što se javlja još od ranoga brončanog doba, najčešće u srednje i kasno brončano doba, ali ta pojava traje do u željezno doba. Pojedine prstenaste ručice s Vijenca na vrhu su ukrašene poprečnim rebrastim izbočenjem, što se nalazi i na nekim drugim gradinama u sjev. Dalmaciji (u Loparu na Rabu, Božavi na Dugom otoku),¹⁷⁴ zajedno sa zadebljanim obodom posuda, što su izrazite pojave kasnoga brončanog doba i u Italiji. Pojedina slična obilježja nalaze se i na drugim nalazištima ovoga kraja, ali ih je teško sigurnije datirati u ovu fazu, jer su neka od njih naslijedena, a neka traju i kasnije.

G o s p o d a r s t v o u kasno brončano doba dosta je bolje poznato nego u ranijim fazama, osobito zbog mnogo veće količine metalnih proizvoda. Osnovni oblici proizvodnje i pribavljanja hrane ostali su isti. Prevladavalo je, po svemu, pokretno stočarstvo, što se osobito zapaža po velikim nizinskim i gusto razmještenim naseljima, s oskudnim kulturnim ostacima, jer su se u njima ljudi malo zadržavali. Pored toga, poznati su tragovi ratarstva, obrta, pomorstva i razmjene. Česti su ručni žrvnjevi za mljevenje žitarica. Domaću proizvodnju raznih proizvoda dokazuju mjesne posebnosti pojedinih oblika, osobito lončarstva i kovinskih predmeta, kao spona, privjesaka i pojedinih mačeva. Razmjena je mnogo šira nego ranije, u prvom redu u nabavi bronce i brončanih proizvoda, osobito oružja, jer

¹⁷³ Š. B a t o v i ć 1980, str. 39-40, T. VII,3; 1983, str. 317, sl. 20, br. 27.

¹⁷⁴ Usp. Š. B a t o v i ć 1973, T. LXXII,6-8, LXXIV,2 i dr.; 1987b, str. 160, sl. 10, br. 3.

su neki oblici rašireni na cijelom zap. Balkanu, a neki i mnogo šire, dok su pojedine zmijolike spone uvezene iz Italije. Lučne i dvodijelne zmijolike spone izvezile su se u većem broju odavle na okolna područja i u Italiju. Oružje i dijelove nakita najčešće su uvozili s panonskog prostora. Takve znatne promjene i mnogo šira razmjena krajem brončanoga doba povezane su uz nagli razvitak trgovine i uz panonsko-balkanske seobe i promjene na Balkanu, pa zato posebna velika količina nakita, ali i oružja koje je u sjev. Dalmaciji i na cijelom liburnskom području bilo raznoliko i obilno. Pojačane veze s Italijom i mnogo veći utjecaji s našega područja nego obratno prouzročilo je preseljenje dijela stanovništva s ovoga prostora i s naše obale preko Jadrana, kao posljedica nemira na Balkanu, te snažnije učešće Liburna u plovidbi i trgovini na Jadranu.¹⁷⁵

U d u h o v n o j k u l t u r i osobito se zapaža mnogo veća uloga nakita i često prilaganje oružja u grobove, što je u vezi s mnogo raznovrsnijim i boljim naoružanjem, pa, bez sumnje, s osnivanjem ratničkoga zanimanja zbog nemira i pokreta, pa i proširene trgovine i gusarstva u to doba. To je i osobito obilježje kasnog brončanog doba, što se odrazilo i na društvene odnose, podjelu rada i zapaženije početke razvoja društvene i gospodarske nejednakosti.¹⁷⁶

Kultura kasnoga brončanog doba na ovom prostoru velikim se dijelom razvijala samostalno i postupno na ranijim predajama, osobito način života i izrada posuđa, a dijelom je nastala i obogaćivala se pod utjecajem susjednih kultura, iznimno i izrazito pod utjecajem s panonskoga prostora, pogotovo u preuzimanju i razvoju naoružanja i dijelom nakita.

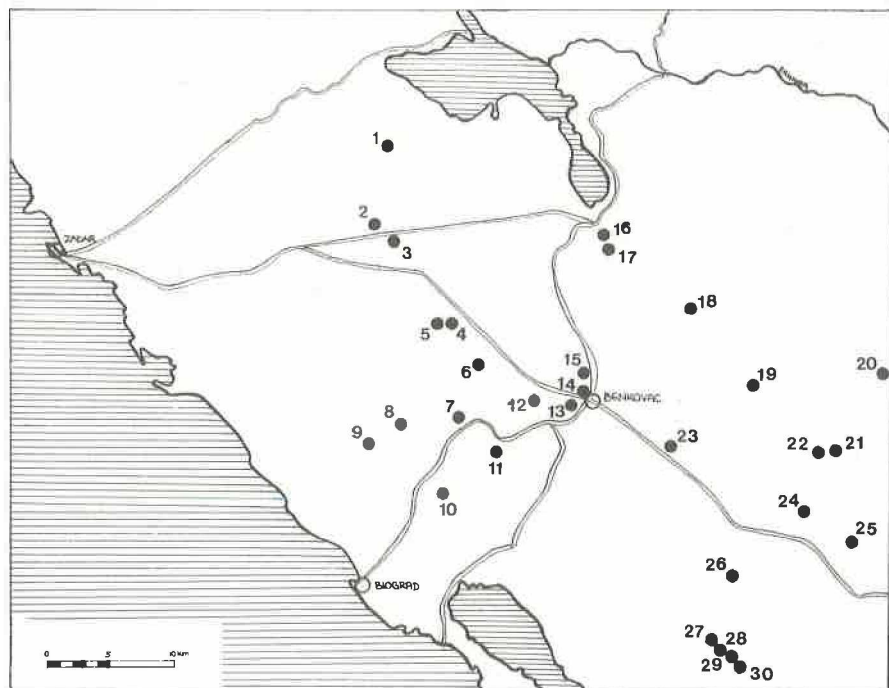
Željezno doba (karta 7)

To je doba donekle dosta dobro poznato, osobito njegov kasni dio, što omogućuju pojedina iskopavanja, ponajprije grobova, zatim jedna ostava iz Gornje Jagodnje, pa velika količina skupljene građe, većinom obilaskom nalazišta po površini i slučajnim nalazima. Zato se nazire i razvitak kulture u to doba.

Iskopavanja su izvedena na prostoru 4 sela, ili na 8 položaja: šira istraživanja naselja i groblja Asserije u Podgrađu (Lisičić), zatim pokusna istraživanja grobnih humaka u Dobropoljcima, grobnog humka u zaseoku

¹⁷⁵ Šire o tome usp. u: Š. B a t o v i ć 1980, str. 41 i d.; 1983, str. 317-320.

¹⁷⁶ Usp. šire u: Š. B a t o v i ć 1983, str. 320-324.

Karta 7

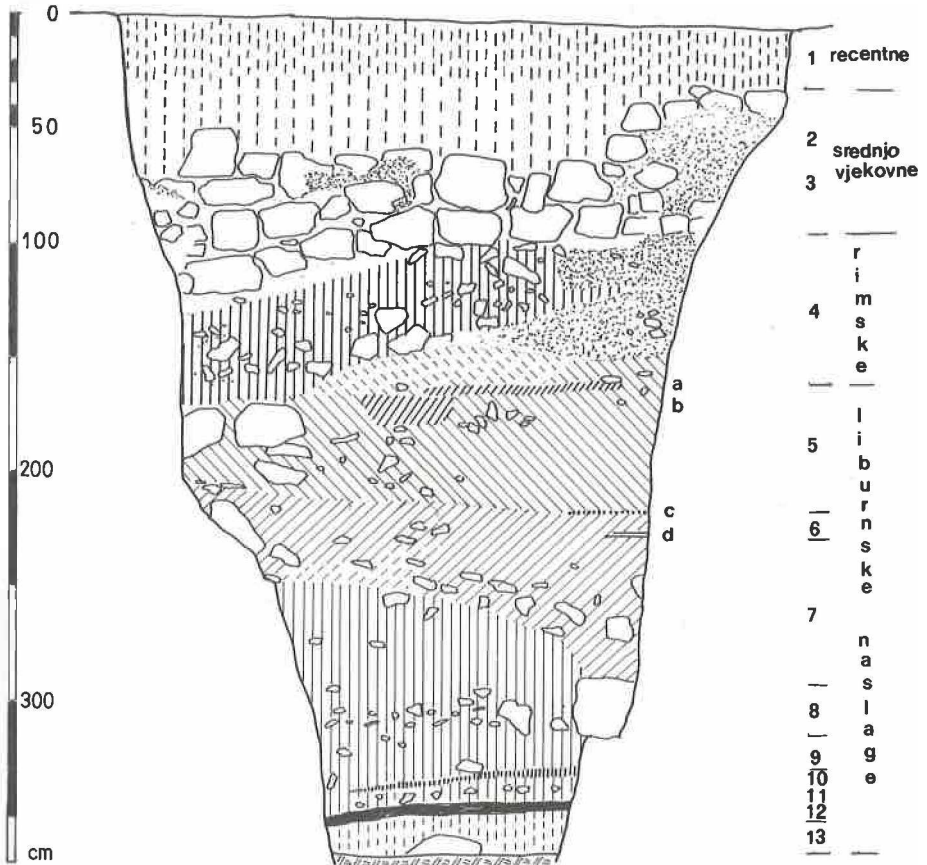
Veljane i groblja na ravnom zemljištu na položaju Pržine u Donjim Biljanima, pa groblja i Gradine u Nadinu.¹⁷⁷

Ukupno je dosad poznato više od tridesetak nalazišta: po jedno u Lisičiću, Vukšiću, Gornjoj i Donjoj Jagodnji, Benkovcu, Benkovačkom Selu, Lišanima Ostrovičkim, Ostrovici, Popovićima, Polači, Rašteviću, Islamu Grčkom, Gornjim Biljanima, Brgudu i Bjelini, zatim po dva u Šopotu, Karinu i Donjim Biljanima, pa po tri i više nalazišta u Dobropoljcima, Stankovcima, Tinju i Nadinu.¹⁷⁸ Gradinska naselja poznata su u Lisičiću, Vukšiću, Gornjoj i Donjoj Jagodnji, Nadinu, Benkovcu, Lišanima Ostrovičkim, Ostrovici, Šopotu, Stankovcima, Karinu, Tinju, Brgudu i Bjelini. Grobni humci ovoga doba otkriveni su u Nadinu, Dobropoljcima, Islamu Grčkom, Donjim Biljanima, pa vjerojatno u Tinju. Groblja na ravnome

¹⁷⁷ O tome osnovne podatke usp. u sp. dj. u bilj. 15-17,32; Š. B a t o v i ć 1959a; 1960a; 1982; 1989; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1988; 1987c; J. B e l o š e v i ć 1975, str. 103,104.

¹⁷⁸ Osnovne podatke usp. u sp. dj. u bilj. 177, zatim Š. B a t o v i ć 1974; 1977; 1981; 1984a; 1984b; 1985; Š. B a t o v i ć - J. C h a p m a n 1986a; 1986b.

zemljištu nađena su uz Asseriju u Podgrađu, uz Gradinu u Nadinu, podno gradine Trojan u Donjoj Jagodnji, pa vjerojatno podno Marića gradine u Vukšiću. Ostalo su slučajni i pojedinačni nalazi bez podataka o nalazu i vrsti nalazišta. Za neke se samo može nagadati da su bili u grobovima, kao jedan mač iz Šopota, ili veća količina nakita iz Polače.

Sl. 29. Nadin, Gradina (Nedinum): presjek kulturnih naslaga u sondi 3, 1986.g.:

sloj 1 tamnosmeđi obradivi humus s miješanom rimskom i kasnijom građom; sloj 2 smeđi humus i žbuka; sloj 3 zid srednjovjekovne kuće; sloj 4 žbuka sa skaljem (desno) i sa smeđim humusom (lijevo); a) ognjište; sloj 5 smedesiva zemlja s dosta pijeska; b) ognjište, c) pepeo i ugljen; sloj 6 smeđepepeljasta zemlja, d) vatrište; sloj 7 tamosmeđa zemlja; sloj 8 nasip sitnog kamenja; sloj 9 sivopepeljasta zemlja s dosta ugljena; sloj 10 pepeo i ugljen; sloj 11 sivopepeljasta zemlja sa skaljem; sloj 12 pod crveno i crnkasto pečen; sloj 13 miješana crvenica s malo smeđeg humusa.

Većini građe, osobito domaćim zemljanim posudama skupljenim po površini, nije moguće odrediti uže vrijeme izrade i uporabe, jer su gotovo kroz cijelo željezno doba zadržale ista svojstva. Ipak znatan dio proizvoda, u prvom redu iz kovina i uvezene zemljane posude, moguće je točnije datirati. Po njima se može reći da je poznata građa iz svih pet faza u razvoju liburnske kulture željeznoga doba, koje su dosad ustanovljene na ostalom liburnskom području, osobito u Ninu, Radovinu, Bribiru i dr. Ovdje su najbrojniji ostaci iz zadnje ili V. faze. Zato se po pojedinim fazama može razvrstati oko polovice nalazišta. Osim toga, u velikom broju nalazišta zapaža se građa koja je trajala kroz više faza, a u nekim nalazištima uglavnom iz cijeloga željeznog doba, kao s Čosine gradine u Gornjoj Jagodnji, pa se opravdano može nagadati da je većina naselja trajala kroz cijelo to doba. Ipak, na ovom prostoru nije još moguće potpunije pratiti ni osvijetliti razvitak cijeloga željeznog doba jer, osim oskudno u Nadinu, nije poznata cijela stratigrafija naselja i nije šire istraženo ni jedno groblje, pa nisu poznati ni sigurni i brojniji ostaci svih faza u razvoju kulture. Možda je to bilo ustanovljeno u Asseriji, ali ukupni rezultati istraživanja toga naselja nisu nikada objelodanjeni ni obrađeni.

U ovom razdoblju poznata je samo gradinska vrsta *n a s e l j a*, smještena uvijek na brežuljcima ili na kosama, kao *Asseria*, ili na rubu visoravni, kao Trojan u Donjoj Jagodnji. Čini se da se po smještaju vremenski nisu razlikovale. Po starosti se zapažaju tri vrste: 1) s prethodnim životom iz brončanoga doba, kao Kutlovića gradina u Rašteviću, Mala gradina i Rebac u Stankovcima, pa vjerojatno Kaštel u Benkovcu i *Asseria*, 2) veća središta šire okolice s naknadnim - nastavkom života u rimsko doba, kao *Asseria* i Trojan (*Blandona*), a neke i kasnije, sve do turskoga doba - do 17. st., kao Gradina u Nadinu (*Nedinum*), Gradina Miodrag u Karinu (*Corinium*) i Gradina u Tinju, 3) sve ostale gradine korištene samo u željezno doba. Prema tome, većina gradina - naselja nanovo je osnovana početkom ili tijekom željeznoga doba, a nisu nasljedene iz brončanoga doba, niti su nastavile život kasnije, što je u skladu s velikim nemirima i promjenama na prijelazu iz brončanoga u željezno doba, a kasnije u vezi s rimskom prevlašću krajem željeznoga doba.

Oblici gradina ovoga doba obično su prilagođeni položaju, pa većinom imaju kružan tloris, kao Čosina gradina u Gornjoj Jagodnji, Ogradak u Stankovcima, Gradina u Tinju, ili elipsast tloris, kao Mala gradina u Stankovcima, Kutlovića gradina u Rašteviću, Gradina u Nadinu, *Asseria*, Gradina Miodrag u Karinu i Marića gradina u Vukšiću, pa jezičast oblik, kao Gradina u Šopotu i Trojan u Donjoj Jagodnji. Ponešto se izuzima jedino Gradina u Karinu koja ima približno trokutast oblik, kao i Velika gradina u Stankovcima pravokutnoga tlorisa sa zaobljenim kutovima i

dijelom valovitih bedema, poput pojedinih gradina u brončano doba.

I u ovom razdoblju gradine imaju različitu površinu, od malih, promjera oko 80 m (Ogradak u Stankovcima) ili 100 m (Gradina u Tinju), ili veličine oko 50x100 m (Mala gradina u Stankovcima) do srednje veličine, oko 100x200 m (Gradina Miodrag u Karinu) i velikih prostora, oko 100x300 m (Marića gradina u Vukšiću), 250x425 (Gradina Nadin - *Nadinum*), ili 800x150 m (*Asseria*), koje su među najvećima. Veličina im je ovisila o namjeni, položaju i značenju. Najveće gradine obično su bile središta šire okolice.

Redovito su opkoljene suhozidnim bedemima. Bez bedema je jedino gradina Rebac u Stankovcima, naseljena od ranije. Najčešće imaju po jedan vijenac bedema. Neke su s podgradem, kao Gradina Nadin, Marića gradina u Vukšiću, a samo pojedine imaju po dva koncentrična vijenca, kao Mala i Velika gradina u Stankovcima, a iznimno složeni trostruki vijenac ima samo Čosina gradina u Gornjoj Jagodnji, kojoj se vanjski bedem pruža uz donji rub padine, što je jedini primjer na ovome prostoru, pa rijetka pojava na cijelom liburnskom području, jer su bedemi obično pri vrhu uzvisina. Pojedine značajnije gradine, obično središta šire okolice, u zadnjim stoljećimaovoga doba odlikuju se tzv. megalitskim bedemima, od velikih klesanih blokova. Takav način gradnje proširio se na istočnoj jadranskoj obali pod grčko-italskim utjecajem od 5. do 2. st., u tri različite razvojne tehnike. Bedeme tih svojstava na ovom prostoru imaju Gradina Nadin (T.XIV, 1), *Asseria* i Trojan.¹⁷⁹ Jedini primjer bedemom spojene dvije gradine, kao Rebac i Mala gradina u Stankovcima, nije pouzdano poznato jesu li spojene u željezno doba ili ranije. Rijetka je pojava i posebnost također tehnika učvršćivanja bedema poprečnim zidovima, kao na gradini Trojan, što je zapaženo najranije na gradini Čauševica iz kasnoga brončanog doba.

Ostaci četvrtastih ili pravokutnih suhozidnih kuća poznati su samo po površinskim zapažanjima na Gradini u Šopotu i Jerebinjak u Brgudu, ali šire ovdje nisu proučene.

S a h r a n j i v a n j e p o k o j n i k a prilično je dobro poznato jer je istražen veći broj humaka, i to 7 u Dobropoljcima i 1 u Donjim Biljanima, pa dijelovi dvaju groblja na ravnome zemljištu podno Asserije i Nadina. Pojedine podatke pružili su i slučajni nalazi. O istraživanju groblja Asserije prije prvoga svjetskog rata zna se vrlo malo jer podaci nisu sačuvani ni objelodanjeni, osim dijela grobnih priloga.¹⁸⁰ Po tome je očito da su Liburni u željezno doba, isto kao i ranije u brončano doba,

¹⁷⁹ Usp. sp. dj. u bilj. 137; Š. B a t o v i ć 1963b; M. S u i ć 1976, str. 119 i d.

¹⁸⁰ Usp. Š. B a t o v i ć 1958; 1959-60; 1965; 1981; 1982; I. M a r o v i ć 1970.

sahranjivali svoje mrtve na dva načina: u zajednička groblja pokraj gradinskih naselja i u grobne humke podalje od naselja.

Groblja na ravnome zemljištu dosad su otkrivena na jugozap. padini Asserije, podno sjeverozap. padine Nadina, podno jugozap. strane gradine Trojan u Donjoj Jagodnji, pa podno sjeveroist. padine Mrića gradine u Vukšiću, te na položaju Pržine u Donjim Biljanima. Bez sumnje će se groblja naći i uz ostale gradine. Bili su uobičajeni grobovi u obliku škrinje od kamenih ploča, vel. oko 1 x 0,5 x 0,5 m i u njima sahranjeni pojedini zgrčeni pokojnici položeni na bok. Međutim, ta groblja i grobovi ovdje nisu potanje dokumentirani, nego samo po oskudnim podacima iz Asserije i po pojedinim slučajnim i površinskim zapažanjima. U Nadinu su istražene samo dvije obiteljske grobnice, dosta različite od spomenutog uobičajenog načina sahranjivanja u Liburna, jer su građene od klesanih ploča i u njima su sahranjivane cijele porodice u ispruženom položaju, i do desetak pokojnika u svakom grobu, pa su takvi grobovi i mnogo veći. U Nadinu najcjelovitije sačuvana od njih, grobnica 1 duga je 1,90 m, šir. 1,25 m i vis. 0,82-1,18 m (sl. 31, T.XXVI). Osim toga, te grobnice smještene su u mrežu pravilnih pravokutnih prostorija - parcela (*locus*), širine 5,5-6 m i dužine, samo nije sigurno jesu li te grobne prostorije istovremene s grobovima, ali je moguće jer se ponešto razlikuju od usmjerenja parcela iz rimskog doba. Na benkovačkom prostoru to su jedine poznate takve grobnice. Rijetke su i na ostalom liburnskom području, kao i na ostalom našem primorju, osim u grčkim kolonijama, jer su ih bogatiji Liburni ponegdje počeli podizati u zadnjoj fazi svoga samostalnog razvoja, pod grčko-helenističkim utjecajem, od 4. do 1. st. pr. n. e. Takve grobnice razlikuju se od ostalih grobova i po vrlo bogatim i skupocjenim priložima, osobito po neuobičajeno velikom broju posuda u grobovima (sl. 32-34).¹⁸¹

Grobni humci u većinom od kamena, zatim često od kamena i zemlje, a pojedini i od čiste zemlje, smješteni po kosama, krškim zaravnima i poneki uz rub polja, pa i po nižim brežuljcima, pojedinačno ili u skupinama od po tri humka, kao u Dobropoljcima, do desetak humaka, kao u Islamu Grčkom, što su najvjerojatnije rodovska groblja. U pojedinom humku nađeni su po 1 do 3 groba, od kamenih ploča, ili bez ploča, sa zgrčenim kosturima, što su pojedinačne ili obiteljske grobnice.¹⁸² Ovdje dosad nisu poznati humci koji su služili kao rodovska groblja. U pojedinim humcima u Dobropoljcima nije bilo grobova, već samo razasuti ulomci zemljanih posuda, pa su oni ponajprije bili spomen-grobnice, ili su imali obrednu namjenu.

¹⁸¹ Rezultati istraživanja grobova iz Nadina nisu još cjelovito objelodanjeni, a spominju se u: Š. B a t o v i ć 1974, str. 222; 1982, str. 11, a dio građe 1981. Usp. slične grobove iz Dragišića i Zatona šibenskog u: Z. B r u s i ć 1976, str. 116, T. IV,2; 1980, str. 11-13, T. III, VII, VIII, X.

¹⁸² Usp. Š. B a t o v i ć 1959a; 1960a; 1985.

U grobovima se nalaze obično pojedini prilozi, najčešće dijelovi odjeće ili nakit, pa ponekad osobni pribor, kao ukrasne igle, spine (fibule), štipaljke (pincete) i dr., ali ne posude, već su one često razasute oko grobova u humcima, kao ostatak posmrtnih obreda. Mnogo priloga, pa i posuda nalazi se samo u grobovima helenističke vrste, kao u Nadinu, kako je spomenuto, u kojima ima i po više stotina raznih predmeta u svakom grobu. Osim spomenutih predmeta, u njima se nalaze privjesci, prstenje, ogrlice, narukvice, vezice za pojas, posude i dr. Oružje i alat rijetko se općenito nalaze u liburnskim grobovima željeznoga doba. Ovdje je tako poznat jedan mač iz Šopota.

Zasad je dijelom moguće nagadati, pogotovo prema ostalom liburnskom području gdje je to jasno i poznato, da su i ovdje kroz cijelo željezno doba pokojnici sahranjivani na oba načina, u humcima i u zajedničkim grobljima na ravnom zemljištu, s obzirom da odavle još nema dovoljno otkrivenih ostataka iz svih stupnjeva toga doba. Osim u vrsti groblja i u vezi s tim u nekim općim pojavama, između dvije vrste sahranjivanja nema izrazitijih razlika. I te razlike nisu još dovoljno jasne.

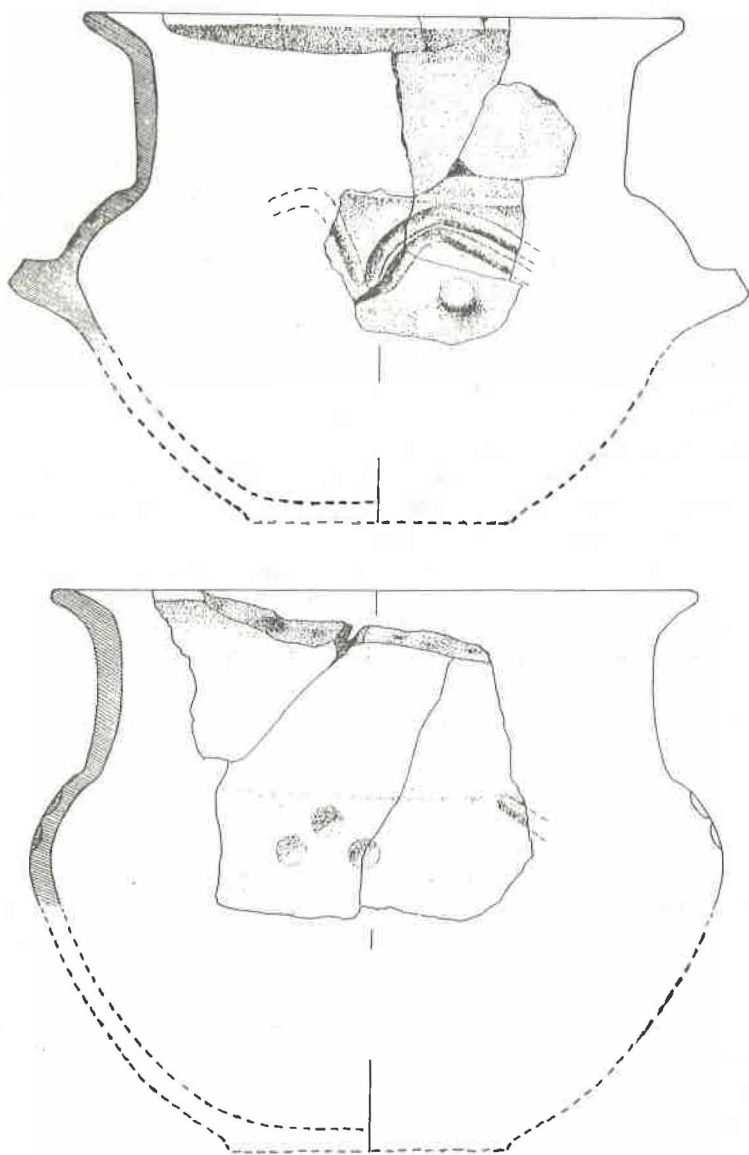
Antropološkom analizom kostura iz humaka u Dobropoljcima ustanovljeno je da su u njima bili ukopani djeca od 2 g, muškarci od 53 do preko 60 g. i žena od 20 do 30 g., a u grobu 1 iz Nadina pojedini pokojnici bile su žene od 63 do 72. g. starosti.^{182a}

Prema tome, u odnosu na kasno brončano doba razlikuju se samo po vrlo rijetkim primjercima oružja u grobovima u željezno doba, a u njegovoj zadnjoj fazi po velikoj količini posuda u grobovima helenističke vrste.

L o n č a r s k i p r o i z v o d i također sadrže uglavnom opća i zajednička svojstva kroz cijelo željezno doba. Mala količina se može datirati po užim razvojnim fazama i stupnjevima, i to većinom uvezeno posude. Najveći dio nalazi se u gradinskim naseljima, male količine u grobnim humcima, dok su u grobovima zemljane posude vrlo rijetke, osim u pojedinim grobovima helenističke vrste, kao u Nadinu, ali su to gotovo sve uvezeni proizvodi (sl. 33,34). Razvoj lončarskih proizvoda na ovom prostoru zasad se može pratiti samo na Gradini u Nadinu. Najveću količinu čine posude, dok su drugi oblici i proizvodi rijetki, kao peke, pladnjevi, pršljenovi za otežanje vretena, prijekladi ili pećnjaci, utezi, zrna ogrlica i dr. Nalaze se i ulomci kućnoga lijepa od obljepljivanja pletenih zidova kuća, zatim dijelovi podova i ognjišta.¹⁸³

^{182a} G. E d y n a k (u tisku).

¹⁸³ O liburnskoj keramici općenito usp. u: Š. B a t o v i ć 1982, str. 13-15; 1987a, str. 371-375.

Sl. 30. Nadin, Gradina (Nedinum): željane posude željeznoga doba iz sonde 3.

Domaći lončarski proizvodi jednolično su izrađeni, nasuprot ranijih iz brončanoga doba, obično od gline miješane s usitnjenim kristalnim vapnencom, dobro pečeni, većinom u tamnosmeđem, a ponekad u crnom ili drugim tonovima. Većinom su prilično grubo izrađeni. Samo manja količina posuda finije je izrade, vrlo tankih stijenki i dobro glačane površine, pa često crno ili svjetlo pečene. Najčešći su oblici loptaste i jajolike posude s razvraćenim obodom, zatim poluloptaste zdjele i čaše, posude s cjevastim vratom (sl. 30) i stožaste posude, s nizom inačica, redovito ravnoga dna, često s raznim ručicama: prstenastim, jezičastim, potkovastim, sedlastim, bradavičastim, a poneke su rožaste, ili u obliku rebrasta izbočenja. Poneke posude su po obodu iznutra, ili po prstenastim ručicama facetirane. Izuzimaju se pojedine velike posude debelih stijenki (poput *dolia*), izrađene bez primjesa, ili s primjesom pljeve i slabo pečene. Posude su dosta rijetko ukrašene, obično nazublivanjem ili otiskom prsta po obodu, zatim brazdanjem (kanelurama), ili udublivanjem, pa poneke kružnim udubljenjima, otiskom konopca (*Schnur*), plastičnim rebrima ili obručima i izuzetno ubodima. Ukrasni su uzorci cik-cak crte ili snopovi, girlande ili lučne crte, nizovi uboda, bradavice, kružna udubljenja, okomito složene brazde, obično po truhu posuda i ponekad po ručicama, osim otiska prsta, uboda, ili nazubljenja po obodu i po pojedinim potkovastim ručicama i plastičnim obručima. To su i uobičajena svojstva liburnskoga lončarstva, osim što je ovdje ukras, zasad, rjeđi nego u nekim drugim predjelima, pogotovo u jugoist. dijelu, posebno u Bribiru gdje je mnogo češći ukras brazdanjem, pa osobito otiskom konopca i ubodima.¹⁸⁴

Često se nalaze uvezeni lončarski proizvodi, u prvom redu u naseljima, pa u grobovima helenističke vrste u zadnjoj fazi.

Zasad je ovdje poznato tako uvezeno posude iz vremena od 7. do 1. st. Najranije su crno glačane posude uvezene u 7. ili 6. st. iz Italije, poznate s Gradine Nadin i s Čosine gradine u Gornjoj Jagodnji, kakve se nalaze i na ostalom liburnskom prostoru. To su najčešće poluloptaste zdjele, katkad sa stožastom nogom i prstenastim ručicama, pa posude s cjevastim vratom. Nalaze se i apulske posude daunske vrste iz 6. i 5. st., ukrašene geometrijskim slikanim uzorcima, također iz Nadina i Gornje Jagodnje, pored Male gradine u Stankovcima, zatim velike bačvaste posude za hranu i vodu - *pithoi*, uvažane iz južne Italije od 6. st. i kasnije, pa južnoitalske posude sa slikanim crvenim likovnim uzorcima iz 4-3. st. Pored toga, iz zadnje faze, od 4. do 1. st., često je italско posude premazano crnim lakom (firnisom) i apulske posude *Gnathia* vrste (sl. 33), pa helenistička vrsta posuda od sive gline ukrašene reljefnim geometrijskim ili likovnim uzorcima,

¹⁸⁴ Manji dio objelodanjene keramike vidi u: Š. B a t o v i ć 1963b, str. 10-11, sl. 10; 1974, T. VI-VIII, XII.

nađene u velikoj količini osobito u grobovima u Nadinu, dosad poznate s Gradine i iz grobova u Nadinu (sl. 34), iz Ostrovice, Asserije, Čosine gradine, Trojan, s Male i Velike gradine u Stankovcima, s Marića gradine u Vukšiću, s gradine Jerebinjak u Brgudu, pa iz Karina, Benkovca, Polače i dr.¹⁸⁵

I na ovome prostoru, kao i u cijeloj tadašnjoj Liburniji (primorje od rijeke Krke do rijeke Raše u Istri) jasno se uočava razvitak kulture kroz pet faza i više stupnjeva. Po pojedinim fazama željeznoga doba mogu se sigurnije datirati samo manje količine građe, u prvom redu od kovina i uvezeno posude. Najbolje je to moguće u Nadinu, bilo po nalazima iz grobova ili iz naselja. Zato se i ne može dobiti šira i potanja slika razvitka kulture, osim u zadnjoj fazi. Po tome ćemo spomenuti osnovna svojstva kulture po pojedinim fazama.

U I. f a z u ili u 9. st. mogu se datirati samo pojedini predmeti iz Benkovca, pored zemljanih posuda iz Nadina (sl. 30), kao dvije velike brončane lučne spona (fibule) s uvijenim (tordiranim) lukom, kakve su izrazite u toj fazi, osobito prema grobovima iz Nina. Možda je otada i jedna ukrasna igla sa stožastom glavom iz Benkovca, jer se one javljaju od ove faze.¹⁸⁶ Moguće je iz ove faze i spomenuta dvodijelna zmijolika spona iz Asserije, jer se takve spona produžuju u ovu fazu, a osim toga, iz Asserije nisu poznati drugi ostaci iz kasnoga brončanog doba. Na položaju Tomičinka u Donjim Biljanima, pored spomenutih predmeta iz kasnoga brončanog doba i nekih sigurnije nedatiranih proizvoda, nađena je i jedna lučna spona s uvijenim lukom, ista kao one iz Benkovca, što obilježavaju I. fazu.

Iz II. f a z e, ili iz 8. i 7. st., poznato je više nalazišta i veća količina građe. Prema grobnim priložima, osobito iz Nina, ta se faza razvijala kroz dva stupnja. U raniji stupanj ili u 8. st. zasad se sa sigurnošću datira jedan mač sa zavojnicama na kraju ručice - balčaka (tzv. mač s »antennama«) nađen u Šopotu, isti kao u grobu 90 iz Nina, kakvi se u Italiji, posebno u grobu 776 iz Bologne, datiraju u 8. st.¹⁸⁷ Otada su i pojedine dvodijelne

¹⁸⁵ Manji dio objelodanjene uvezene keramike vidi u: Š. B a t o v i ć 1963b, str. 10-11, sl. 9; 1974, T. VII,1, IX-XI, XIII.

¹⁸⁶ Jedna fibula se čuva u Arh. muzeju u Splitu pod br. 1027, a igla pod br. 1025, usp.: Š. B a t o v i ć 1981, str. 120, br. kat. 243, sl. 10, br. 16; 1982, str. 17 i sl. na str. 16.

¹⁸⁷ Mač se nalazi u privatnom vlasništvu, neobjelodanjen. Primjerak iz Nina i iz Italije usp. u: Š. B a t o v i ć 1976, sl. 16, br. 1, sl. 17, br. 1; 1968, T. X,3,4: 1982, str. 18 i sl. na str. 19, br. 1.

lučne sponne s pločastim diskom na kraju noge iz grobnog humka u Donjim Biljanima i iz Vukšića, kakve obilježavaju liburnsku kulturu u to vrijeme. Iz mlađega stupnja, ili iz 7. st. uvezene su crno glačane posude s Gradine u Nadinu i s Čosine gradine u Gornjoj Jagodnji, pa vjerojatno i jedna brončana narukvica od niza zavojnica iz Ostrovice, jer se takva inačica obično javlja od 8 - 6. st.¹⁸⁸

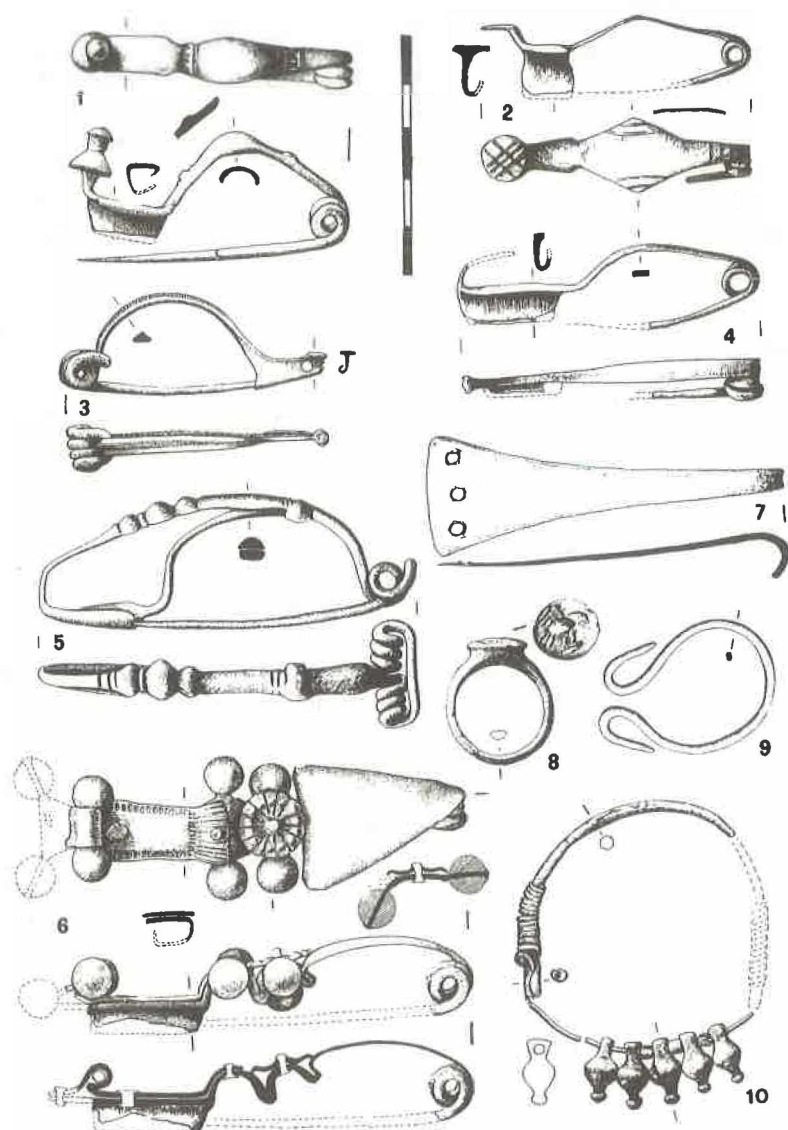
Još obilnija građa potječe iz III. f a z e ili okruglo iz 6. st. Otada su pojedine brončane sponne domaće tzv. certosoidne vrste s kuglastim produžetkom duge noge, ili nešto mlade ranolatenoide vrste s jezičastim završetkom noge zavrćenim prema luku, što su osnovna obilježja liburnske kulture, kao iz Polače i iz zaseoka Stabanj Donje Jagodnje. Iz istoga su vremena i pojedine zemljane posude sa slikanim geometrijskim ukrasom uvezene iz pokrajine Daunije u jugoist. Italiji, nađene na gradini u Nadinu, Čosinoj gradini u Gornjoj Jagodnji i na Maloj gradini u Stankovcima, kakve su Liburni uvozili u velikim količinama, pa se na liburnskom području najobilnije i nalaze, pored Istre i jugoist. Slovenije, dok su na ostalom našem primorju rijetke, jer su Liburni imali vrlo raznoliku razmjenu i trgovinu s južnom Italijom, još od 8. st. Iz južne Italije Liburni su otada uvozili i velike posude za spremanje hrane - *pithei*, s ovoga područja dosad poznate iz Nadina, Gornje Jagodnje, Male i Velike gradine u Stankovcima. Iz 6. ili s poč. 5. st. potječe i najraniji srebrni ili brončani novac s prostora Liburna, kovan u grčkoj koloniji Metapont kod Taranta u južnoj Italiji, nađen u grobu zadnje faze u Asseriji, kakvi su u našoj zemlji dosad poznati još iz Nina, Ljupča, Krka i Smokovića, a za neke nije poznato gdje su nađeni. Međutim, ti novci još ne dokazuju i postojanje i širenje novčane razmjene, jer su rijetki i koristili su se većinom kao privjesci - nakit sve do 3. st. pr.n.e.¹⁸⁹

Niz proizvoda je iz IV. f a z e ili iz 5.st., kao pojedine mlade inačice brončanih ranolatenoide spona iz Benkovca, jedna brončana lučna spona s četvrtastom nogom i šiljastim produžetkom na vrhu nađena u Asseriji, što je i jedini takav primjerak s liburnskoga područja, a takve sponne razvile su se na južnom ilirskom prostoru i proširile od Albanije do srednje Dalmacije,¹⁹⁰ zatim vjerojatno jedna željezna šuplja sjekira (kelt) iz Lišana Ostrovičkih, jedan novac grčkoga grada Larisse nađen u Polači, pa pojedine uvezene južno-italske posude ukrašene crvenim likovnim

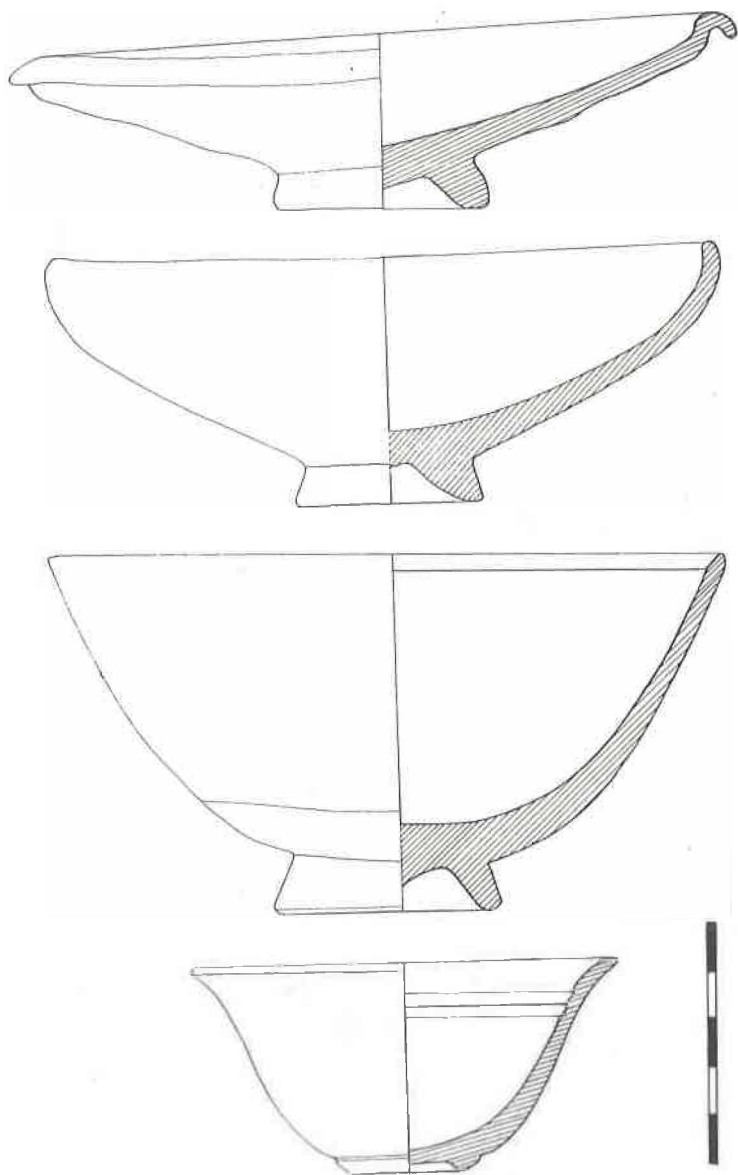
¹⁸⁸ U Vukšiću i Donjim Biljanima nađene su samo igle istih spona, pa nije sigurno pripadaju li starijoj ili mladoj inačici. Usp. o tome: Š. B a t o v i ć 1968, T. X,2; 1976, sl. 13, br. 4; 1981, str. 110, br. 172, sl. 4, br. 5, sl. 5, str. 148, br. 478, sl. 9; 1982, str. 18-21, sl. na str. 19.

¹⁸⁹ O tome vidi u: Š. B a t o v i ć 1974, karta 5, T. XL; 1981, str. 24, T. 18, br. 1; I. M a r o v i ć 1970, str. 265-266, 281; G. G o r i n i 1976, str. 74,76, T. II,7,8; A. S t i p č e v i ć 1981, str. 139-140.

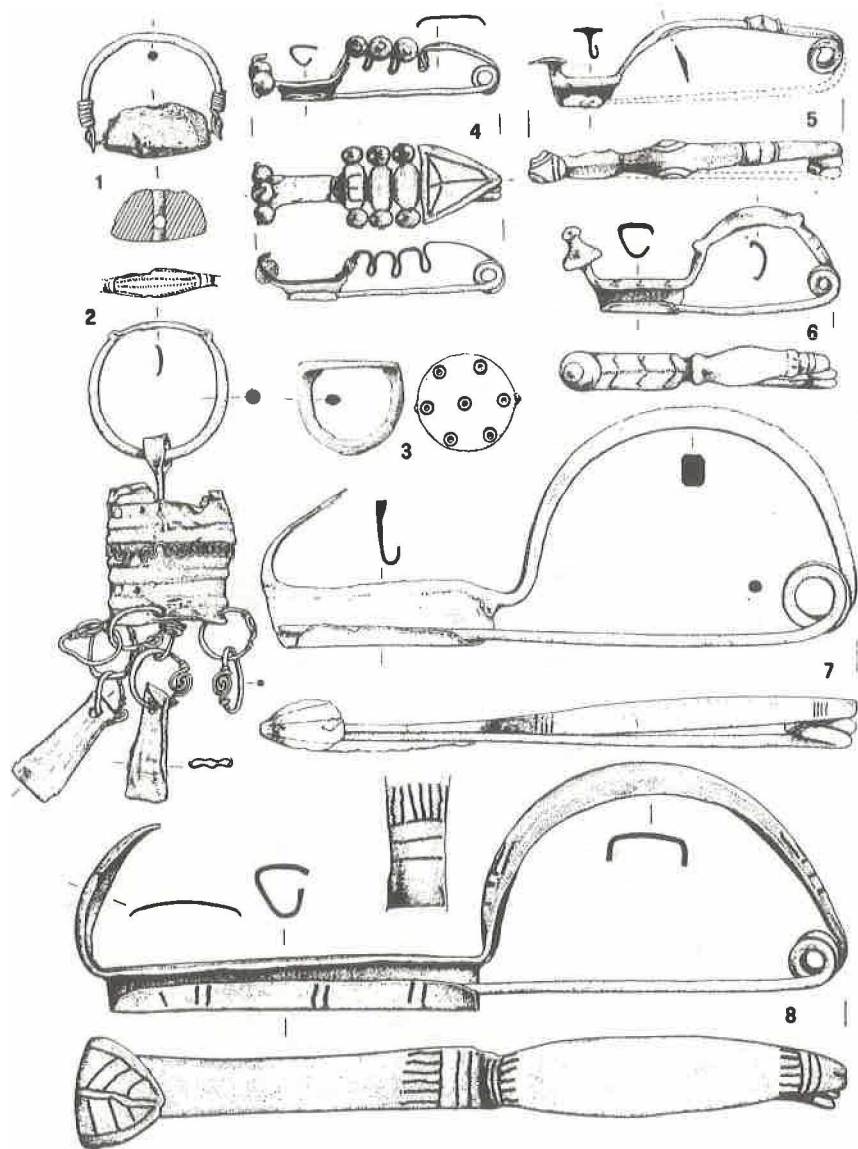
¹⁹⁰ Š. B a t o v i ć 1981, str. 115, br. 209, sl. 8, br. 45; usp. i 1986, str. 36, sl. 8, br. 3,7,12.

Sl. 32. Nadin, grob 1: izbor brončanih i srebrnih predmeta (spone - fibule, vezice za pojas (7,9), prsten (8), naušnica (10), 4-3. st.

Sl. 33. Nadin, grob 1: zemljane posude gnathia vrste, uvezene iz južne Italije, 4-3. st.

Sl. 35. Gornja Jagodnja, Ćosina gradina; dio predmeta iz ostave (naušnice (1-2), spone - fibule, prsten (3), 4-3. st.

To je vezano uz slabljenje Liburna na Jadranu, pa uz njihovu društvenu i gospodarsku nejednakost i raslojavanje, što se osobito zapaža po velikim razlikama u sahranjivanju i grobnim prilozima.

Domaće lončarstvo nastavlja razvoj, s malim promjenama. Ostala domaća proizvodnja više ili manje se izmijenila. Neki proizvodi izišli su iz uporabe, kao spiralne spone i nakit od jantara, ili su neki od njih postali rijetki, ili se izmijenili, kao pojedini oblici nakita, jer se pod stranim utjecajem razvilo mnogo novih oblika. Tako se od ranije razvijaju certosoidne i ranolatenoidne spone u više inačica, neki privjesci i dr. Nanovo su se razvile pločaste i srednjolatenke spone, pa potkovaste naušnice, pojedini oblici i inačice narukvica, ogrlica, prstenja, vezica za pojas, ukrasnih igala, privjesaka i dr.

Od uvezene robe najobilnije su zemljane posude, osobito *Gnathia* vrste sa slikanim i brazdastim ukrasom, ili premazane crnim lakom (firnisom) iz Apulije ili iz ostale južne Italije, pa helenističke posude s reljefnim ukrasom, a nastavlja se uvoz manjih količina dansko-apulske vrste posuda s geometrijskim ukrasom kasnoga stila, zatim južnoitalskih posuda s crvenim likovnim ukrasom, velikih posuda (*pithoi*), amfora i dr. Uvoze se i drugi proizvodi, kao prstenje, staklena zrna za ogrlice, geme i posude, pa osobito razni novci. Izniman je nalaz jedne grčke brončane posude iz Karina, s naljepcima u obliku maske Silena za provlačenje povrsla, što je jedini poznati primjer iz sjev. Dalmacije.¹⁹⁸

Iz ove faze, od 3-1. st., na benkovačkom prostoru poznati su razni novci, kao novci ilirskog vladara Ballaiosia u Ostrovici, sjeveroafrički numidski ili kartaški novci u Nadinu, D. Jagodnji i Karinu, novac Sirakuze u Nadinu, novac grčke kolonije *Pharos* (Starigrad) na Hvaru, na gradini Trojan u Donjoj Jagodnji i u Benkovcu, pa rimski republikanski novci u Smilčiću, Polači, Nadinu, Ostrovici, Lisičiću, Benkovačkom Selu, Benkovcu, a u ostavi s Čosine gradine nađeni su nanizani na ogrlicu srebrni privjesci koji oponašaju ili su otisnuti po ranijim novcima grčke kolonije Metapont u južnoj Italiji, kakav je poznat iz Asserije.¹⁹⁹ To je uglavnom ista slika kao na ostalom liburnskom prostoru, samo je ovdje zastupljena manja količina i manji broj kovnica, a nisu poznate ni ostave novaca kojih je veći broj otkriven na ostalom području Liburna. Međutim, novci su općenito rijetki sve do kraja 2. st., od tada se tek javljaju veće količine, kad su Rimljani pokorili Liburne.

¹⁹⁸ M. N i k o l a n c i 1973, str. 37, vitrina 16, sl.

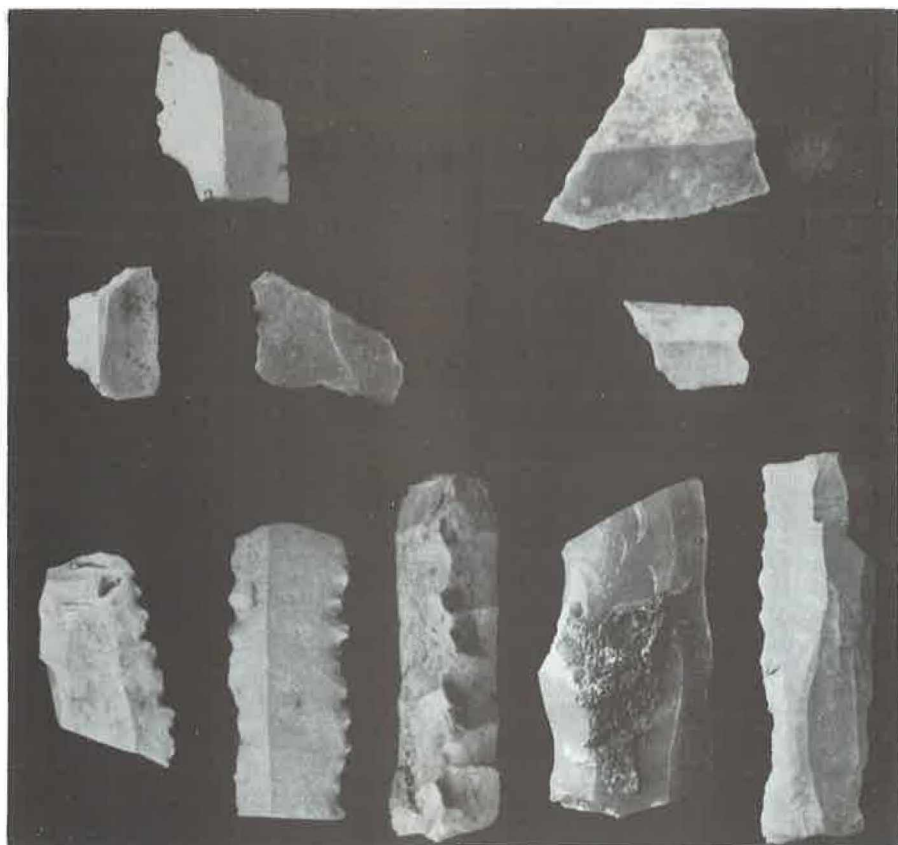
¹⁹⁹ Neke osnovne podatke vidi u: Š. B a t o v i ć 1974, karta 5, T. XX,2, XXIX-XXXI, XL; 1981, str. 27, 105, sl. 6, br. 21, T. 18,19; 1982, str. 29; 1987a, str. 370-371; Darovi muzeju u Splitu, Bull. di arch. e st. dalmata 1878, str. 126; 1879, str. 21; I. M i r n i k 1987, str. 86 i d.

Pored spomenutih svojstava pojedinih faza željeznoga doba, zapažaju se i mnoge druge pojave života i kulture toga doba, osobito različiti tragovi gospodarstva, duhovne kulture, društvenih odnosa itd.

O g o s p o d a r s t v u svjedoče različiti ostaci proizvodnje, u prvom redu stočarstva, zemljoradnje, obrta, trgovine, lova, ribolova i dr. Česti ručni žrvnjevi od taložnog kamenja, velike posude za spremanje hrane i neki drugi, ukazuju na zemljoradnju. Obilne životinjske kosti, školjke i puževi ostaci su stočarstva, lova i skupljanja hrane. Uzgajane su većinom ovce ili koze i goveda. Lov nije imao većega udjela u prehrani. Morski puževi i školjke nalaze se u svim naseljima. U naslagama Gradine Nadin nađene su i riblje kosti. Domaća obrtna proizvodnja ostavila je mnogo tragova. Na to u prvom redu ukazuju mjesne posebnosti kulture, kao i mnoge osobitosti liburnske kulture u cijelosti. Često se nalaze i ulomci željezne zgure što govori i o preradi željeza. Osobito su očiti dokazi i ostaci razmjene i trgovine, bilo sa susjednim ili udaljenim krajevima, ponajviše s južnom Italijom i s grčkim svijetom, pa sve do sjev. Afrike, kako je spomenuto. Na ovom prostoru poznati su ostaci trgovine i uvoza još od 7. st. pr. n.e. To je odraz općega razvitka Liburna i njihova položaja na Jadranu, dugo vremena najsnažnije pomorske i trgovačke sile na ovome moru, osobito od 8. do 5. st.

D u h o v n i ž i v o t također se ogleda u raznim tragovima: posmrtnim obredima, nakitu, umjetničkim ostacima, tragovima obreda i vjerovanja i simboličkim predmetima. Ukazali smo na dva različita načina sahranjivanja, vezana uz različite predaje, društvene i druge odnose. Tragovi posmrtnih obreda osobito se zapažaju u grobnim humcima, u razbijanju posuda. Velika količina nakita odražava simbolično i magično značenje, kao obožavanje sunca u uzorcima svastike (dvokuke), u privjescima s ptičjim glavama, što je oblik sunčane lade, iz Nadina. Sitne likovne predstave, osobito česte iz zadnje faze, pod helenističkim utjecajem, kao u grobovima iz Asserije, u obliku privjesaka, ili na jednoj velikoj srebrnoj vezici za pojas u reljefu (T.XXVII),²⁰⁰ obično prikazuju ženske glave, najvjerojatnije slike ženskih božanstava, plodnosti, vjetra, izvora i dr., što su Liburni većinom poštivali još u rimsko doba, kada su na natpisima sačuvana i

²⁰⁰ Vidi: I. Marović 1970; Š. Batović 1974, T. XXI, 27, XXIII, XXXIV-V, 1981, str. 23, 304, i dr., sl. 6, br. 12, sl. 7, br. 1, 21, 22, 9, sl. 11, br. 26, sl. 13, br. 10, sl. 17, br. 13, T. 11, 16, br. 2, 3, T. 20; 1982, sl. na str. 27, 28, 32; 1987a, str. 375-377, T. XLI, 27.

1-5

6

7

8

9

10

11

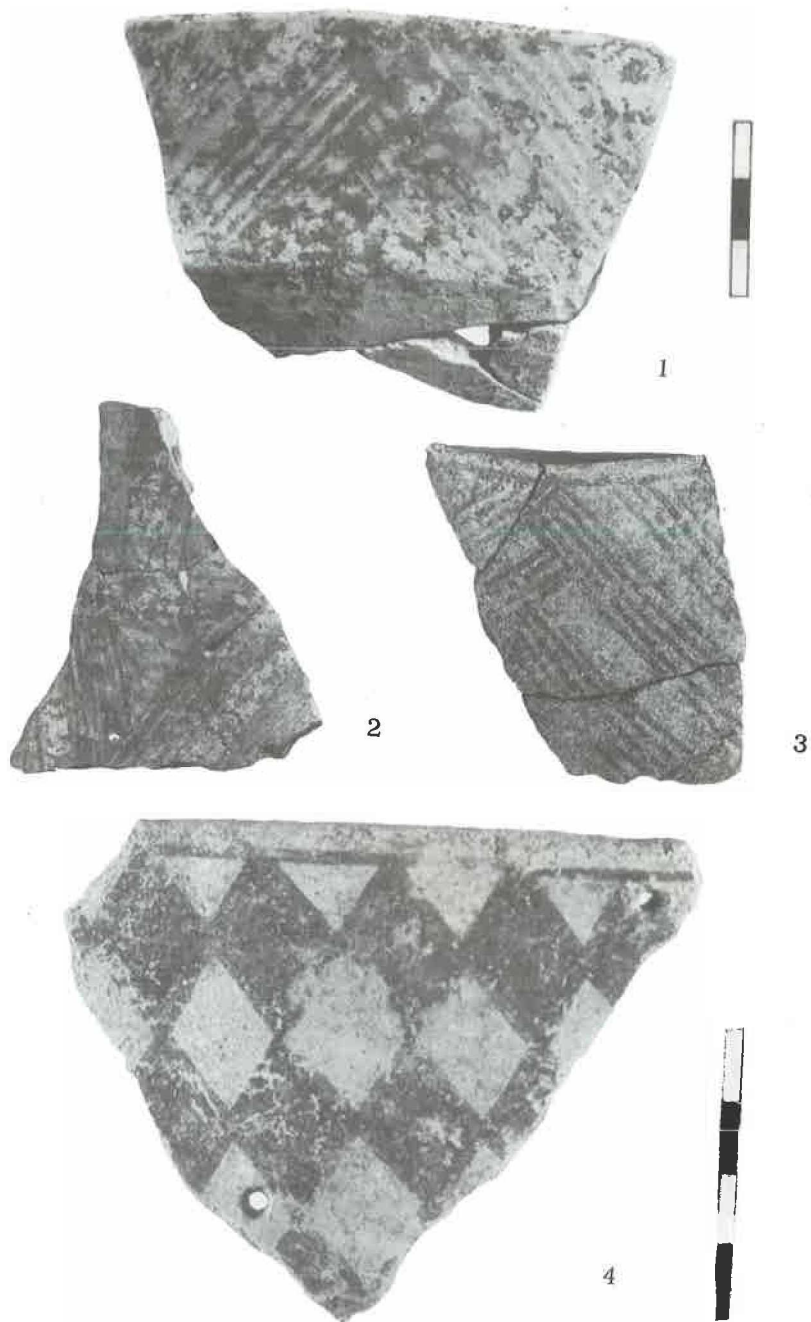

12

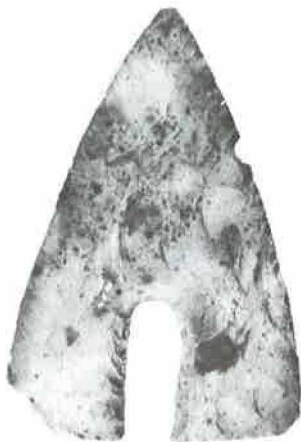

13

T. I. Tinj, položaj Podlivade: 1-5. krena trapezasta srugala, 6-7. pilice, 8-10. noževi, 11. kamena kalupasta sjekira, 12-13. jezičaste sjekire, rani neolitik.

T. VIII. Smiličić: slikane posude kasnoga neolitika (1,2. fine, 3,4. grube).

1

2

3

4

5

6

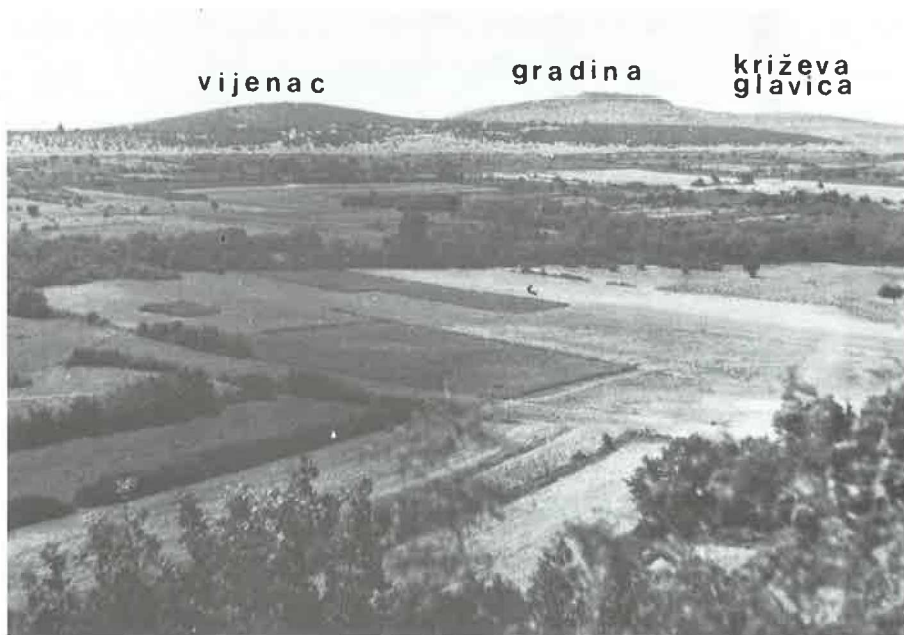
7

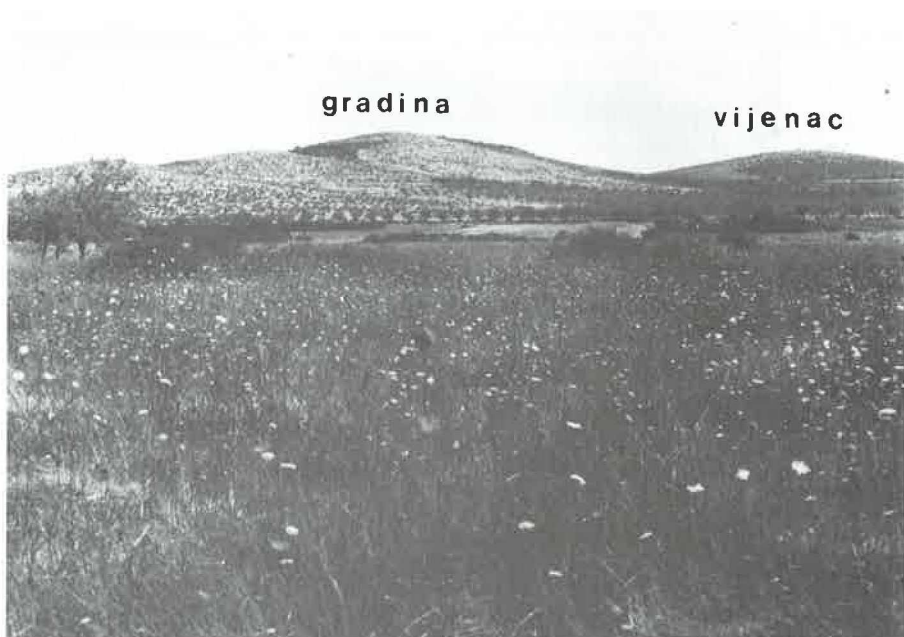
8

T. IX. Islam Grčki, položaj Vreline - Cicilne bujaduše: kremene strelice iz bakrenoga doba.

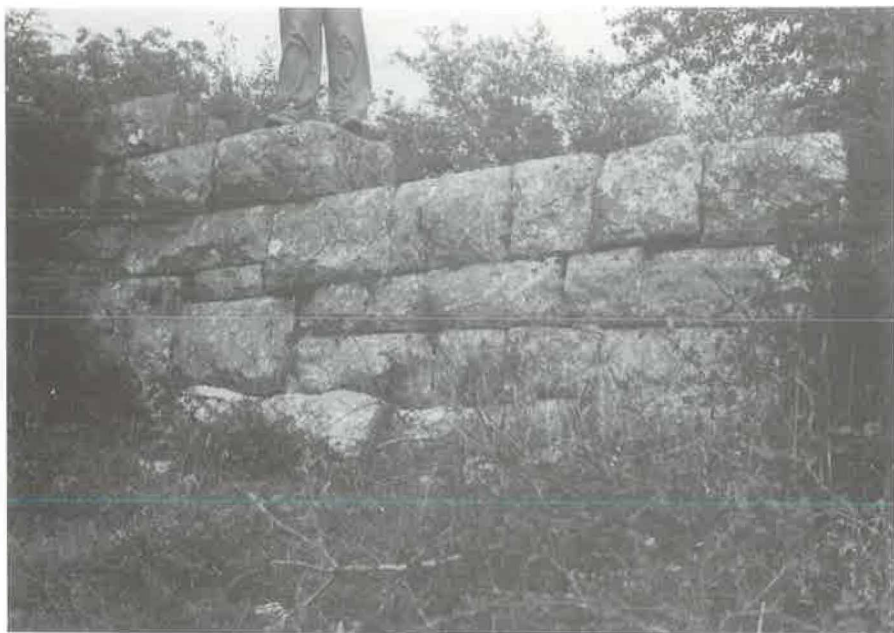

1

2

T. XI. Nadin: 1. pogled na gradine Križova glavica, Gradina (Nedinum) i Vijenac, sa sjeveroistoka, iz Gornjih Biljana, 2. Vijenac, Gradina (Nedinum), pa Gornja i Donja glavica s humcima (lijevo), s juga.

1

2

T. XIV. Nadin, Gradina (Nedinum): 1. dio megalitskih zidina, 2. sonda 3 sa srednjovjekovnim i rimskim zidovima.

1

2

T. XV. Nadin, grobni humci jugozapadno od Gradine: 1. Donja glavica, sa sjeveroistoka, 2. Gornja glavica.

1

2

T. XVI. Rašević, Kutlovića gradina: 1. sa sjeveroistoka, 2. sa sjeverozapada, s Čauševice.

T. XVII. Rašević, Kutlovića gradina: dijelovi bedema, 1985.

njihova imena, kao Latra, najčešće poštivana u Nadinu, kao općinsko božanstvo,²⁰¹ i dr., pored Silvana, božanstva šuma, stoke, pastira.²⁰² Umjetnička djelatnost ograničava se većinom na geometrijski ukras u lončarstvu i, osobito, na brončanim i u zadnjoj fazi na srebrnim proizvodima, jer su općenito likovni prikazi rijetki i najčešći u zadnjoj fazi, od 4-1. st., u obliku privjesaka i na vezici za pojas iz Asserije. Po svemu se zapaža velika složenost i raznovrsnost duhovne kulture, što su Liburni dijelom naslijedili, dijelom poprimili iz okolnih kultura, a dijelom samostalno razvili.

Društveni odnosi također su bili složeni i po skupljenoj građi mogu se znatno nazrijeti i na ovom prostoru. Na njih ukazuju način sahranjivanja, položaj, odnos i veličina naselja, grčko-rimski izvori i spomenici, i dr. Život se odvijao po užim obiteljima i rodovima, pa po općinskim zajednicama. Postupno raslojavanje zapaža se kroz cijelo željezno doba- osobito od 8. st., na osnovi razmjene, pomorstva, obrta i dr., a posebno u zadnjoj fazi po priložima siromašnim i vrlo bogatim grobovima, što ukazuje na izdvojene pojedine obitelji, ili povlašten rodovski stalež koji su stekli gospodarsku moć i upravnu vlast, te vodeće mjesto u društvu i u pojedinim djelatnostima, što očito pokazuju natpisi iz rimskoga doba.

Željezno doba na ovom prostoru završilo je konačnim rimskim osvajanjem svega ilirskoga prostora oko početka naše ere, kada prestaje poseban samostalan razvitak Liburna i kada se temeljito mijenja njihova kultura. Zbog tako naglih društvenih, političkih i gospodarskih promjena tada je i napuštena većina gradinskih naselja. Život su nastavila samo veća i upravna središta, kao *Nedinum*, *Asseria*, *Corinium*, *Blandona* (Trojan).

²⁰¹ O Latri posebno vidi: J. M e d i n i 1984.

²⁰² O Silvanu posebno vidi: Ž. R a k n i ć 1965.

Zaključak

Kako se iz svega rečenoga može zapaziti, povrh slabe istraženosti i još oskudne građe, osobito iz pojedinih razdoblja, mogu se ipak donekle nazrijeti osnovne odrednice u razvitku prapovijesti ovoga kraja. Osim toga, ovime smo, čini nam se, bar sumarno ukazali na stanje istraživanja i poznavanja najstarije prošlosti ovoga dijela sjev. Dalmacije. Time se određuje ne samo njegov položaj i značenje u širim razmatranjima naše prapovijesti, nego se ističu i nepoznanice, pitanja i budući zadaci u istraživanju i zaštiti prapovijesnih ostataka i nalazišta. Iako istraženost još nije ni približno zadovoljavajuća, dijelom je ovaj prostor bolje istražen nego pojedini drugi krajevi, osobito u mlađe kameno doba, pa donekle i od bakrenoga do željeznog doba. Ističe se obavljeni zadatak sustavnoga pregledavanja i skupljanja ukupnih podataka o prapovijesnim ostacima na znatnom dijelu ovoga kraja.

Ovaj prostor se po pojedinim pojavama izdvaja i ističe. Pored ostaloga, to je središnji dio sjev. Dalmacije i Ravnih kotara, što znači da se preko njega pružaju glavni prometni pravci cijeloga područja i da je to dijelom najplodniji, pa time kroz prošlost i najnapučeniji dio ne samo ovoga već i velikoga prostora našega primorja. To se uočava već do sada po mnoštvu i iznimnom bogatstvu prapovijesnih i ostalih arheoloških ostataka iz svih razdoblja. Ovaj prostor se ističe i po nekim drugim pojavama u odnosu na ostalu sjev. Dalmaciju, ali i šira područja. Ovdje je poznat najveći broj naselja, najobilnija i najznačajnija građa iz mlađega kamenog doba, što vrijedi i u odnosu na cijelo naše primorje. Ovdje je istraženo i šire poznato jedino naselje iz ranoga bakrenog doba i jedina tadašnja ostava. Na ovom prostoru skupljeni su najobilniji podaci o brončanom doba u sjev. Dalmaciji. Ostava iz Gornje Jagodnje jedini je takav nalaz iz željeznoga doba, kao što su u Nadinu otkriveni najizrazitiji i najbogatiji grobovi helenističke vrste. *Asseria* ide u red najšire istraženih nalazišta. Ta gradina, zajedno s Nadinom i Karinom, svrstava se među najveća i najznačajnija naselja i spomenička središta sjev. Dalmacije i cijeloga liburnskog područja.

Sve to nameće obavezu daljnjih istraživanja i zaštite pojedinih značajnijih nalazišta. Ponajprije je nužno nastaviti i čim prije dovršiti stručni pregled cijeloga prostora, skupljanje i popis svih nalazišta i spomenika, radi izrade arheološke karte, njihove zaštite i pravilnoga usmjeravanja budućih istraživanja. Istraživanja valja usmjeriti u dva smjera: 1) pokusna istraživanja pojedinih značajnijih nalazišta, kako bi se dobila potpunija slika

razvitka života i kulture i odredilo njihovo značenje, osobito iz starijega i srednjeg kamenog doba, bakrenoga i brončanog doba; 2) šira i potpunija sustavna istraživanja pojedinih nalazišta, da se potanje osvijetle povijesni razvitak, društveni i drugi odnosi i uzroci brojnih posebnosti toga razvoja na ovom području. Pri tome se nameću osobito dva najznačajnija naselja Asseria i Nadin koje treba čim prije započeti svestrano istraživati, u prvom redu Nadin, jer je on najviše ugrožen rušenjem, zarastao i zapušten, a prema značenju, najmanje istražen, pa započeti njihovu cjelovitu zaštitu i djelomičnu obnovu, kako bi poslužili kao primjeri u poznavanju kulturno-povijesnoga razvoja ovoga kraja, u prosvjećivanju naroda i njihovu kulturnom i gospodarskom napretku.

U tom smislu potrebno je i moguće u zavičajnom muzeju u Benkovcu od skupljene građe što skorije urediti stalnu izložbu koja će prikazati razvoj toga kraja od najranije prapovijesti. Isto tako, u vezi s trajnim radom na otkrivanju i uređenju ostataka Asserije i Nadina valja poduzeti sve da se i uz ta središta uredi arheološke i povijesne zbirke i izložbe s gradom o njihovu razvoju i ostacima, osobito u Nadinu koji se neprekidno razvijao do 17. st., što je poželjno dopuniti s kasnijim razvojem i narodnom kulturom do danas. Slične zbirke moguće je i korisno urediti i u drugim većim mjestima, kao u Smilčiću, s prikazom naselja mlađega kamenog doba i s drugim spomenicima s njegova područja, pogotovo iz starohrvatske prošlosti, pa u palači Desnica u Islamu Grčkom, s raznolikim arheološkim i povijesnim ostacima s njegova prostora.

Nadamo se da će se sve to što skorije dogovoriti, započeti i postići, uz mnogo veće zalaganje i brigu mjesnih, općinskih i drugih stručnih i upravnih ustanova i mnogo brže i smišljenije nego dosad.²⁰³

Zadar, listopada, 1986.

203

Ovaj je rad završen u 10. 1986. i trebao se tiskati u Benkovačkom zborniku, ali iz određenih tehničkih razloga nije tamo objavljen, već izlazi ovdje i sada.

Važnija literatura o benkovačkom kraju u prapovijesti

- A b r a m i ć M., Ćiril M. Iveković, nekrolog, *Narodna starina*, XII, Zagreb 1933.
- A b r a m i ć M., Asseria, *Hrvatska enciklopedija*, 1, Zagreb 1941.
- A b r a m i ć M., Zapadna nekropola antike Salone, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LII, Split 1950.
- A b r a m i ć M. - C o l n a g o A., Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österr. Archäol. Institutes*, XII, Wien, 1909.
- A l a č e v i ć D., Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bull. di arch. e storia dalmata*, II, Split 1879.
- A l a č e v i ć D., Rovine antiche nel Distretto politico di Benkovac, *Bull. di arch. e storia dalmata*, III, Split 1880.
- B a g o l i n i B., Influssi adriatico-balcanici nella formazione e sviluppo del Neolitico dell'Italia settentrionale, *Rapporti tra i Balcani e l'Italia meridionale dell'età neolitica, Problemi attuali di scienza e cultura*, Roma 1984.
- B a t o v i ć Š., Prehistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LV, Split 1953.
- B a t o v i ć Š., Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji, *Radovi Inst. Jug. akademije u Zadru*, 2, Zagreb, 1955.
- B a t o v i ć Š., Plattenfibeln aus Kroatien (Hrvatska), *Hermania*, 76, 3/4, Berlin 1958.
- B a t o v i ć Š., Ilirski humak u Biljanima Donjim, *Arheološki pregled*, 1, Beograd 1959a.
- B a t o v i ć Š., Predmeti osobitih oblika s područja Liburna, *Radovi Inst. Jug. akademije u Zadru*, IV-V, Zadar, 1959; VI- VII, Zadar 1960.
- B a t o v i ć Š., Dobropoljci, *Arheološki pregled*, 2, Beograd, 1960a.
- B a t o v i ć Š., Iz ranog željeznog doba Liburnije, *Diadora*, 1, Zadar 1960.
- B a t o v i ć Š., Neolitsko naselje u Smilčiću, *Diadora*, 2, Zadar, 1962.
- B a t o v i ć Š., *Prapovijest, 5000 godina keramika iz zaderskih muzeja*, katalog izložbe, Zadar 1962a.
- B a t o v i ć Š., Neolitsko nalazište Smilčić, *Radovi Inst. Jug. akademije u Zadru*, X, Zadar 1963.
- B a t o v i ć Š., Barica, Smilčić - neolitsko naselje, *Arheološki pregled*, 5, Beograd 1963a.
- B a t o v i ć Š., Bakarne sjekire iz Stabnja u sjevernoj Dalmaciji, *Vjesnik Vojnog muzeja JNA*, 8-9, Beograd 1963b.
- B a t o v i ć Š., Razvoj istraživanja prapovijesti u Dalmaciji, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 2, Zadar, 1963c.
- B a t o v i ć Š., Arheološki muzej u Zadru, *Zadar zbornik*, Zagreb, 1964.
- B a t o v i ć Š., Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen, *Archaeologia iugoslavica*, VI, Beograd 1965.
- B a t o v i ć Š., Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1960. do 1965. godine, *Diadora*, 3, Zadar 1965a.
- B a t o v i ć Š., J. Korošec: Danilo in danilska kultura, *Argo*, IV-VI, Ljubljana 1965-67.
- B a t o v i ć Š., *Stariji neolit u Dalmaciji*, Zadar 1966.
- B a t o v i ć Š., Smilčić, *Encikl. likovnih umjetnosti*, 4, Zagreb 1966a.
- B a t o v i ć Š., Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXVIII, Split 1966 (1973).
- B a t o v i ć Š., Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave Jug. akad.*, IV-V, Zagreb 1967.
- B a t o v i ć Š., Problem kulta phallosa u danilskoj kulturi, *Diadora*, 4, Zadar 1968.

- B a t o v i ć Š., Istraživanje neolitskog naselja u Smilčiću, *Pregled naučnih radova*, I, Zagreb, 1968a.
- B a t o v i ć Š., Nin u prapovijesti, *Nin - problemi arh. istraživanja*, Zadar 1968b.
- B a t o v i ć Š., Odnosi Dalmacije i Grčke u neolitu, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 6, Zadar 1969.
- B a t o v i ć Š., Odnos danijske i hvarske kulturne skupine, *Diadora*, 5, Zadar 1970.
- B a t o v i ć Š., Brončani mač iz Islama Grčkog, *Adriatica praehist. et antiqua*, zbornik posv. G. Novaku, Zagreb 1970a.
- B a t o v i ć Š., Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda, *Radovi Inst. Jug. akademije u Zadru*, 18, (*Povijest Vrane*), Zadar 1971.
- B a t o v i ć Š., Barice, Smilčić près de Zadar, *Epoque préhist. et protohistorique en Yougoslavie*, Beograd 1971a.
- B a t o v i ć Š., Problemi prapovijesti kninskog područja, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 10 (4), Zadar 1972.
- B a t o v i ć Š., Le néolithique moyen dans les Balkans du Nord-ouest et ses relations avec les régions voisines, *Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhist. et protohistoriques*, II, Beograd 1973.
- B a t o v i ć Š., Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze libirnske kulture, *Diadora*, 7, Zadar 1974.
- B a t o v i ć Š., Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu, *Arheološki vestnik*, XXIV, Ljubljana 1975.
- B a t o v i ć Š., Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell' Adriatico, *Civiltà preist. e protostoriche della Daunia*, *Atti del Colloquio intern. di Preis. e Protostoria della Daunia*, Foggia 1973, Firenze 1975a.
- B a t o v i ć Š., Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell' età del ferro, *Jadranska obala u protohistoriji*, međunar. simpozij održan u Dubrovniku 1972, Zagreb 1976.
- B a t o v i ć Š., Problemi neolitika na istočnoj jadranskoj obali, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XII, Zadar 1976. a.
- B a t o v i ć Š., Caractéristiques des agglomerations fortifiées dans la région des Liburniens, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XV, 13, Sarajevo 1977.
- B a t o v i ć Š., Origines du néolithique a l' Adriatique et les rapports avec la Méditerranée occidentale, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XVI, 14, Sarajevo 1978.
- B a t o v i ć Š., Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Neolit, Sarajevo 1979.
- B a t o v i ć Š., L' età del bronzo recente sulla costa orientale dell' Adriatico, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, XVIII, 16, Sarajevo 1980.
- B a t o v i ć Š., L' economia sull' Adriatico nell' età del neolitico, Abruzzo, *Rivista dell' Istituto di studi abruzzesi*, 2° Convegno intern. della cultura interadriatica, XIX, Roma 1980a.
- B a t o v i ć Š., Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjev. Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar 1981.
- B a t o v i ć Š., Kulturna starih Liburna, *Dometi*, XV, 12, Rijeka 1982.
- B a t o v i ć Š., 150 godina Arheološkoga muzeja u Zadru, Zadar 1982a.
- B a t o v i ć Š., Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Bronzано doba, Sarajevo 1983.
- B a t o v i ć Š., Liburni, *Kelti - Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1984 (1983).
- B a t o v i ć Š., Istraživanje neolitičkog naselja u l'nju, *Obavijesti hrv. arh. društva*, XVI, 3, Zagreb 1984.
- B a t o v i ć Š., Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1983, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, XVI, 1, Zagreb 1984a.

- B a t o v i ć Š., Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1984, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, XVI, 3, Zagreb 1984b.
- B a t o v i ć Š., Le relazioni tra i Balcani e l' Italia meridionale in età neolitica, *Rapporti tra i Balcani e l' Italia merid. nell' età neolitica*, Problemi attuali di scienza e cultura, Roma 1984.c.
- B a t o v i ć Š., Prapovijesni ostaci u Islamu Grčkom, *Zadarska revija*, XXXIV,4-5, Zadar 1985.
- B a t o v i ć Š., Islam Grčki - nalazi od paleolitika do ranoga bronzanog doba, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji XV, Ljubljana 1987.
- B a t o v i ć Š., Liburnska grupa, *Praistorija jugoslav. zemalja*, V, Željezno doba, Sarajevo 1987a.
- B a t o v i ć Š., Istraživanje sjeverne Dalmacije od 1984. do 1988. godine, *Diadora* 11, Zadar 1989.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., The »Neothermal Dalmatia« Project, *Arch. Field Survey in Britain and Abroad*, Occas. paper (N.S.), VI, London 1985a.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Istraživanje eneolitičkog naselja u Bukoviću kod Benkovca, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, X, III,1, Zagreb 1986.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1985, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, XVIII, 1, Zagreb 1986a.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., The Neothermal Dalmatia project - fourth (1985) season, *Archaeol. reports for 1985*, Univs. of Durham - Newcastle upon Tyne, Durham 1986b.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Buković / Lastvine, Eneol. naselje - Eneol. Settlement, *Arh. pregled*, 26, 1985, Ljubljana 1986c.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Sjeverna Dalmacija / Northern Dalmatia, Rekognosciranje - Field Survey, *Arheološki pregled* 26, 1985, Ljubljana 1986d.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Istraživanje Gradine u Nadinu, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva* XIX, 2, Zagreb 1987.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Rekognosciranje sjeverne Dalmacije u godini 1986, *Obavijesti Hrvatskoga arheološkog društva* XIX, 2, Zagreb 1987a.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Sjeverna Dalmacija / Northern Dalmatia, Rekognosciranje - Field Survey, *Arheološki pregled* 27, 1986, Ljubljana 1987b.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Nadin / Gradina, naselje od starijeg željeznog doba do 17. st. - Early Iron Age to Late Mediaeval Settlement, *Arheološki pregled* 27, 1986, Ljubljana 1987c.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J., Neothermal Dalmatia 1987: post-excavation studies, *Archaeological reports for 1987*, Durham 1988.
- B a t o v i ć Š. - C h a p m a n J. - S h i e l R. S., Settlement Patterns and Land Use in Neothermal Dalmatia, Yugoslavia: 1983-1984 Seasons, *Journal of Field Archaeology* 14, 1987.
- B a t o v i ć Š. - O š t r i ć O., Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja, *Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena*, Centar za balkan. ispit. Akad. nauka i umjet. u Sarajevu 4, Sarajevo 1969.
- B e l o š e v i ć J., Starohrvatska nekropola u selu Bijanima Donjim kod Zadra, *Diadora*, 8, Zadar 1975.
- B e l o š e v i ć J., Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca, *Radovi Fil. fak. u Zadru*, 24(11), Zadar 1985.
- B e n a c A., Studien zur Stein- und Kupferzeit in nordwestlichen Balkan, 42. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arch. Inst.*, Frankfurt - Berlin 1961.

- B e n a c A., *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo 1964.
- B e n a c A., Obre II, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XXVI, Sarajevo 1971.
- B e n a c A., Le néolithique ancien dans les Balkans du Nord-ouest et ses relations avec les régions voisines, *Actes du VIIIe Congrès intern. des sciences préhist. et protohistoriques*, I, Beograd 1971a.
- B e n a c A., Obre I, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XXVII/XXVIII, Sarajevo 1973.
- B e n a c A., Prelazna zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, II, Neolit, Sarajevo 1979.
- B e n v e n u t i A., Munizioni guerresche in Dalmazia attraverso i secoli, *La rivista dalmatica*, XIV, fasc. II, Zadar 1933.
- B e r n a b ò B r e a L., Il neolitico e la prima civiltà dei metalli nell' Italia meridionale, Greci e Italici in Magna Grecia, *Atti del primo convegno di studi sulla Magna Grecia*, 1961, Napoli 1962.
- B e r s a J., Nota archeologica, *Rivista dalmatica*, I, Zadar 1899.
- B e r s a J., Dalmatinische Alterthümer, *Jahrbuch des Österr. Archäol. Institutes*, III, Wien 1900.
- B e z i ć N., Podgrade, *Enc. likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb 1964.
- B i a n c h i C. F., *Zara cristiana*, II, Zadar 1879.
- B r a y W., Neolithic Painted Ware in the Adriatic, *Antiquity*, XL, Cambridge 1966.
- B r e g a n t T., Elemente der adriatischen Mittelmeerkulturgruppe im Alpentazies der Lengyel-Kultur, Aktuelle Fragen der Bandkeramik, Akten der Pannonia Konferenzen, 1, Alba Regia XII, Székesfehérvár 1972.
- B r e g a n t T., Elementi jadransko-mediteranske kulturne skupine v alpskem faciesu lengyelske kulture, *Sinula*, 14/15, I. Kastelic dicata, Ljubljana 1974.
- B r u n e l l i V., *Storia della città di Zara*, Venezia 1913.
- B u l i ć F., Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico, *Bull. di arch. e storia dalmata*, II, Split 1879.
- B u l i ć F., Ritrovamenti antichi in Asseria, *Bull. di arch. e storia dalmata*, XX, Split 1897.
- B u l i ć F., Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, *Prilog Vjesniku za arh. i hist. dalm.*, 1924-25; Zbornik Matice hrvatske, Zagreb 1925.
- B u t t l e r W., Bronzefunde aus Norddalmatien, *Praehistorische Zeitschrift*, XXIV, Berlin 1933.
- Cenni storici sulle rovine dell' antica città d' Asseria in Dalmazia, *Gazzetta di Zara*, 1, Zadar 1833, br. 11.
- C o l n a g o A., Untersuchungen in Dalmatien, *Jahreshefte des Österr. Arch. Institutes*, XVIII, Wien 1915.
- C o l n a g o A., Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, *Starohrvatska prosvjeta*, n. s. II, Knin 1938.
- C o l n a g o A. - K e i l J., Archaeologische Untersuchungen in Norddalmatien, *Jahreshefte des Österr. Archäol. Institutes*, VIII, Wien 1905.
- Č a č e S., Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi*, XV, 12, Rijeka 1982.
- Č o v i ć B., Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *Praistorija jugosl. zemalja*, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- Darovi Muzeju u Splitu, *Bull. di arch. e storia dalmata*, I, Split 1878.
- Darovi Muzeju u Splitu, *Bull. di arch. e storia dalmata*, II, Split 1879. suppl. 1.
- D r e c h s l e r - B i ž i ć R., Japodske dvodelne fibule tipa Prozor, *Arh. radovi i rasprave*, II, Zagreb 1962.
- E d y n a k G., The contribution of the Iron Age Population from Nin to the Understanding of Ethnogenesis in Yugoslavia (u tisku).

- F o r t i s A., *Viaggio in Dalmazia*, Venezia 1774.
- G a l l i E., Fibule argenteae liburniche nel Museo di Zara, *Bull. di paletnologia italiana*, n. s. IV, Roma 1940.
- G a r a š a n i n D., Mač mošunjskog tipa u Narodnom muzeju u Beogradu, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, 5, Beograd 1958.
- G a r a š a n i n D., Tri priloga rasvetljavanju problematike metalnog doba naše zemlje, Ilirski mač iz Benkovca, *Zbornik radova Narodnog muzeja*, II, Beograd 1959.
- G a r a š a n i n M., Considerations sur les influences sud-orientales dans les civilisations préhistoriques des Balkans, *Revue des études sud-est européennes*, III, 1-2, Bucarest 1965.
- G l a v i n i ć M., Cenni archeologico-epigrafici sui distretti di Zara, Benkovac, Knin, Sebenico, *Bull. di arch. e storia dalmata*, II, Split 1879.
- G l a v i n i ć M., Ausgrabungen in Asseria, *Mitt. der Central-Commission zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale*, N. F. 15, Wien 1889.
- G u š i ć B., Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru*, 18 (*Povijest Vrane*), Zadar 1971.
- I l a k o v a c B., Vranska regija u rimsko doba, *Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru*, 18, (*Povijest Vrane*), Zadar 1971.
- J e l i ć L., Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrv. arh. društva*, III, Zagreb 1898a.
- J e l i ć L., Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, X, Sarajevo 1898.
- J e l i ć L., Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, *Wiss. Mitteil. aus Bosnien und der Herzegovina*, 7, Wien 1900.
- J e l i ć L., Die Halbinsel Bosoljina, *Jahrbuch für Altertumskunde*, VI, 1, Wien 1913.
- J o v a n o v i ć B., *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Beograd 1971.
- K ä t a n č i ć M.P., *Orbis antiquus ex Tabula itineraria quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit ad systema geographiae redactus...*, Budae 1824-25.
- K l a i ć V., *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, II, Zagreb 1881.
- K o r o š e c J., *Danilo in danilska kultura*, Ljubljana 1964.
- K o r o š e c J., Zanimivi kulturni predmeti u neolitu jadranskega kulturnega kroga, *Zgodovinski časopis*, XIX-XX, Ljubljana 1965-66.
- K r a h e H., *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925.
- L i e b l H. - W i l b e r g W., Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österr. Archäol. Institutes*, XI, Wien 1908.
- L u č i ć (L u c i u s) I., *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelaedami 1666.
- L u č i ć (Lucius) I., *De regno Dalmatie et Croatiae - O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb, 1986.
- L j u b i ć Š., Studi archeologici sulla Dalmazia, *Archiv für Kunde oesterr. Geschichts-Quellen* XXII, Wien 1859.
- L j u b i ć Š., *Aivona*, *Vjesnik Hrv. arh. društva*, III, Zagreb 1881.
- L j u b i ć Š., Arkeologičko izkapanje u Podgradju (Lisičić) blizu Benkovca, *Vjesnik Hrv. arh. društva*, IX, Zagreb 1887.
- M a r o v i ć I., Nekoliko neobjelodanjenih srebrnih predmeta s liburnskog područja u Arheološkom Muzeju u Splitu, *Adriatica praehist. et antiqua*, zbornik posv. G. Novaku, Zagreb 1970.
- M a y e r A., *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957; II, 1959.
- M e d i n i J., Latra - dea Neditarum, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo 1984.
- M i k i ć Ž., *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji*, Sarajevo 1981.

- M o m m s e n T., *Corpus inscriptionum Latinarum*, III, Berlin 1873; *Additamenta*, Suppl. 2, 1875.
- M o m m s e n T. - H i r s c h f e l d O. - D o m a s z e w s k i A., *Corpus inscriptionum Latinarum*, III, Supplementum, Berlin 1902.
- M ü l l e r - K a r p e H., *Handbuch der Vorgeschichte II, Jungsteinzeit*, München 1968.
- M i k o l a n c i M., *Arheološki muzej u Splitu*, vodič, Split 1973.
- N o v a k G., Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, *supl. Bull. di arch. e storia dalmata*, XXXVIII, 1915, Zagreb, 1918.
- N o v a k G., *Naše more*, Zagreb 1932.
- N o v a k G., *Borba za Jadran kroz vjekove, Jadranska straža*, XVIII,2, Split 1940.
- N o v a k G., Dalmacija, Prehistorija, *Hrvatska enciklopedija*, 4, Zagreb 1942.
- N o v a k G., *Prošlost Dalmacije*, I, Zagreb 1944.
- N o v a k G., Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad Jug. akademije*, 322, Zagreb, 1961.
- O š t r i ć G., *Vodič kroz Zadar*, Zadar 1949.
- R a k n i ć Ž., *Kulturna slika Silvana s područja Liburna, Diadora*, 3, Zadar 1965.
- R e n d i ć - M i o ć e v i ć D., Asseria, u J. Filip: *Zyklus. Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte*, I, Prag 1966.
- S m i r i c h G. - B e r s a J. - A b r a m i ć M., *Führer durch k. k. Staatsmuseum in S. Donato in Zara*, Wien 1912.
- S m i r i c h G. - B e r s a J. - A b r a m i ć M., *Guida del Museo di S. Donato in Zara*, Vienna 1913.
- S t i p ĉ e v i ć A., *Bibliographia Illyrica*, Sarajevo 1967; suppl. 1974; 1978; 1984.
- S t i p ĉ e v i ć A., *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, Sarajevo 1977.
- S t i p ĉ e v i ć A., *Kulturni simboli kod Ilira*, Sarajevo 1981.
- S u i ć M., *Arheološki muzej, Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb 1954.
- S u i ć M., Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru*, 2, Zadar 1963.
- S u i ć M., Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, *Zbornik Zadar*, Zagreb 1964.
- S u i ć M., Nadin, *Encikl. likovnih umjetnosti*, 3, Zagreb 1964a.
- S u i ć M., Nadin, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965.
- S u i ć M., Podgrade, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965a.
- S u i ć M., Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, *Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu*, 1, Sarajevo 1965b.
- S u i ć M., *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.
- S u i ć M., *Prošlost Zadra I, Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- T i n è S., *Passo di Corvo e la civiltà neolitica del Tavoliere*, Genova 1983.
- T i n è S., *Il neolitico dell' Italia meridionale e le sue relazioni con l' opposta sponda adriatica, Rapporti tra i Balcani e l' Italia merid. nell' età neolitica, Problemi attuali di scienza e cultura*, Roma 1984.
- U r l i ć I v a n o v i ć G., *Ruševine kotarske*, *Bull. di arch. e storia dalmata*, IV, Split 1881.
- V i d o v i ć I., *Pedeset godina glazbenog društva »Stankovci« 1934-1984*, Stankovci 1984.
- V r a m U. G., *Quattro cranii dalmati*, *Bull. di arch. e storia dalmata*, XXIII, Split 1900.
- V r a m U. G., *Quattro cranii dalmati*, *Boll. della Soc. adriatica di scienze naturali in Trieste*, XX, Trieste 1900a.
- W i l k e s J. J., *Dalmatia*, London 1969.
- W i l k e s J. J., *Boundary stones in roman Dalmatia*, *Arheološki vestnik*, XXV, Ljubljana 1974.

- Zlatović S., Stari grad Karin u Dalmaciji, *Vienac*, XXIII, Zagreb, 1891, br. 13.
 Zlatović S., Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, *Starohrvatska prosvjeta*, I, Knin 1895; II, 1896; III, 1897.

Usporedna literatura

- Barfield L. H. - Broglio A., *Osservazioni sulle culture neolitiche del Veneto e del Trentino nell'quadro del neolitico padano*, Origini V, Roma 1971.
 Barich B.E., Il complesso industriale della stazione di Polada alla luce dei più recenti dati (Brescia), *Bull. pal. italiana*, XXII, 80, Roma 1971.
 Basler Đ., Stariji litički periodi u Crvenoj stijeni, *Crvena stijena*, Nikšić 1975.
 Basler Đ., Paleolitsko i mezolitsko doba u Bosni i Hercegovini, *Praistorija jugosl. zemalja*, I, Paleolit, Sarajevo 1979.
 Basler Đ., Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XXXVIII, Sarajevo 1983.
 Batović Š., Prvi paleolitski nalazi u sjevernoj Dalmaciji, *Diadora*, 3, Zadar 1965.
 Batović Š., Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, Zadar 1968. c.
 Batović Š., Istraživanje liburnskog naselja u Ninu 1969. godine, *Diadora*, 5, Zadar 1970b.
 Batović Š., Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, Zadar 1973a.
 Batović Š., Istraživanje gradine na Jazvinačkom brigu u Podvršju kod Ražanca, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, XVI, 1, Zagreb 1984d.
 Batović Š., Rekognosciranje otoka Raba u god. 1984, *Obavijesti Hrv. arh. društva*, XVII, 1, Zagreb 1985a.
 Batović Š., Dalmatska kultura željeznoga doba, *Radovi Fil. fakulteta*, 25 (12), Zadar 1986.
 Batović Š., Prapovijesni ostaci na otoku Rabu, *Rapski zbornik*, Zagreb 1987 b.
 Batović Š. - Kukoč S., Grobni humak iz ranoga brončanog doba u Podvršju, *Radovi Fil. fakulteta u Zadru* 27 (14), Zadar 1988.
 Benac A., Utvrđena ilirska naselja (I), *Dalmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Sarajevo 1985.
 Benac A. - Brodar M., Crvena stijena - 1956. *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XIII, Sarajevo 1958.
 Benac A. - Čović B., *Glasiac*, 1, Sarajevo 1956.
 Berciu D., *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București 1961.
 Brodar M. - Osole F., Paleolitsko i mezolitsko doba u Sloveniji, *Praistorija jugosl. zemalja*, I, Paleolit, Sarajevo 1979.
 Brusić Z., Gradinska utvrđenja u šibenskom kraju, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XII, Zadar 1976.
 Brusić Z., Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na ist. jadranskom prostoru*, Zagreb 1980.
 Brusić Z., Pokrovnik, Drniš, *Arheološki pregled*, 21, Beograd 1980a.
 Castillo A. D., El pleno eneolítico, *Historia de Espana*, I, Madrid 1954.
 Cremonesi G., Il villaggio di Ripoli alla luce dei recenti scavi, *Rivista di scienze preistoriche*, XX, 1, Firenze 1965.
 Cremonesi G., Osservazioni sulla cultura di Ripoli, *Annali dell' Università di Lecce*, VI, Galatina 1974.

- Cremonesi G., I livelli mesolitici della Grotta della Tartaruga, *Il mesolitico sul Carso Triestino*, Trieste 1984.
- Čović B., Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu*, n. s. XX, Sarajevo 1965.
- Čović B., Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *Praistorija jug. zemalja*, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- Đimitrijević S., Die Ljubljana-Kultur, *Archaeologia iugoslavica*, VIII, Beograd 1967.
- Đimitrijević S., *Sopotsko-lendelska kultura*, Zagreb 1968.
- Đimitrijević S., Sjeverna zona, *Praistorija jug. zemalja*, II, Neolit, Sarajevo 1979.
- Đimitrijević S., Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali, *Praistorija jug. zemalja*, III, Eneolit, Sarajevo 1979a.
- Đimitrijević S., Lasinjska kultura, *Praistorija jug. zemalja*, III, Eneolit, Sarajevo 1979b.
- Drechsler - Bižić R., Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, ser. III, sv. II, Zagreb 1961.
- Drechsler - Bižić R., Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca, *Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu*, ser. 3, sv. VI-VII, Zagreb 1972-73.
- Drechsler - Bižić R., Srednje brončano doba u Lici i Bosni *Praistorija jug. zemalja*, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- Garašanin M., Centralno balkanska zona, *Praistorija jug. zemalja*, II, Neolit, Sarajevo 1979.
- Gimbutas M., *Bronze age cultures in central and eastern Europe*, Paris - Hague - London 1965.
- Gorini G., Aspetti della monetazione greca nell' antica Dalmazia, *Soc. dalmata di storia patria*, sez. veneta, Venezia 1976.
- Guilaine J., *La civilisation du vase campaniforme dans les Pirénées françaises*, Carcassonne 1967.
- La préhistoire française*, II, Paris 1976.
- Legnani F. - Stradi F., Scavi nella caverna dei Ciclami nel Carso triestino, *Atti d. VII. Riun. sc. d. Istituto italiano di preist. e protostoria*, Firenze 1963.
- Lollini D., Il neolitico delle Marche alla luce delle recenti scoperte, *Atti del VI Congresso Intern. d. SPP II*, Roma 1965.
- Lo Schiavo F., La Daunia e l'Adriatico, La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo italico, *Atti del XIII Convegno di studi etruschi e italici*, Firenze 1984.
- Malez M., Tardigravetien Lopara na otoku Rabu, *Arheološki radovi i rasprave*, VII, Zagreb 1974.
- Malez M., Prilog poznavanju nekih problema paleolitika na istočnoj obali Jadrana, *Materijali Saveza arh. društva Jug.*, XII, Zadar 1976.
- Malez M., Paleolitiko i mezolitsko doba u Hrvatskoj, *Praistorija jug. zemalja*, I, Paleolit, Sarajevo 1979.
- Marinis R. de, L'età del bronzo, *Preistoria e protostoria nel Reggiano*, Reggio nell' Emilia 1975.
- Marović I., Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine, *Materijali Saveza arh. društava Jug.*, XII, Zadar 1976.
- Marović I., Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku*, LXXII-LXXIII, Split 1979.
- Marović I. - Čović B., Cetinska kultura, *Praistorija jug. zemalja*, IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- Milošević A. - Govedarica B., Otišić, Vlake - praist. nalazište u Vrtači I, *Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja*, XXIV, 22, Sarajevo 1986.

- M i r n i k I., Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici, Benkovački kraj kroz vjekove, Benkovac 1987.
- M i r o s a v l j e v i ć V., Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba, Arh. radovi i rasprave, VII, Zagreb 1974.
- M o n t a n a r i G. B., L' eneolitico e il bronzo nell' Emilia e Romagna, *Atti della XIX Riun. scient. dell' Istituto italiano di preist. e protost.*, Firenze 1976.
- M ü l l e r - K a r p e H., *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin 1959.
- M ü l l e r - K a r p e H., *Handbuch der Vorgeschichte II, Jungsteinzeit*, München 1968. *Palafitte: mito e realtà*, Verona 1983.
- P a l m a d i C e s n o l a A., *Il paleolitico della Puglia, La Puglia dal paleolitico al tardoromano*, Milano 1979.
- P e r o n i R., L' eta del bronzo nella penisola italiana I, *L' antica età del bronzo*, Firenze 1971.
- R a d m i l l i A. M., Considerazioni sul mesolitico italiano, *Annali dell' Università di Ferrara*, I, 3, Ferrara 1960.
- R a d m i l l i A. M., *Popoli e civiltà dell' Italia antica*, Roma 1974.
- S t e f f è G. - V i t r i S. - R i g h i G., *La necropoli di Brežec presso S. Canziano del Carso*, Trieste 1977.
- S z o m b a t h y J., Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian, *Mitteil. der Prähist. Kommission*, II, 2, Wien 1913.
- T a s i ć N., Bubanj - Salcuta - Krivodol kompleks, *Praistorija jug. zemalja*, III, Encolit, Sarajevo 1979.
- V i n s k i Z., Ein liburnischer Depotfund aus Baška, *Archaeologia iugoslavica*, 2, Beograd 1956.
- V u l e t i ć A., *Novi neolitski nalazi na području Cetinske krajine*, Sinj 1973.

Šime Batović: BENKOVAC AREA IN THE PREHISTORY

S u m m a r y

In this article the author presents a summary review of the prehistory in the area of Benkovac in the heart of the northern Dalmatia which encompasses 650 km² with 49 villages. After giving, the introductory and basic geographical data and the overview of the investigation, the author discusses the separate periods and phases and he especially gives the information about the the city ruins and burial mounds and gives some more important scientific references. This area has not been investigated much but there is a lot of material on it so it is possible to obtain a general picture of its cultural development, especially for the later period of the Stone age. There is a number of investigations about the neolithic settlement in Smilčić and the Liburnian settlement Asseria (today Gradina in Lisičić) and smaller investigations have been conducted in Benkovac, Buković, Dobropoljci, Rašević, Nadin, Donje Biljane, Polača and Tinj. So far we have the following findings in different periods: 6 finds from the old, 1 from the middle and 19 from the young Stone age, 17 from the Copper age, 36 from the Bronze age and 36 from the Iron age. There are 49 city ruins, about 550 burial mounds, 8 cemeteries on the plains and 2 hoards. Throughout the prehistory this area was culturally developing as part of the northern Dalmatia.

Most of the material from the old Stone age is collected in the Grčki Islam (about 1500 items). They all belong from its middle phase (phase mousterien) and late period (phase *aurignacien, gravettien, epigravettien*). The material has almost the same characteristics as those found in the wider area around the Adriatic, especially on the eastern Adriatic coastal areas. The finds from the middle Stone age are sparse and selected only in Greek Islam. There is a similarity with the cultures around the Adriatic but they also have some local characteristics.

Younger Stone age best represented in Smilčić can be divided into three developing phases: in the early or Smilčić phase it is marked by *impresso* embellishments of pottery because of the partly migratory way of life connected with the sea; then in the middle or Danilo's phase the pottery making is richly ornamented with geographic samples because of the agricultural way of life; in the late or Hvar phase we find a special northern-Dalmatian characteristic of this culture marked by plastic and similar ornamentation of pottery which slowly disappears with the disappearance of the settlements.

The Copper age is divided in two phases: early phase marked by Nakovana culture discovered in pure form in Buković with the ornamentation of the dishes with ribs and furrows. Then there is a later phase with the first settlements on the hills marked with late Vučedol influence, steppe influence and the influences from the culture of Bell Beakers. Nevertheless it also has its own characteristics (pottery decorated with rope impressions, engravings and nipple-like bulges) which actually shows a strong influence of the Indo-European migrations from the East.

There are 4 city ruins from the Copper age, 14 from the Bronze age and 21 from the Iron age. There are general kind of settlements from the late Bronze Age up to the end of the Iron age. They are found on 30 to 400 m above the sea level. They encompass different size areas from 30x50 to 800x150 m. Many of them still have the same names such as *Nedinium* - Nadin, *Corinium* - Karin and others too. They are usually fortified with stone walls and the houses are made of the same material. Some were used for self-defence or for shelter.

Burial mounds, apart from the cemeteries on the plains, are the basic form of burial from the Copper to the end of the Iron age. They are known in 21 villages and at about 40 other places. They are built of stone and soil. Only 10 have been investigated. They are 3 to 30 in diameter and 0,30 to 6 meters in height. Every mound contains 1-3 tombs and the dead are in the crouching position.

The Bronze age can be divided into three phases: the early phase marked by Cetina culture; middle phase is marked by tongue-like extensions on the handles on the pottery, ring or triangle-like handles too, etc.

The Best known is the late phase with different Bronze products, especially jewelry (pendents, necklaces, etc.) and weapons (sword) under the influence of the Balkan hinterlands and Pannonic culture of tombs with urns. But there are signs of local proto-Liburnian culture especially on clasps (buckles).

All five developing phases of Liburnian culture are known in the Iron age from the 9th to the end of the 1st century. This period is characterized by different connections that the Liburnians had with the Adriatic coast especially with the middle (*Picenum*) and southern Italy (*Daunia*) already from the 7th century. Then their connection with Greece, the import of the painted pottery of geometric kinds with red figures, Gnathia, Hellenistic kinds with reliefs and others. The best known is the late period or the fifth phase (4-1 c.) especially in Nadin, Asseria and Cosina city ruins in Gornja Jagodnja where the Hellenistic influence is predominant. The home culture was disappearing or changed with a number of new shapes, the appearance of different money and there were other changes, too.